

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund • Journal of the Swedish Sociological Association

Årgång 57 • Nr 2 • 2020

Sociologisk Forskning

Sociologisk Forskning har givits ut sedan 1964 och är en facktidskrift som publicerar vetenskapliga arbeten inom sociologins fält. Tidskriften riktar sig mot sociologer och andra grupper inom och utom akademien som intresserar sig för den empiriska, teoretiska och metodologiska utvecklingen inom sociologin och samhällsvetenskaperna. Tidskriften har ett särskilt fokus på svenska och nordiska samhällsförhållanden. I Sociologisk Forskning presenteras kontinuerligt resultat från pågående forskningsprojekt, recensioner av svensk och internationell sociologisk och samhällsvetenskaplig litteratur, debattinlägg samt andra bidrag av relevans för svensk sociologisk forskning. Tidskriften ges ut av Sveriges Sociologförbund med stöd av Vetenskapsrådet och kommer ut med 4 nummer om året.

Sociologisk Forskning publiceras med omedelbar öppen tillgång (*open access*) under Creative Commons-licensen CC BY-NC-ND 4.0. Tidskriften indexeras löpande i Web of Science, Scopus, Artikelsök, Social Science Premium Collection (inklusive Sociological Abstracts) och SocINDEX. Alla texter i Sociologisk Forskning från 1993 och framåt finns öppet tillgängliga på tidskriftens hemsida. Tidskriften finns också tillgänglig via textdatabasen JSTOR (inom paketet Arts & Sciences X).

Redaktörer & ansvarig utgivare

Redaktörer: Lena Sohl och Magnus Wennerhag
Ansvarig utgivare: Åsa Lundqvist

Grafisk produktion: RPform, Köping

Tryck: Reklamtryckeriet, Köping

Prenumerationshantering: Nätverkstan,

Göteborg

ISSN 0038-0342 (tryckt version)

e-ISSN 2002-066X (elektronisk version).

© Sveriges Sociologförbund och författarna

Adress

Sociologisk Forskning
Magnus Wennerhag, ME225
Södertörns högskola
141 89 Huddinge
sociologiskforskning@sverigessociologforbund.se

Webbadresser

Tidskriftens hemsida: www.sociologiskforskning.se
Facebook: www.facebook.com/SociologiskForskning/
Instagram: www.instagram.com/sociologiskforskning/
Twitter: twitter.com/SociologiskF

Redaktion

Lena Sohl, Magnus Wennerhag,
Alexandra Bogren, Love Bohman,
Sara Ferlander, Paul Fuehrer,
Zhanna Kravchenko och Adrienne Sörbom.

Redaktionsråd

Ylva Brännström Almqvist, Stockholms universitet
Patrik Aspers, University of St. Gallen, Schweiz
Alireza Behtoui, Södertörns högskola
Hannah Bradby, Uppsala universitet
Christofer Edling, Lunds universitet
Katrine Fangen, Universitetet i Oslo
Peter Hedström, Linköpings universitet
Mikael Hjerm, Umeå universitet
Tora Holmberg, Uppsala universitet
Kerstin Jacobsson, Göteborgs universitet
Bengt Larsson, Göteborgs universitet
Christine Roman, Örebro universitet
Stefan Svallfors, Institutet för framtidsstudier
Östen Wahlbeck, Helsingfors universitet
Malin Åkerström, Lunds universitet

Sveriges Sociologförbund

Sveriges Sociologförbund är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syfte att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får du bland annat nordiska sociologförbundets tidskrift *Acta Sociologica*, som utkommer fyra gånger per år, samt kan teckna en prenumeration på Sociologisk Forskning i tryckt form till reducerat pris.

Vill du bli medlem? Se Sociologförbundets hemsida www.sverigessociologforbund.se för information.

Sociologförbundets styrelse

Ordförande: Kenneth Nelson, Stockholms universitet

Vice ordförande: Åsa Lundqvist, Lunds universitet

Sekreterare: Oskar Engdahl, Göteborgs universitet

Kassör: Erika Willander, Uppsala universitet

Ordinarie ledamöter: Martin Berg, Malmö universitet, Lena Karlsson, Umeå universitet, Emelie Larsson, Mittuniversitetet, Arvid Lindh, Stockholms universitet, Magdalena Kania Lundholm, Högskolan i Dalarna.

Suppleanter: Fredrik Palm, Uppsala universitet, Denis Frank, Göteborgs universitet

Innehåll

Redaktörerna har ordet	97
<i>Lena Sohl & Magnus Wennerhag</i>	
Samhället utmanat? Artificiell intelligens och sociologisk kunskap	99
<i>Rolf Lidskog</i>	
Resisting the rat race – Self-sufficiency as a search for resonance in rural Sweden	121
<i>Majken Jul Sørensen</i>	
Betydelser av könsstämpning hos migrerade minoriteter i Sverige – En feministisk våldsforskningsanalys	141
<i>Sofia Strid</i>	
Schack och social interaktion – Dag Østerberg, Johan Asplund och brädet	165
<i>Sverre Wide</i>	
Hope and a horizon of solidarity – An interview with Jeffrey C. Alexander	189
<i>Interviewed by Anna Lund and Andrea Voyer</i>	
Recensioner.	207
Irene Wennemo	
<i>Politik på riktigt. Handbok för sociala ingenjörer.</i>	
Atlas, 2020.	
Recension av <i>Stefan Svallfors</i>	

Miguel Martinez

Squatters in the capitalist city. Housing, justice, and urban politics.

Routledge, 2019.

Recension av *Anders Westerström*

Mikael Svensson

Hur klass gör skillnad. Klasspositionens betydelse för rasistiska och negativt särkiljande praktiker.

Uppsala universitet, 2019.

Recension av *Susanne Urban*

Jennifer Hobbins, Erna Danielsson och Angelika Sjöstedt (red.)

Genus, risk och kris.

Studentlitteratur, 2020.

Recension av *Aida Alvinus*

Sociologförbundet har ordet – Den nya styrelsens arbete 221

Kenneth Nelson

Redaktörerna har ordet

DET HÄR NUMRET av Sociologisk Forskning är det första som helt görs av redaktionen på Södertörns högskola. Numret ges ut i en tid som tydligt präglas av den globala coronaviruspandemin. Redan i förra numret publicerade vi ett samtal mellan fyra svenska sociologer om pandemin och vårt samhälles hantering av den. I detta nummer efterlyser vi mer sociologisk forskning om hur samhället och människors liv har påverkats av coronakrisen och covid-19, genom en öppen anmodan (*Call for papers*) att skicka in artikelmanuskript med coronapandemirelaterad empirisk forskning till ett kommande temanummer av Sociologisk Forskning.

Den tid i vilket detta nummer publiceras präglas också av de globala protester som inleddes efter det att en vit amerikansk polis dödade den 46-årige svarta mannen George Floyd. För dessa protester har den sociala rörelsen Black Lives Matter haft en avgörande betydelse.

I det här numret publicerar vi en intervju med den amerikanska sociologen Jeffrey C. Alexander, en av de planerade huvudtalarna vid årets inställda Sociologidagarna. Intervjun kretsar främst kring Alexanders teori om den civila sfären, men behandlar även covid-19-pandemin, George Floyd och Black Lives Matter. I intervjun får Alexander frågan av Andrea Voyer, som tillsammans med Anna Lund har gjort intervjun, hur kultursociologin kan hjälpa oss att förstå den globala pandemin och den globala sociala rörelse som uppmärksammar svarta livs betydelse. Alexander svarar att en allmän sociologisk förståelse av covid-19-pandemin skulle kunna uppmärksamma betydelsen av klass, bristfälliga sjukvårdssystem eller politiska maktstrukturer. Men som kultursociolog vill Alexander även rikta blicken mot ”känslstrukturerna och representationens strukturer”, det vill säga frågor om vilket slags samhälle som vi känner att vi är. Han talar om covid-19-pandemin som ett trauma. Mordet på George Floyd beskriver Alexander som ”ett trauma inuti ett trauma”. Den solidaritetsrörelse som växt fram ser han dock som en möjlig brytpunkt för rasrelationerna i USA.

I det här numret presenterar vi fyra forskningsartiklar. Rolf Lidskog skriver i sin artikel ”Samhället utmanat? Artificiell intelligens och sociologisk kunskap” att en allt viktigare sociologisk uppgift är att studera AI (artificiell intelligens), om vi ska kunna förstå samhällets utformning och det sociala livet av i dag. Lidskog visar hur sociologiska perspektiv både kan vidareutveckla kunskapen om AI och utmana dominerande föreställningar om detta fenomen. I artikeln ”Resisting the rat race. Self-sufficiency as a search for resonance in rural Sweden” analyserar Majken Jul Sørensen läsarbrev till tidningen *Åter*, skrivna av familjer som flyttat till den svenska landsbygden för att leva

mer självförsörjande. Sørensen uppmärksammar frågor om modernitet, konstruktivt motstånd och vad livet i ett samhälle utan ekonomisk tillväxt skulle kunna innebära. Sofia Strid studerar i sin artikel ”Betydelser av könsstypning hos migrerade minoriteter i Sverige. En feministisk våldsforskningsanalys” attityder, förhållningsätt och förändringsfaktorer i förhållande till könsstypning, ett fenomen som hon ser som ett uttryck för samhälleligt och könat våld. Strid argumenterar för att det finns allt för lite kunskap om attityder till könsstypning i Sverige och att feministiska perspektiv kan tillföra nya värdefulla perspektiv i denna fråga. Sverre Wide menar i sin artikel ”Schack och social interaktion. En undersökning av Dag Østerbergs och Johan Asplunds analyser av schack” att sociologin allt för lite uppmärksammat spelet av schack. Wides bidrag är att teoretiskt närma sig den struktur som utmärker schackspelarens sociala interaktion, vilket han gör genom att undersöka Østerbergs och Asplunds tidigare schackanalyser.

I numret publicerar vi också fyra recensioner av nyutkomna böcker. Stefan Svallfors undrar i sin recension av Irene Wennemos *Politik på riktigt. Handbok för sociala ingenjörer* (2020) huruvida det vore ”en absurd överdrift att utnämna Irene Wennemo till en svensk nutida Machiavelli”. I sin recension av Miguel Martinez *Squatters in the capitalist city. Housing, justice, and urban politics* (2019) drar sig Anders Westerström till minnes ett möte med en äldre husockupant i Frankrike, och hur denne uppmärksammade en rad motsättningar som husockupanter ställs inför under postfordistiska och nyliberala samhällsförhållanden. Frågan om hur klass och rasism hänger samman analyseras av Mikael Svensson i avhandlingen *Hur klass gör skillnad. Klasspositionens betydelse för rasistiska och negativt särskiljande praktiker* (2019) och recensenten Susanne Urban menar att den, som alla bra frågor, inte är lätt att svara på. Aida Alvinus beskriver i sin recension av antologin *Genus, risk och kris* (2020) av Jennifer Hobbins, Erna Danielsson och Angelika Sjöstedt (red.) boken som ”ett ambitiöst försök till ett tvärvetenskapligt samarbete”.

Vi vill också uppmana er att sända oss era artikelmanus, förslag till recensioner och idéer för framtida temanummer. Sociologisk Forskning publicerar bidrag på svenska och övriga skandinaviska språk samt på engelska. Sociologisk Forskning tillämpar anonymiserad kollegial granskning (*double blind peer review*) och alla artiklar publiceras med omedelbar öppen tillgång (*open access*) på tidskriftens hemsida.

Vi vill också uppmärksamma våra läsare på att Sociologisk Forskning under våren har tagit steget ut bland de sociala medierna och numera finns på Facebook, Instagram och Twitter (webbadresserna hittar du på sidan 2 i detta nummer). I dessa kanaler uppmärksammar vi såväl nypublicerat som äldre material från vårt digitala arkiv och vi hoppas att på detta sätt ytterligare synliggöra aktuella och samhällsrelevanta artiklar i Sociologisk Forskning för en bredare publik.

Lena Sohl och Magnus Wennerhag
Redaktörer för Sociologisk Forskning

Samhället utmanat?¹

Artificiell intelligens och sociologisk kunskap

Society challenged? Artificial intelligence and sociological knowledge

Artificial intelligence (AI) is a growing social phenomenon, both as a technical infrastructure and as a sociotechnical imaginary. While there is ample sociological research on AI's implications for different societal sectors, there has been limited sociological discussion on AI itself. This article engages with the current debate on superintelligence – a future AI that transcends human intelligence – to show that the development of AI concerns central sociological issues, and that sociological thinking contributes to and challenges prevailing concepts of AI.

Keywords: artificial intelligence, deep learning, machine learning, social intelligence, superintelligence

ARTIFICIELL INTELLIGENS (AI) är ett område som fått allt större uppmärksamhet. Det finns stora förhoppningar knutna till dess utveckling och stat och näringsliv gör mycket stora satsningar.² Samtidigt finns en medvetenhet om att AI kan användas för destruktiva ändamål och därför behöver forskning och utveckling på detta område regleras. Dessa farhågor utgör även argument för att Europeiska unionen och Sverige bör satsa kraftfullt så att demokratiska värderingar styr denna teknikutveckling.³

1 Jag vill tacka Monika Berg och Sverre Wide (Örebro universitet) samt tre granskare för konstruktiva kommentarer på tidigare versioner av denna artikel.

2 Ett aktuellt svenskt exempel är Wallenbergstiftelsernas pågående satsning på grundforskning om AI och kvantteknologi (totalt drygt 4 miljarder kronor). I satsningen ingår även 660 miljoner för samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning om utmaningar och effekter av AI och autonoma system.

3 I TV-programmet "De smarta maskinernas tid" (sänt i *Vetandets värld* på SVT den 27 augusti 2018), säger Sveriges näringsminister Mikael Damberg att "Ny teknik innebär inte med automatik att det är gott eller illa, det måste fyllas med värderingar och moral. Det kan vi i Europa och Sverige bidra med". Han oroas också över AI-forskningen i Kina och säger att "Kina har ett helt annat samhällssystem och syn på mänskliga rättigheter än Sverige. Vi måste därför fylla AI med moraliska värderingar, och sätta gränser". I samma program intervjuas AI-forskaren Max Tegmark som betonar att "det krävs krafttag av våra politiker, inte bara för att vi [inte] ska halka efter ekonomiskt utan också för att våra europeiska värderingar ska vara med att styra den här tekniken".

Men AI är inte enbart en socioteknisk föreställning innehållande förväntningar och farhågor. Den är även en befintlig teknik och infrastruktur. Teknik- och vetenskaps-sociologin har sedan lång tid tillbaka betonat att samhället inte bara är befolkat av människor och organisationer utan även av tekniska artefakter (Collins & Pinch 1998; Latour 2005). Ska vi förstå samhällets utformning och det sociala livet måste vi studera de tekniska system som är med och konstituerar det moderna samhället. Att studera hur AI är del i forandet och omforandet av samhället är därför en viktig – och allt viktigare – sociologisk uppgift.

Det finns en ansenlig mängd forskning om digitaliseringens konsekvenser, inte minst för arbetslivet (Braun, Zweck & Holtmannspötter 2016; Broadbent 2016; Frey & Osborne 2017; McClure 2018) och samhällslivet (Broadbent 2016; Hintz, Dencik & Wahl-Jorgensen 2019; Lupton 2014; Makridakis 2017). Det finns däremot få sociologiska studier som diskuterar AI mer generellt. Det finns äldre sociologiska bidrag om AI och maskininläring som socialt fenomen (till exempel Bainbridge, Brent, Carley m.fl. 1994; Brent 1988; Carley 1996; Collins 1990; Schwartz 1989; Woolgar 1985). På svenska är troligtvis Johan Asplunds (2002) socialpsykologiska kritik av AI den mest kända sociologiska analysen medan Peter Kähres (2009) systemteoretiska perspektiv på AI är mer okänt. Två nyligen publicerade internationella forskningsöversikter finner att merparten av de samhällsvetenskapliga studierna om AI kännetecknas av att antingen ha ett begränsat fokus eller bygga på teknisk determinism (Boyd & Holton 2018; Mlynař, Alavi, Verma m.fl. 2018). Dessutom finner de att bidragen ofta är ateoretiska och ahistoriska i synen på relationen mellan teknik och samhälle.

Bakgrunden till denna artikel är den allt centralare roll AI har i samhället, det är ett sociotekniskt system som blir alltmer invävt i samhällsverksamheter och det sociala livet. Syftet är att bidra till utvecklingen av detta forskningsfält genom att dels visa att utvecklingen av och forskningen om AI berör centrala sociologiska frågor, dels visa att sociologiskt tänkande bidrar till och utmanar vissa föreställningar om AI. Artikeln fokuserar dock inte alla de förväntningar och farhågor som är knutna till AI:s utveckling. I stället tar den sin utgångspunkt i en av de mest långtgående föreställningarna: att AI kan utveckla en intelligens som är överlägsen människans (vad AI-forskare benämner ”superintelligens”). Denna föreställning väcker grundläggande sociologiska frågor om och i vad mån tekniska system kan tänka (intelligens) och handla (agens) – och vad som i så fall menas med dessa begrepp.

Det är dock ingen enkel uppgift att definiera vad AI är eftersom det såväl vetenskapligt som i den offentliga debatten tilldelas olika innebörder. Inom viss forskning används akronymen STAARA – *Smart Technologies, Artificial intelligence, Automation, Robotics, Algorithms* – för att fånga att dessa tekniker tillsammans utgör en teknikfamilj (se till exempel Brougham & Haar 2017). Den mest elementära definitionen av AI är att den avser icke-biologisk intelligens, men denna definition väcker frågor om vad intelligens är, vilket är en omdiskuterad fråga inom såväl AI-forskning som hjärnforskning, psykologi och sociologi. Jag väljer dock att i denna artikel utgå från denna elementära definition av AI – en intelligens som har sin grund i en materiell artefakt av icke-biologisk karaktär.

En lika svår uppgift som att definiera AI är att avgränsa den som studieobjekt. Forskningslitteraturen har olika disciplinrelaterade utgångspunkter (från fysik till antropologi), berör en mängd olika områden samt har olika målgrupper (från den egna disciplinen till den breda allmänheten). Min beskrivning av AI-området är baserat på några grundläggande böcker om AI (Goodfellow, Bengio & Courville 2016; Kelleher 2019; Sejnowski 2018) men framför allt på två böcker som fått stort genomslag i den vetenskapliga och den offentliga debatten.⁴ Den ena är *Superintelligens. Vägar, faror, strategier* (2017[2014]) och är skriven av Nick Bostrom, professor i filosofi i Oxford. Den andra är *Liv 3.0. Att vara människa i den artificiella intelligensens tid* (2017[2017]) och är skriven av Max Tegmark, professor i fysik vid MIT. Båda dessa böcker handlar om AI som samhällsutmaning och är skrivna utifrån ett filosofiskt-etiskt perspektiv (Bostrom) respektive ett reflekterat AI-perspektiv (Tegmark). I dessa böcker och i vetenskapliga artiklar, men även i medier och offentliga diskussioner, argumenterar de för att samhället bör göra stora satsningar på att såväl utveckla AI som att reglera denna utveckling.⁵ De anser att frågan om AI, inte minst superintelligens, kan vara den största utmaning som mänskligheten någonsin ställts inför och att AI därför bör vara vår tids viktigaste samtalsämne (Bostrom 2017:10; Tegmark 2017:29).

Utöver detta material har en litteratursökning genomförts med syfte att finna vetenskapliga artiklar som diskuterar AI ur ett sociologiskt perspektiv.⁶ Syftet med litteratursökningen har varit explorativt: att skapa en översiktlig bild av vad sociologer har att säga om AI som samhällsfenomen.

Artikeln disponeras i fyra avsnitt med denna inledning inräknad. I nästa avsnitt beskrivs kortfattat maskininlärning och föreställningen om AI och superintelligens. Fokus på superintelligens betingas dels av att flera AI-forskare ser den som den viktigaste samhällsutmaningen, dels av att denna diskussion väcker många generella frågor om AI. Efter att ha låtit AI-forskare själva komma till tals vänds i det tredje avsnittet intresset till sociologiska bedömningar av AI. Diskussionen är här inriktad på frågor, förväntningar och farhågor som superintelligens väcker. I det avslutande avsnittet betonas att ett alltför stort fokus på AI:s förväntade utveckling kan innebära att frågor om samhällets användning av och anpassning till AI inte får tillräcklig uppmärksamhet.

4 Bostroms och Tegmarks böcker placerades på *New York Times* bestsellerlista och Tegmarks bok på *Times* lista över årets bästa böcker. Båda dessa böcker är översatta till en mängd språk, däribland svenska.

5 De arbetar med att föra upp AI-frågan på politiska och offentliga dagordningar och har skapat institut kring frågor om AI och framtiden. I Sverige ses de kanske som de främsta svenska AI-forskarna och de har båda varit sommarpratare i Sveriges Radio (Tegmark år 2017 och Bostrom år 2019).

6 Litteratursökningen gjordes ursprungligen för perioden 2008–2018 i databaserna Sociological Abstracts och Social Science Premium Collection, men har uppdaterats med en ny sökning för 2019 (genomförd i januari 2020). Därutöver har osystematiska sökningar gjorts i Web of Science och Google Scholar som resulterade i ytterligare träffar. Totalt har 47 artiklar och tio böcker analyserats.

Artificiell intelligens

I dagens debatt om tekniska innovationer och social förändring finns två dominerande positioner (Boyd & Holton 2018). Den första är att den teknikutveckling vi ser i dag inte innebär en grundläggande samhällstransformation. AI är givetvis betydelsefull för samhällets utveckling, precis som många tidigare tekniska innovationer varit det. IT-revolutionen har redan genomförts och även om den har förändrat och förändrar arbetsmarknad och vardagspraktiker har den inte i grunden förändrat samhället. Den andra positionen hävdar det motsatta: att vi nu står för en fundamental samhällstransformation. Klaus Schwab (2017), professor i företagsekonomi och grundare av World Economic Forum, hävdar att samhället har haft tre industriella revolutioner, skapade av ångkraft, elektricitet och digitalisering, och nu står inför en fjärde som är mer omfattande och komplex än tidigare: AI och robotik. Genom sammanflätningar av teknik, naturvetenskap och biologi kommer vi inte bara skapa nya produkter och sätt att producera utan även på djupet förändra samhället. Många AI-forskare omfattar denna position, att AI kommer att ha revolutionerande och kanske till och med överblickbara samhällskonsekvenser.

Djup maskininlärning

Vad gäller vissa kognitiva uppgifter, inte minst beräkningskraft och hastighet, har datorer sedan en lång tid tillbaka överträffat människan.⁷ Det handlar här om det som AI-forskare kallar *snäv intelligens*, en intelligens utvecklad för ett speciellt syfte. Ett exempel är här schackdatorer som sedan lång tid tillbaka slår de bästa schackspelarna i världen. Men dessa schackdatorer kan inte utföra andra arbetsuppgifter, inte ens spela andra spel. Människan har däremot *generell intelligens* i bemärkelsen att hon inte är (genetiskt) förprogrammerad för att enbart utveckla kognitiva färdigheter inom ett avgränsat område. I detta sammanhang förs oftast fram att datorer och artificiell intelligens främst handlar om *ytlig maskininlärning*. Människan kan genom instruktioner och programmering lära en maskin olika saker, och den kan till exempel upptäcka mönster i stora mängder data (till exempel datautvinning ur *big data*). Men ytlig maskininlärning innebär att datorn inte kan ta egna initiativ till lärande utanför det område som människan ursprungligen instruerat den till att agera inom.

Djup maskininlärning är ett kvalitativt annorlunda lärande där maskiner självständigt utvecklar sin egen intelligens (Goodfellow, Bengio & Courville 2016; Sejnowski 2018). Denna typ av lärande har tidigare setts som unikt mänsklig men AI-forskningen finner det allt svårare att dra en tydlig gräns mellan mänsklig och artificiell intelligens. Genom att basera ett AI-system i artificiella neuronätverk kan det gradvis lära sig nya saker och även utveckla sin egen arkitektur (konstruera nya algoritmer och be-

7 Vartannat år har antalet transistorer på integrerade kretsar fördubblats (Bostrom 2017:51) och mängden maskinella beräkningar har halverats i pris (Tegmark 2017:89). Polson och Scott (2018) gör analogin att om bilar toppfart hade ökat i samma takt som datorerna skulle en bil med toppfarten 180 kilometer i timmen år 1951 i dag ha toppfarten av åtta miljoner gånger ljusets hastighet.

räkningsstrukturer) som i sin tur förbättrar dess kognitiva och motoriska prestationer. Djup maskininlärning innebär att AI till synes självständigt kan lära sig en mängd olika färdigheter. Om den utvecklas till att få förmågan att självständigt (utan mänsklig insats) och ständigt förbättra sin intelligens (vad AI-forskare benämner ”rekursiv självförbättring”) kan AI kontinuerligt utveckla en allt bättre (effektivare, smartare, kraftfullare) version av sig själv.

Som fallet är för många tidigare tekniska innovationer utvecklas det även kring AI en mängd föreställningar om dess potential. Dessa föreställningar är performativa i bemärkelse att de påverkar såväl riktningen för som regleringen av AI:s utveckling. Jag vill här fästa uppmärksamhet på en av de mest långtgående föreställningarna: att AI inte bara kan utveckla en intelligens på mänsklig nivå (stark AI) utan en intelligens som vida överstiger människans (superintelligens).

Superintelligens

Det finns i dag en mängd applikationsprogram och teknologiska uppvisningar (demonstrering av en ny teknik i syfte att visa dess potentialitet) baserade i djup maskininlärning där AI-systemet tillägnar sig nya kompetenser och färdigheter utan att vara förprogrammerade för att lära sig dessa. Dessa AI-system benämns ofta autonoma och intelligenta. För de flesta sammanhang anses detta vara eftersträvänsvärt, men det finns även risker förknippade med denna utveckling. Därför arbetar många AI-forskare med att skapa robusta AI-system: system som dels utför det de är avsedda att göra och dels gör det utan att fel.⁸ En fråga som fått allt större uppmärksamhet är dock av annan karaktär. Vad händer om AI utvecklar en intelligens som överskrider människans? AI-forskare talar här om en ”intelligensexpllosion” eller ”singularitet” (från engelskans *singleton*). Oron är här att när AI kan förbättra sig själv kommer dess intelligensutveckling att gå allt snabbare och leda till en generell intelligens på betydligt högre nivå än människans (”superintelligens”). Om denna intelligens inte enbart kan utveckla sin mjukvara utan även sin hårdvara innebär det även att den kan bli oberoende av mänskliga insatser för sin aktivitet och reproduktion.

I sin bok *Liv 3.0* tar Tegmark sin utgångspunkt i just denna tänkbara utveckling. Som titeln visar delar han in livet i tre stadier: Ett *biologiskt*, som inleddes med livets uppkomst för 4 miljarder år sedan (Liv 1.0), ett *kulturellt*, med människans uppkomst för ungefär 100 000 år sedan (Liv 2.0) och ett *tekniskt*, som kan uppkomma under det kommande århundrandet (Liv 3.0) (Tegmark 2017:32–39). Liv 1.0 är utvecklat genom evolution, Liv 2.0 är en kombination av evolution och självskapelse medan Liv 3.0 enbart är självskapat, det vill säga det finns inga biologiska processer involverade i uppkomsten, vidmakthållandet och utvecklingen av denna typ av liv. Liv 3.0 innebär att de absoluta gränser som finns för liv inte längre är biologiska (eller sociala) utan

8 Tegmark (2017:124–139) beskriver fyra huvudområden inom teknisk AI-säkerhetsforskning: verifiering (säkerställa att ett program/system uppfyller alla förväntade krav), validering (att programmet baseras på antaganden som är giltiga), säkerhet (mot såväl externa attacker som interna buggar) och kontroll (något eller någon som övervakar ett system och vid behov ändrar dess beteende).

enbart fysiska.⁹ AI kan överskrida de biologiska gränser som finns för människan. Det är alltså en enorm potential som här tillmäts AI och Tegmark ser den pågående utvecklingen, inte minst utvecklingen av artificiella neuronnätverk, som ett led mot denna utveckling. Tegmark (ibid.:426) gör en målande beskrivning av vad AI:s utveckling kan innebära:

Först hade vi människor upptäckt hur vi kunde kopiera vissa naturliga processer med maskiner, skapa våra egna vindar och blixtar och vår egen mekaniska hästkraft. Gradvis började vi inse att våra kroppar också var maskiner. Sedan började upptäckten av nervceller suddas ut gränsen mellan kropp och medvetande. Därefter började vi bygga maskiner som kunde utklassa inte bara våra muskler, utan även vårt medvetande. Så parallellt med att upptäcka vad vi är håller vi alltså oundvikligen på att göra oss själva förlagade? Det vore djupt tragiskt.

Den stora faran är att denna superintelligens utvecklar nya mål och verksamheter som inte ligger i linje med dess ursprungliga (av människan skapade) syfte och där den dessutom kan utveckla egna instrumentella mål som gör den ytterst svårstoppad, till exempel mål som självbevarande och bevarande av sitt slutmål (Bostrom 2017:167–182). Kan den utveckla sin egen mjuk- och hårdvara har den en autonomi som gör den oerhört kraftfull och robust mot yttre påverkan och kan reproducera sig själv i allt intelligentare och robustare form. Hotet är således inte att ett AI-system söker världsherravälde utan att den utvecklar mål som inte står i samklang med människans och att den dessutom har förmåga att uppnå dessa mål.

Frågan om en framtida intelligensexlosion och uppkomsten av superintelligens väcker dock inte bara farhågor, utan även förväntningar och förhoppningar. Bostrom ser en extrem potential i AI, till exempel att människan inte bara kan leva betydligt längre utan även vara vid god hälsa och utveckla nya fysiska och kognitiva förmågor (så kallad mänsklig förbättring, *human enhancement* (Bostrom & Sandberg 2017)). Tegmark diskuterar hur AI kan lösa flera av dagens globala överlevnadsfrågor, till exempel möjliggöra en kolonialisering av rymden vilket ger tillgång till i närmast oändliga naturresurser.¹⁰

9 Utgångspunkten för Tegmarks resonemang är att liv, medvetande och intelligens inte har någon nödvändig relation till biologi. *Liv* definierar Tegmark (2017:32) inklusivt, som en process som kan bibehålla sin komplexitet och kopiera sig själv, och det som kopieras är materiens struktur (information). På art- och populationsnivå finns här en stor överensstämmelse med en biologisk definition av liv: förmåga till reproduktion och evolution (överfört till AI: förmåga till reproduktion och rekursiv självförbättring). På individnivå har dock biologin en betydligt mer krävande definition, till exempel förekomst av celler och förmåga till ämnesomsättning (Taylor, Simon, Dickey m.fl. 2017). Den begreppsinnebörd som Tegmark ger liv – reproduktion av information – kräver däremot ingen biologisk grund.

10 Tegmark (2017:293) anger att om vi nyttjar all materia i vårt solsystem (vad han kallar "kosmiskt kapital") har vi cirka en miljon gånger mer materia att nyttja än vad som finns på jorden. Att utvinna naturresurser från andra planeter eller åtminstone asteroider är inte bara något som AI-forskare utan även kommersiella och politiska intressen ser som möjligt. Sedan 2015 finns i USA en lag om äganderätten vid utvinning av resurser i rymden (Perdue 2017). →

Föreställningen om en intelligensexlosion kan framstå som naiv och ha karaktären av science fiction snarare än kvalificerad analys. Men Bostrom gör en systematisk genomgång av intelligensexlosionens kinetik och visar att om en intelligensexlosion sker står mänskligheten inför såväl oanade möjligheter som extrema risker. Denna utveckling är inte deterministisk, resan mot superintelligens är till en början helt beroende av mänskliga initiativ och beslut.¹¹ Men om denna utveckling sker är människan inte längre den intelligentaste varelse på jorden och därmed inte heller den mäktigaste. Målet är därför att skapa en robust och välvillig superintelligens, där robust avser att den inte fallerar och välvillig att dess mål står i samklang med människans. AI-forskare betonar att dessa frågor redan i dag måste styra forskningen och utvecklingen av AI.¹² Att problemet anses vara ytterst allvarligt syns inte minst i hur Bostrom avslutar sin genomgång av superintelligensens möjligheter och faror (Bostrom 2017:399–400):

Superintelligens är en utmaning som vi inte är redo för idag, och inte kommer att vara redo för på länge än. [...] I denna situation är varje känsla av förtjust upphetsning malplacerad. Bestörtning och rädsla vore mer adekvat; men den lämpligaste attityden är kanske en sammanbiten beslutsamhet att vara så kompetenta som vi kan [...] Den utmaning vi står inför är dessutom delvis att hålla fast vid vår mänsklighet: att stå stadigt på jorden och behålla vårt sunda förnuft och en godlynt anständighet även inför detta ytterst onaturliga och omänskliga problem. Vi måste använda hela vår mänskliga uppfinningsrikedom för att försöka lösa det.

→ Nasa förbereder nu en första expedition år 2022 till en asteroid främst bestående av metall (Nasa 2020). 2010-talets förväntan på en ny "guldrush" till planeter har dock mattats av eftersom initiala kostnader och tekniska hinder hittills visat sig vara stora (Abrahamian 2019).

11 Bostrom (2017:43–87) beskriver fyra möjliga teknologiska vägar till superintelligens: hjärnemulering, biologisk kognition, sammankoppling mellan hjärna och dator (till exempel genom implantat) samt ett nätbaserat kognitivt system som kopplar samman individuella mänskliga medvetanden med datorer. Han beskriver även tre olika former av superintelligens: Snabb: intelligens på samma nivå som människans, men extremt snabbare (till exempel kapaciteten att tillgodogöra sig innehållet i en bok på tio sekunder); kollektiv: intelligens på samma nivå som människan men genom sammankoppling vida överlägsen mänsklig intelligens; kvalitativ: inte nödvändigtvis snabbare än mänsklig intelligens, men kvalitativt smartare (jämför skillnaden mellan människans och djurs intelligens).

12 Bostrom (2017:323–350) föreslår två vägar för att skapa en välvillig AI: kontroll av vad en AI kan göra ("kapacitetskontroll") respektive vad den vill göra ("motivationsurval"). Han finner att kapacitetskontroll i bästa fall kan vara en tillfällig och kompletterande åtgärd men att långsiktigt krävs att AI-utvecklare kan inplantera någon typ av gynnsamma värden som AI eftersträvar. Denna fråga är extremt komplex, vilket Bostrom själv betonar. Det är vanskligt att i dag veta vilka värden eller mål som är önskvärda för framtida generationer och det är en stor risk att historiskt kontingenta uppfattningar om ett gott liv präglar de värden man laddar en AI med. Bostrom ser dock en lösning genom att infoga en "indirekt normativitet", det vill säga att ladda motivationssystemet hos en superintelligens med ett abstrakt önskvärt tillstånd som AI sedan kan finna konkreta normer för som leder till detta tillstånd. Även om detta visar sig möjligt är dock ett lika stort problem att översätta dessa värden eller mål till ett programmeringsspråk utan att viktigt innehåll försvinner.

Sociologisk bedömning

Att ta del av AI:s historiska utveckling och förhoppningar och farhågor knutna till dess framtida utveckling väcker filosofiska frågor om vad liv, medvetande och intelligens är, epistemologiska frågor om vad som utgör kunskap, politiska frågor om behovet av och villkoren för teknikreglering, etiska frågor om i vilken riktning samhället bör utvecklas och hur vi bör hantera den allt starkare sammanflätningen av maskin och människa. Men här väcks även en mängd sociologiska frågor eftersom AI till stor del handlar om gränssnittet samhälle–människa–maskin. I det följande fäster jag uppmärksamhet på fyra centrala frågor. Först diskuteras frågan om AI kan utveckla en social intelligens följt av frågan om AI kan utveckla agens. De andra två frågorna vänder intresset från AI:s eventuella utveckling till AI:s nuvarande påverkan på samhället. Det handlar om frågan om hur samhället påverkas av AI och faran med att sätta för stark tilltro till AI:s kapacitet samt frågan om vilka som styr och vad som driver dagens AI-utveckling.

Kan AI utveckla mänsklig intelligens?

Frågan om AI kan utveckla en intelligens är något som humanister och samhällsvetare diskuterat under en lång tid. Mest känd är troligtvis Hubert Dreyfus (1972, 1992) fenomenologiskt och Heidegger-inspirerade kritik av AI samt John Searles (1980) kritik av AI där han hävdar att för att klassificera ett beteende som tänkande krävs förståelse och intentionalitet. Den svenske sociologen Johan Asplund (2002) för fram en liknande kritik där hans utgångspunkt är att intelligens är ett intermentalt och kommunikativt attribut mellan människor och följaktligen kan inte AI vara intelligent och därmed inte heller ha agens (eftersom en handling innebär att man vet varför man utförde den).

Den sociolog som mest omfattande och ambitiöst diskuterat AI är den brittiske vetenskapsociologen Harry Collins. I sin bok *Artificial experts. Social knowledge and intelligent machines* (1990) hävdar Collins att AI inte kan utveckla vad han benämner *social intelligens*. För strikt regelstyrda verksamheter kan AI utveckla en intelligens som motsvarar eller överträffar människans. Men den mänskliga kunskapen har till stor del en annan karaktär: den är socialt präglad, kontextuell och ofta implicit och oartikulerad. Medan en regelstyrd verksamhet kan tillägnas genom instruktion kan den sociala kunskapen endast tillägnas genom socialisation och socialt samspel i en avgränsad gemenskap.¹³ Denna kunskap är förreflexiv och oartikulerad, där en person omedvetet och gradvis tillägnar sig en förståelse över vilka sociala normer och kulturella koder som gäller för ett visst sammanhang, vilken kunskap som tillmäts värde och vilken kompetens som är relevant i detta sammanhang.¹⁴ Det handlar om

13 Harry Collins refererar till den wittgensteinska ståndpunkten att för att kunna följa en regel på ett adekvat sätt krävs kännedom om i vilken kontext den ska följas.

14 För att tydliggöra sin poäng illustrerar Collins (1990:6–7) med ett fiktivt exempel: en brittisk spion flyttar till Semipalatinsk (stad i nuvarande Kazakstan) och utger sig för att vara uppvuxen där. Trots omfattande förberedelser där spionen har tillägnat sig all nedtecknad kunskap som finns tillgänglig om denna ort och dess befolkning är det inte tillräckligt. När lokalbefolkningen →

en intelligens som särskiljer sig från regelstyrd och algoritmberad intelligens. Harry Collins omformulerar därmed frågan om intelligens till frågan om kunskapens natur och vad människan inte kan artikulera.

AI ha dock utvecklats enormt sedan Collins bok publicerades för tre decennier sedan och han har nyligen utkommit med boken *Artificial intelligence. Against humanity's surrender to computers* (2018) där han diskuterar i vad mån djup maskininlärning innebär att gränsen mellan maskinintelligens och mänsklig intelligens nu kan överskridas. I sin diskussion om vad intelligens är tar han i denna bok inte kunskapen utan språket som utgångspunkt. Människan besitter vad Collins benämner ett *naturligt språk*, ett språk som är otydligt, fragmenterat, kontextkänsligt, kreativt och regelbrytande. Ändå förstår vi varandra och det beror på att språket inte handlar om regelföljande utan om kontextuell förståelse som gör att vi kan skapa en rimlig och trovärdig mening om det vi ser och hör. Att tillägna sig ett språk innebär att man erhåller denna kontextkänslighet där ett yttrande eller en handling tolkas utifrån sitt sammanhang. Beroende på sammanhang tolkas ett budskap bokstavligen eller ironiskt och en svordom nedsättande eller uppskattande. Att behärska ett språk handlar därför inte om att uttrycka sig grammatiskt korrekt utan om att tillägna sig en tolkningsförmåga: att kunna förmedla det man vill ha sagt och förstå vad andra menar med det de säger. Collins (2018:13) anser därför att till skillnad från många av dagens tester och indikatorer på att en dator är intelligent (som till exempel Turingtestet eller Searles kinesiska rum) är en rimligare test att undersöka i vad mån en dator kan reparera (kontextkänsligt omtolka) en människas språkliga misstag.

Vad som gör denna uppgift ytterst komplicerad är att människan ständigt, oväntat och innovativt bryter mot språkliga prejudikat. Det innebär att det inte är tillräckligt att ha kunskap om ett språks historiska eller nutida användning för att kunna avgöra om ett språkligt regelbrytande är legitimt eller inte (legitimt i bemärkelse att andra förstår innebörden i vad en person söker förmedla). Djupinlärningens avancerade mönsterigenkänning är därför inte tillräckligt utan det krävs att uttolkaren är socialt inbäddad i ett språktalande samhälle.

Det finns dock sociologer som hävdar att det inte finns något principiellt hinder för AI att utveckla en social intelligens. För den amerikanske sociologen Randall Collins (2008:169–185) handlar social intelligens framför allt om att kunna socialt samspele vilket kräver att man tillägnar sig en kulturell kompetens som gör det möjligt att förstå kulturspecifika (kontextuella) uttryck, uttalade budskap och kroppslig (icke-verbal) kommunikation. Dessutom krävs att man förstår samtalets sociala karaktär (inte minst att kompetent nyttja turtagning, injustering och tajmning). Han anser att AI kan utveckla denna samtalskompetens när den kan synkronisera till en samtalspartners rytm och anknyta till dess intresse (vad han benämner grupp-specifikt kulturellt kapital) vilket i sin tur skapar positiv emotionell energi som gör att man vill

→ möter spionen kommer de direkt att upptäcka att hen inte är uppvuxen på denna plats. Detta eftersom hen i sitt sätt att vara och samspele saknar viktig social kunskap, kunskap som inte är artikulerad och som endast kan erhållas genom att leva på denna ort och samspele med dess befolkning.

fortsätta samtala. Randall Collins verkar anse att emotionell energi kan skapas utan att AI har ett eget känsloliv; det är tillräckligt att AI kan avläsa och tolka emotionella signaler och denna förmåga kan den tillägna sig genom att analysera samtal (tidigare, pågående och föreställda) och lära sig interaktionsritualer. En förutsättning för denna utveckling är att AI blir kroppslig, det vill säga att den inte bara analyserar kroppslig interaktion och kommunikation utan även själv deltar i dessa samspel. Detta är även i linje med vad Harry Collins (2018:67–73) betonar; en förutsättning för att utveckla social intelligens är att man är inbäddad i ett socialt sammanhang, vilket i sin tur kräver kroppsligt deltagande.

Randall Collins (2008) betoning av den sociala intelligensens kommunikativa karaktär är poängfylld. När AI:s kommunikativa förmåga framhålls handlar det oftast om kroppslös och röststyrd informationshantering där AI förstår och besvarar frågor inom ett välvgränsat område. Denna typ av samtal bygger på en begränsad och asymmetrisk kommunikation där människan anpassat sig till speciella kommunikativa villkor. Som Garfinkel (1984) och Goffman (1970) visat upprätthåller vi ett samtal genom att hela tiden välvilligt tolka, neutralisera och reparera det. Vi gör det oftast omedvetet genom att nyttja den kulturella, sociala och språkliga kompetens vi erhållit genom vår socialisation. Därför reflekterar vi sällan över att vi ständigt kompenserar en dators kommunikativa brister, till exempel digitala assistenters bristande förmåga att förstå vad vi säger.¹⁵ I vissa fall blir det uppenbart för oss och vi accepterar det (räddar interaktionsordningen) just genom att vi vet att det är en digital assistent och inte en människa vi samtalar med. Människan skapar därmed en AI-illusion: att AI är mer språkligt kompetent och socialt intelligent än vad den är. Det handlar om en svag AI-socialitet: AI kan socialt samtala och samspela givet att människan anpassar sig till AI:s begränsade kommunikativa och interaktiva repertoar (Rezaev & Tregubova 2018).

Randall Collins visar att samtal oftast är regelstyrda i det att de vilar på en interaktionsordning som samtalsparterna delar. Därmed bör det vara möjligt för AI att tillägna sig en samtalskompetens. Harry Collins tillfogar till det att det mänskliga språket är dynamiskt, flexibelt och regelbrytande vilket innebär att samtalskompetens inte kan reduceras till kunskap om vilka regler och interaktionsordningar som vanligtvis gäller i en viss kontext eller situation. Med djup maskininlärning är det dock rimligt att anta AI kan utveckla en kontextuell kunskap inom vissa domäner. Precis som en individs tänkande utvecklas genom socialt samspel med andra personer och ting samt genom ett internaliserat samtal med sig själv, kan AI genom djup maskininlärning göra något liknande (jämför Goodfellow, Bengio & Courville 2016; Sejnowski 2018). En person kan indirekt – till exempel genom att läsa god skönlitteratur – tillägna sig andras erfarenheter och därmed öka sin förmåga till perspektivbyte, emotionell

15 På YouTube finns flera filmer där Apples digitala assistent Siri och Amazons motsvarighet Alexa får samtala med varandra. I vissa fall förstår assistenten frågan och ger ett relevant svar, i andra fall blir svaret "I'm sorry, I'm afraid I don't have an answer to that". Det intressanta här är att samtalet har en ytterst enkel turtagningsstruktur vilket få människor skulle acceptera i sin vardagliga konversation med andra människor.

medkänning och empati (Nussbaum 1998). AI kan kanske på ett liknande sätt tillägna sig en (viss) social intelligens och erhålla en icke-artikulerad (och kanske inte ens artikulerbar) kunskap. Själva input-sidan – tillgång till erfarenheter av vad som sker i sociala samspel – verkar därmed inte särskilja AI från människan. Däremot kan den tillägna sig och bearbeta denna erfarenhet på andra sätt och med andra resultat som följd. Det rör sig om generell intelligens men inom en specifik domän med dess specifika sociala och språkliga villkor. Däremot kanske AI inte kommer att utveckla social intelligens för andra domäner.¹⁶

Detta blir inte minst tydligt i Tegmarks diskussion om intelligens där han definierar den som förmågan att nå komplexa mål. Tegmark (2017:110–114) beskriver hur AI kunde lära sig nya spel och strategier genom att endast vara förprogrammerad att maximera sina poäng och sedan ständigt få sin aktuella poängställning uppdaterad. Denna typ av lärande – betingad djupinlärning (*deep reinforcement learning*) – har sedan överförts till en mängd andra områden än spel. Överfört till människans värld innebär det att AI kan utformas till att förstå det sociala livet som ett strategiskt och poänggivande spel och då själv utveckla nya förmågor i syfte att maximera sina poäng. Det handlar således om ett instrumentellt och målrationellt handlande.

För att bli en skicklig spelare i ett strategispel krävs att man i sina förberedelser och under spelets gång förstår hur ens motspelare tänker.¹⁷ I denna bemärkelse kan troligtvis AI göra ett rollövertagande och kanske även utveckla en viss typ av självmedvetande där den distanserar sig från sin egen strategi och kritiskt analyserar sitt eget beslutsfattande och agerande (förstår sin verklighet utifrån ett mig). Den kan troligtvis övergå från lekfás till spelfás (Mead 1972:151) och se hur en vinnande strategi i ett spel är kontextberoende. Även om AI kan utveckla denna förmåga handlar det om ett begränsat självmedvetande (strategiskt handlande) i en välvägränsad kontext (spelliknande interaktion). Detta är i sig en imponerande utveckling av AI och därtill en utveckling som har långtgående sociala implikationer. Men det handlar om vad Habermas (1984:333) benämner strategiskt handlande: en social handling där man tar hänsyn till andra aktörers uppfattningar i syfte att uppnå ett mål. Men det är inte ett kommunikativt handlande som syftar till att nå en gemensam förståelse.

Som socialpsykologisk forskning visat är det en komplex process att utvecklas till en person, där såväl direkt som symbolisk interaktion är oerhört viktigt för att utvecklas till en varelse som inte enbart reagerar och agerar utan även samagerar

16 Man kan här göra analogin till ett barn som tillbringat merparten av sin uppväxt framför en bildskärm och med begränsad tillgång till direkt sociala interaktion. Hon kommer troligtvis att ha tillägna sig en kompetens att vara en fullödlig person i cyberspace: genom att ta del av andras samspel på nätet och själv delta i dem har hon tillägnat sig en social kompetens om hur man interagerar på nätet och kan avläsa subtila kommunikativa signaler som finns i olika typer av internetkonversation. Om hon däremot skulle möta en person ansikte mot ansikte skulle hon troligtvis ha stora problem att följa den interaktionsordning och samtalsrytm som gäller för denna typ av socialt samspel.

17 Jämför AI-forskarens diskussion om ”omvänd betingad djupinlärning” (Tegmark 2017:346–358): genom att studera vilka beslut människor fattar kan AI troligtvis rekonstruera vilka värderingar och mål som styr dessa beslut.

(Cooley 1992; Mead 1972). Därtill väcks emotionssociologiska frågor, till exempel i vad mån empati (och därmed även självkänedom) krävs för att kunna tolka andras kommunikation och bli en fullgod partner i mänskliga samtal och mänskligt sam-agerande.¹⁸ Frågan väcks om det finns social intelligens som inte kan översättas till algoritmer och omskapas till välvgränsade beräkningar (som NAND-grindar och artificiella neuronnätverk kan utföra minst lika skickligt som en mänsklig hjärna).¹⁹ Harry Collins (2018) är ytterst tveksam till det och hävdar att även om det principiellt kan visa sig möjligt för AI att utveckla en social intelligens besitter den i dag endast en mycket snäv intelligens.

Kan AI agera?

En fråga av central betydelse är om AI kan ha agens, det vill säga handla. Socialpsykologen Johan Asplund (2002) anser att det inte är möjligt. Det som krävs är att den handlande varelsen ska veta att hon handlade, vilken handling hon utförde samt varför hon handlade på detta vis. Att utifrån en bearbetning av ett beräkningsbart underlag komma fram till en slutsats är därför inte agens.²⁰ Däremot använder sig människan ofta av hjälpmedel (instrument) i sitt agerande och agerar alltid på en scen (omgivning och omständigheter) som ger förutsättningar för hennes agerande. Men vare sig hjälpmedlen eller scenen äger agens, utan det är den handlande människan som tar dem i bruk när hon handlar.

Frågan väcks om djup maskininlärning innebär att AI har agens.²¹ Djupinlärning handlar om att AI har förmåga till att självständigt lära sig saker och därmed även att nå en annan typ av intelligens än den som enbart är baserad på beräkningskraft. Brädspelen anses vara ett av de mest intelligenskrävande spelen i världen eftersom förgreningsfaktorn gör att snäv beräkningskraft inte är tillräckligt för att bli en skicklig spelare (vilket var tillräckligt när schackdatorn

18 Det finns AI-forskare som hävdar att AI kan utveckla ett medvetande. För Tegmark, som är fysiker, är medvetande något som emergerar ur ett visst partikelarrangemang vilket innebär att även maskiner bör kunna utveckla ett medvetande (eftersom medvetandet är, med Tegmarks ord, substratberoende). Vad som avses med medvetande är dock omstritt och det finns många definitioner. Tegmark är väl medveten om detta och väljer en icke-antropocentrisk definition där medvetande definieras som "subjektiv upplevelse" och argumenterar för att medvetande är "sättet som information känns när den bearbetas på vissa komplexa sätt" (Tegmark 2017:419).

19 En NAND-grind är en digital krets som baseras på boolesk algebra, i det här fallet "Not And". En mängd sammankopplade NAND-grindar kan tillämpa alla beräkningsbara funktioner. Artificiella neuronnät är människoskapade nätverk som liknar hjärnan (ett biologiskt neuronnät) och som baseras på självlärande algoritmer.

20 För Asplund visar inte Turingtestet att en maskin kan ha mänsklig intelligens eller inte. Vad det endast visar är ändamålsenligheten eller funktionsdugligheten hos en typ av teknisk artefakt (ett datorprogram). I sin bedömning av Searles kinesiska rum betonar Asplund att människan i det experimentet inte är en agent utan endast en mellanhand.

21 Asplund (2002:13) publicerade sin bok för snart 20 år sedan och han nämner explicit att han diskuterar "gammal AI" men anger samtidigt: "Jag har dock ingen anledning att tro att AI av senare datum [...] skulle behöva föranleda några justeringar i mina resonemang."

Deep Blue år 1997 besegrade den regerande världsmästaren Garri Kasparov). Utöver strategiska kunskaper och beräkningskraft anser många bedömare att spelet go även kräver kreativitet och intuition. Skickliga spelare kan till exempel se vilka ställningar som är starka och svaga utan att artikulera varför de ser dem som det. När datorprogrammet AlphaGo år 2016 besegrade den 18-faldige världsmästaren Lee Sedol såg AI-forskare det som ett bevis för att AI kan utveckla en intelligens likt människans. I matchen gjorde AlphaGo ett drag som trotsade all tidigare erfarenhet men som 50 drag senare visade sig vara avgörande för att vinna matchen. Detta tolkar AI-forskare som att datorspelet gjorde ett drag baserat på intuition och kreativitet eftersom den inte i förväg kunde veta (räkna fram) varför den gjorde just detta drag (Tegmark 2017:114–118).

Poängen som AI-forskare här gör är inte att AI nu kan besegra en människa i extremt krävande strategiska spel. Det avgörande här är att Lee Sedol inte besegrades av en mänskligt förprogrammerad dator (likt Deep Blue) utan av ett datorprogram baserat i artificiella neuronnätverk som självständigt filtrerar information och därmed lärde sig saker utan mänsklig instruktion och fattade beslut som ingen människa hade instruerat eller väglett den att göra.

Det finns dock starka skäl till att inte se AlphaGos seger som en indikator på att AI kan nå mänsklig intelligens. Skälet till det är att det trots spelets svårighetsgrad ändå handlade om en extremt enkel kontext: strategiskt beslutsfattande i en strikt regelstyrd kontext innehållande endast en annan aktör (motspelaren) och där det finns ett väldefinierat tekniskt mål (att vinna) som båda aktörerna delar.

Men även om det inte rör sig om social intelligens i Harry Collins bemärkelse handlar det om beslut fattade utifrån förutsägelse, planering och handlingsalternativ. AlphaGo är därmed mer än ett hjälpmedel eller en scen eftersom den fattar beslut utan mänsklig instruktion. Däremot är det diskutabelt om det kan kopplas till intention i den bemärkelse som Asplund avser. Samtidigt väcks frågan om mening och intention enbart kan knytas till individer. En sociologisk ståndpunkt är att organisationer och makrosociala aktörer kan fatta beslut och utveckla mål och strategier och att dessa beslut inte kan härledas till dess enskilda medlemmar. En radikalisering av detta synsätt har gjorts av vetenskapssociologerna Michel Callon och Bruno Latour som hävdar att även icke-sociala entiteter kan ha agens (Callon 1984; Latour 2005). De använder sig av begreppet ”aktant” för att betona att även maskiner och artefakter – inte minst i form av nätverk – har agentskap eftersom de ”gör” någonting. Även om denna ståndpunkt är alltför långtgående, visar de hur tekniska system blir alltmer sammanflätade med människor och organisationer och därmed inte kan reduceras till att enbart utgöra möjligheter och begränsningar för mänskligt handlade.²² Snarare än att ställa frågan om AI kan ha agentskap

22 Detta är utgångspunkten för den postfenomenologiska forskningen som utgår från att mycket av vårt görande numera sker genom tekniska system eftersom vi lever ett teknifierat samhälle (Idhe 1993, 2010; Selinger 2006). Detta påverkar inte bara vad vi gör utan vilka vi är eftersom vårt görande och varande är intimt sammanvävda.

bör frågan ställas på vilka olika sätt som nätverk av människor, organisationer och artefakter skapar agens.²³

Behöver AI vara social?

Vi är redan i dag omgärdade av en typ av superintelligenta system som är autonoma i förhållande till den enskilde människan och starkt begränsar och beskär hennes makt och handlingsutrymme. Det sociala livet kännetecknas av att individer, grupper och organisationer är beroende av och ständigt interagerar med institutioner och system som är bortom deras kontroll och där de som befolkar systemet (professioner och positioner) är utbytbara.²⁴ Expertsystem är till exempel opersonliga system som inte nödvändigtvis tänker och lär som mänskliga individer gör. På övergripande samhällsnivå kan man se byråkrati och kapitalism som en form av superintelligens i bemärkelsen autonoma och ansiktslösa system med egna sociala logiker som inte enkelt kan härledas ur individuella val och beslut. En del av dessa system är oavsedda konsekvenser av mänskligt handlande medan andra system är intentionellt skapade men som med tiden utvecklats egna sociala logiker och mål. Givetvis finns skillnader mellan dagens system och den typ av superintelligenta AI-system som AI-forskare varnar för, inte minst att den senare är autonom (oberoende av mänskliga insatser för sin reproduktion). Samtidigt finns det många likheter, där frågor om systems styrbarhet, välvillighet och robusthet är centrala. Ett exempel är diskussionen om kapitalismens (kortsiktiga) robusthet och oförmåga att hantera många av dagens globala hållbarhetsutmaningar (se till exempel Scranton 2019).

Föreställningen om superintelligens baseras på att den har en generell intelligens på en betydligt högre nivå än människan. Denna inramning gör att samhället kommer i bakgrunden och den mänskliga intelligensen i förgrunden. En sociologiskt mer relevant inramning är att betona att samhället blir alltmer beroende av den typ av intelligens som AI besitter. Parallellt med att AI utvecklas till att kunna tillägna sig kontextuell kunskap inom vissa domäner utvecklas samhället till att bli alltmer baserat på och beroende av algoritmisk kunskap. Ju fler formaliserade och tydliga regler det utvecklas för en verksamhet och en profession desto enklare blir det för AI att ersätta människan. Digitaliseringen av samhället är inte bara bred (omfattar allt fler områden) utan även djup (påverkar dessa områdens karaktär) (Whitehead & Wesch 2012). Allt fler verksamheter är digitaliserade och har blivit en integrerad del av såväl offentliga och kommersiella verksamheter som våra vardagsliv (Just & Latzer 2017). Det handlar

23 I sin studie av mediekulturens förändring visar Mülhoff (2019) hur den mänskliga intelligensen blir "fångad" i människa-maskinnätverk men att denna hybrida intelligens ofta framställs som en renodlad artificiell intelligens. Det som framställs som tekniska system är egentligen sociotekniska system där maskininlärning har möjliggjorts genom såväl tekniska landvinningar som sociokulturella förändringar (i hans studies fall en förändrad mediekultur). Se även Elliots (2019, kapitel 1) beskrivning av den intima sammanlänknings av digitalisering, AI och sociala relationer.

24 Detta är en av Peter Kähres (2009) huvudpoänger i sin Luhmann-inspirerade avhandling: att kunskap och intelligens inte enbart bör knytas till individer och mikroprocesser utan finns på systemnivå där de är oberoende av mänskliga aktörer.

inte längre om en enkel interaktion människa–maskin utan om ett samspel där digitalisering och algoritmstyrd datahantering inte enbart utgör en plattform för socialt liv utan blivit en integrerad del av detta liv (Elliott 2019; McCarthy 2017).

Som Latour (2005) understryker finns en ömsesidig påverkan mellan människa och ting: när man utvecklar en artefakt ändras även de som interagerar med den. Detta är något som Stilgoe (2018) betonar i sitt påpekande att ingen teknik är född smart utan den blir smart i samspel med människor och organisationer. I detta samspel finns en dubbelriktad socialisering: det är inte enbart AI som lär sig av och anpassar sig till människan utan människan lär sig av och anpassar sig till AI. Till exempel förväntas i dag många medborgare att vara en del av samhällets digitala struktur och bli digitala medborgare (Curran 2018; Hintz, Dencik & Wahl-Jorgensen 2019). Det innebär att i mötet mellan människa och AI sker en ömsesidig anpassning och lärande med följd att samtals- och interaktionsmönster ändras. Till exempel innebär en ökad mängd självkörande bilar inte enbart att dessa blir allt skickligare på att analysera och ta hänsyn till bilar med mänskliga förare utan även att de mänskliga förarna alltmer kommer att anpassa sig till självkörande bilar körsätt och trafikrytm.

Alltmer interaktion och kommunikation sker i och genom digitala nätverk. Det innebär att det finns en mängd sociala sammanhang, fyllda med samtal och samspel, baserade i kroppslös närvaro eller i form av virtuella kroppar (avatarer). Harry Collins (2018:57–73) betonar att kontextuell kunskap får man genom att vara inbäddad i ett socialt sammanhang men i takt med det sociala livets digitalisering kan denna sociala inbäddning i vissa sammanhang ske utan direkt kroppsligt deltagande.²⁵ En konvergens utvecklas mellan mänskliga och maskinella kommunikations- och interaktionsmönster, åtminstone på vissa områden, där AI blir mer människolik i sin interaktion samtidigt som människan blir alltmer AI-lik i sin. Detta kan i sin tur ha stora konsekvenser för människans socialitet och vår grundläggande förståelse av människa och socialt liv.²⁶ Att AI, vare sig i svag eller i stark version, inte omfattar en social intelligens innebär inte att AI därmed får en mindre påverkan på samhället och det sociala livet. I vissa fall kanske den får en större påverkan just genom att den inte besitter social intelligens och att människan anpassar sig till det.

25 Den mest långtgående relativiseringen av människans kroppslighet diskuteras av Bostrom (2017:379) som skriver att den kommande utvecklingen kan innebära att metoder utvecklas som kan "hjälpa dem [människorna] att lägga bort sin dödliga skepnad helt och hållet genom att ladda upp sina medvetanden till ett digitalt substrat och låta sin befriade ande förkroppsligas i en utsökt välmående virtuell gestalt". Denna radikala tanke förutsätter en substratoberoende syn på medvetande, vilket även Tegmark förespråkar: att medvetande har sin grund i ett visst partikelarrangemang och endast förutsätter en viss struktur på själva informationsbearbetningen (Tegmark 2017:377–406)

26 Se till exempel Turkle (2017) om hur digitaliseringen påverkar människans kompetens, inte minst hennes förmåga till empati, självreflektion och meningsfulla samtal.

Skapar AI-förväntningar fel fokus?

All ny teknik är inbäddad i sociotekniska föreställningar som innehåller visioner om framtiden och vilka möjligheter och faror som är förknippade med den (Jasanoff & Kim 2015). Berättelser om tekniska system och deras förväntade effekter är performativa eftersom de underlättar eller försvårar en viss utveckling (Boyd & Holton 2018; Wajcman 2017). Förväntningarna påverkar inte bara vilken teknik som utvecklas utan även sociala sammanhang som många gånger anpassar sig till dessa förväntningar. AI:s utveckling är extremt förväntansstyrt, där varje framsteg kan ses som en pusselbit till ett större genombrott. Forsythe (2002) hävdar att medan andra forskningsområden har imperativet "publish or perish!" har AI-forskningen "demo or die!". Skälet till det är att många av dagens teknologiska uppvisningar och framgångar ses som embryon till och indikatorer på AI:s framtida förmåga.

Faran är därför inte enbart att AI:s potential underskattas utan även att den överskattas. Harry Collins (2018:203ff.) farhåga är inte singularitet (superintelligens) utan det han kallar "underkastelse" (*surrender*); att samhället underkastar sig en AI-intelligens som tillmätts en större intelligens än vad den faktiskt besitter. Det innebär att främsta risken inte är AI:s utveckling – till exempel fäster Collins stor tilltro till att AI-styrda ("självkörande") bilar på sikt kommer innebära en ökad trafiksäkerhet. Faran är i stället att samhället tillskriver AI en större intelligens än vad den faktiskt har, vilket får stora sociala implikationer. Resultatet blir att den intelligens som AI kan uppnå blir normerande och påverkar vad som ses som intelligens.²⁷ Det är troligtvis därför Harry Collins ägnar så stort utrymme åt att diskutera social intelligens: att motverka att naiva förväntningar knyts till AI. Faran är således inte i första hand AI:s utveckling utan främst samhällets användning av och anpassning till AI.

En annan fara är att en för snäv förståelse skapas av AI. Frågan om superintelligens är extrem i bemärkelse att den handlar om en ny typ av risk: ett tekniskt system (kroppslös intelligens) som i ett digitaliserat samhälle kan visa sig vara ostyrbar, okontrollerbar och ostopptbar (Thomas, Nafus & Sherman 2018).

En sociologisk utgångspunkt är att teknik aldrig är extern och autonom till samhället utan en del av ett sociotekniskt system befolkade av aktörer med vissa intressen och olika resurser och där maktförhållanden, normer och regelverk möjliggör eller försvårar viss teknikutveckling. (Bijker, Hughes & Pinch 2012; MacKenzie & Wajcman 1999). AI:s utveckling drivs framför allt av nio transnationella företag: USA-baserade Google,

27 Som exempel kan tas datautvinning (*data mining*) där AI genom mönsterigenkänning och beräkningsmetoder finner samband och trender i oerhört stora datamängder. Precis som sociologer och antropologer skapar kunskap om andra sammanhang än de man själva är en del av kan AI skapa kunskap om samhällsområden utan att vara en del av dem. Vetenskapsociologin betonar dock att all kunskap förutsätter en tolkningsgemenskap som kan avgöra tillförlitligheten i ett kunskapsanspråk (Collins & Evans 2007; Jasanoff 2005). Denna tolkningsförmåga erhålls genom gruppsozialisation (Lidskog & Sundqvist 2018). AI kan analysera en oerhörd mängd materia men frågan är på vilket sätt den bedömer tillförlitligheten i det material som den analyserar (vilket i vetenskapliga analyser sker genom att gruppsspecifik expertis avgör vad som är tillförlitlig data och rimliga tolkningar av den).

Amazon, Apple, IBM, Microsoft och Facebook samt Kina-baserade Baidu, Alibaba och Tencent (Webb 2019). Samtidigt som AI diskuteras alltmer i samhället finner Webb (2019) att det finns få kritiska röster mot den ägarkoncentration som utmärker AI-företagen. Denna avsaknad av kritiskt perspektiv finns i Bostroms och Tegmarks diskussioner om AI:s sysselsättningseffekter och risken att teknikutvecklingen kan leda till ökad ojämlikheten. De betonar att det krävs en viss omfördelning av resurser så att en individs välbefinnande inte blir avhängigt av att hon har avlönad sysselsättning. Tegmark (2017:157) refererar till Brynjolfssons och McAffes (2011) metafor om ”ett digitalt Aten” där slavarerna består av AI-robotar. Det finns dock ingen diskussion om vem som kommer utveckla och äga dessa AI-robotar och i vad mån ett gott liv enbart bör kopplas till materiellt välbefinnande eller även till makt att påverka sin livssituation.²⁸ Ur sociologiskt perspektiv är det viktigaste samtalet inte främst hur vi ska kunna styra en framtida superintelligens utan snarare vilka aktörer som styr dagens AI:s utveckling: vad sker i dag, varför sker det och vilka driver denna utveckling? Dessa djupt politiska frågor handlar om vilken samhällsutveckling vi ser som önskvärd och realiserbar (jämför Jasanoff 2003).

Avslutning: AI som system och föreställning

Allt tyder på att utvecklingen av AI kommer att fortgå och därmed bli ett allt viktigare område för sociologer att utforska. Samtidigt är det viktigt att undvika teknikdeterministiska och oreflekterat normativa perspektiv där en viss teknikutveckling ses som oundviklig eller tillmäts en ensidigt positiv eller negativ innebörd (Boyd & Holton 2018). Det finns en mängd exempel där forskning helt styrd av tekniska möjligheter och sociala förväntningar har lett till oavsedda och oönskade konsekvenser (Mlynař, Alavi, Verma m.fl. 2018). I stället är den sociologiska uppgiften att ha ett reflekterat, prövande och öppet perspektiv i studiet av AI och dess implikationer (Reed 2014). Detta innebär ett kritiskt-konstruktivt perspektiv som avtäckar de antaganden och förväntningar som AI-satsningar baseras på och som skapar utrymme för samtal om möjligheter och faror med AI. Denna diskussion är något som även flera verksamma AI-forskare välkomnar (Cavallo, Dario & Fortunati 2018; Etzioni & Etzioni 2016; Taddeo & Floridi 2018; Tegmark 2017).

I takt med samhällets digitalisering och AI:s utveckling kommer denna teknik att bli alltmer sammanflätad med samhället där tidigare gränser mellan människa, maskin och natur blir svårare att dra (Kimura 2017; Richardson 2015). Vetenskaps- och sociologiska studier beskriver detta i termer av ”ontologisk översvämning”: laboratoriets landvinningar påverkar gradvis vår konstitutionella förståelse av mänskligt liv och vad det innebär att vara människa (Jasanoff 2005, 2018). AI:s utveckling och ak-

28 Här bör påpekas att Tegmark (2017:358) ställer frågan vilka ”vi” är när han ska diskutera vilka mål som AI bör omfatta och Bostrom (2017:203–204) nämner i förbigående ”det första agentproblemet”: när AI-utvecklare och beställare är olika personer (det andra agentproblemet handlar om hur en superintelligens kan kontrolleras).

törers förväntningar knutna till denna utveckling förändrar inte bara samhällets utformning och våra sociala praktiker och normer utan även vår förståelse av människa och samhälle. Av det skälet är det av stor vikt att sociologer inte bara studerar AI som sociotekniskt system och infrastruktur utan även som föreställning. Precis som biologi och genetik har påverkat vår förståelse av vad liv är och kan bli, håller nu fysik och AI på att påverka vår förståelse av vad samhället och det sociala livet är och kan bli. Det innebär att frågor om AI:s utveckling är en såväl bred som djup samhällsfråga. Det är därför viktigt att sociologin deltar och påverkar det samtal som AI-forskare inbjuder till.

Referenser

- Abrahamian, A.A. (2019) "How the asteroid-mining bubble burst. A short history of the space industry's failed (for now) gold rush", *MIT Technology Review*, 26 juni 2019.
<https://www.technologyreview.com/s/613758/asteroid-mining-bubble-burst-history/>
- Asplund, J. (2002) *Genom huvudet. Problemlösningens socialpsykologi*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Bainbridge, W.S., E.E. Brent, K.M. Carley, D.R. Heise, M.W. Macy, B. Markovsky & J. Skvoretz (1994) "Artificial social intelligence", *Annual Review of Sociology* 20:407–436.
<https://doi.org/10.1146/annurev.so.20.080194.002203>
- Bijker, W.E., T.P. Hughes & T.J. Pinch (red.) (2012) *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Bostrom, N. (2017[2014]) *Superintelligens. Vägar, faror, strategier*. Lidingö: Fri tanke.
- Bostrom, N. & A. Sandberg (2017) "The wisdom of nature. An evolutionary heuristic for human enhancement", 189–219 i D. Ho (red.) *Philosophical issues in pharmaceuticals. Development, dispensing, and use*. Dordrecht: Springer.
https://doi.org/10.1007/978-94-024-0979-6_12
- Boyd, R. & R. Holton (2018) "Technology, innovation, employment and power. Does robotics and artificial intelligence really mean social transformation?", *Journal of Sociology* 54 (3):331–345. <https://doi.org/10.1177/1440783317726591>
- Braun, A., A. Zweck & D. Holtmannspötter (2016) "The ambiguity of intelligent algorithms: Job killer or supporting assistant", *European Journal of Futures Research* 4 (1):1–8. <https://doi.org/10.1007/s40309-016-0091-3>
- Brent, E.E. (1988) "Is there a role for artificial intelligence in sociological theorizing?", *American Sociologist* 19 (2):158–166. <https://doi.org/10.1007/BF02691809>
- Broadbent, S. (2016) *Intimacy at work. How digital media bring private life to the workplace*. Walnut Creek: Left Coast Press. <https://doi.org/10.4324/9781315426136>
- Brougham, D. & J. Haar (2017) "Employee assessment of their technological redundancy", *Labour & Industry* 27 (3):213–231.
<https://doi.org/10.1080/10301763.2017.1369718>
- Brynjolfsson, E. & A. McAfee (2011) *Race against the machine. How the digital revo-*

- lution is accelerating innovation, driving productivity, and irreversibly transforming employment and the economy.* Lexington: Digital Frontier Press.
- Carley, K.M. (1996) "Artificial intelligence within sociology", *Sociological Methods and Research* 25 (1):3–30. <https://doi.org/10.1177/0049124196025001001>
- Callon, M. (1984) "Some elements of a sociology of translation. Domestication of the scallops and the fishermen of St Briec Bay". *The Sociological Review* 32 (1 suppl.):196–233. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x>
- Cavallo, F., P. Dario & L. Fortunati (2018) "Introduction to special section 'Bridging from user needs to deployed applications of social robots'", *Information Society* 34 (3):127–129. <https://doi.org/10.1080/01972243.2018.1444241>
- Collins, H. (1990) *Artificial experts. Social knowledge and intelligent machines.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Collins, H. (2018) *Artificial intelligence. Against humanity's surrender to computers.* Cambridge: Polity Press.
- Collins H. & R. Evans (2007) *Rethinking expertise.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Collins, H. & T. Pinch (1998) *The Golem at large. What you should know about technology.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, R. (2008[1992]) *Den sociologiska blicken. Att se bortom det uppenbara.* Lund: Studentlitteratur.
- Cooley, C.H. (1992[1902]) *Human nature and the social order.* New Brunswick: Transaction Publishers.
- Curran, D. (2018) "Risk, innovation, and democracy in the digital economy", *European Journal of Social Theory* 21 (2):207–226. <https://doi.org/10.1177/1368431017710907>
- Dreyfus, H. (1972) *What computers can't do. The limits of artificial intelligence.* New York: Harper & Row.
- Dreyfus, H. (1992) *What computers still can't do. A critique of artificial reason.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Elliott, A. (2019) *The culture of AI. Everyday life and the digital revolution.* London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315387185>
- Etzioni, A. & O. Etzioni (2016) "AI assisted ethics", *Ethics and Information Technology* 18 (2):149–156. <https://doi.org/10.1007/s10676-016-9400-6>
- Forsythe, D.E. (2002) *Studying those who study us. An anthropologist in the world of artificial intelligence.* Stanford: Stanford University Press.
- Frey, C.B. & M.A. Osborne (2017) "The future of employment. How susceptible are jobs to computerisation?", *Technological Forecasting and Social Change* 114:254–280. <http://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>
- Garfinkel, H. (1984[1967]) *Studies in ethnomethodology.* London: Polity Press.
- Goffman, E. (1970[1967]) *När människor möts. Studiet av det direkta samspelet mellan människor.* Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Goodfellow, I., Y. Bengio & A. Courville (2016) *Deep learning.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

- Habermas, J. (1984) *The theory of communicative action. Vol. 1. Reason and the rationalization of society*. London: Heinemann.
- Hintz, A., L. Dencik & K. Wahl-Jorgensen (2019) *Digital citizenship in a datafied society*. Cambridge: Polity Press.
- Holton, R., & Boyd, R. (2019). "Where are the people? What are they doing? Why are they doing it?" (Mindell) Situating artificial intelligence within a socio-technical framework." *Journal of Sociology*. Nätpublicering.
<https://doi.org/10.1177/1440783319873046>
- Ihde, D. (1993) *Postphenomenology. Essays in the postmodern context*. Evanston: Northwestern University Press.
- Ihde, D. (2010) *Heidegger's technologies. Postphenomenological perspectives*. New York: Fordham University Press.
- Jasanoff, S. (2003) "Technologies of humility. Citizen participation in governing science", *Minerva* 41 (3):223–244. <https://doi.org/10.1023/A:1025557512320>
- Jasanoff, S. (2005) *Designs on nature. Science and democracy in Europe and the United States*. Princeton: Princeton University Press.
- Jasanoff, S. (2018) *Can science make sense of life?* Cambridge: Polity Press.
- Jasanoff, S. & S.-H. Kim. (red.) (2015) *Dreamscapes of modernity. Sociotechnical imaginaries and the fabrication of power*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Just, N. & M. Latzer (2017) "Governance by algorithms. Reality construction by algorithmic selection on the Internet", *Media, Culture & Society* 39 (2):238–258.
<https://doi.org/10.1177/0163443716643157>
- Kelleher, J. (2019) *Deep learning*. Cambridge, Massachusetts: MIT press.
- Kimura, T. (2017) "Robotics and AI in the sociology of religion. A human in imago roboticae", *Social Compass* 64 (1):6–22. <https://doi.org/10.1177/0037768616683326>
- Kåhre, P. (2009) *På AI-teknikens axlar. Om kunskapsociologin och stark artificiell intelligens*. Lund: Lunds universitet.
<https://portal.research.lu.se/ws/files/3898263/1415449.pdf>
- Latour, B. (2005) *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lee, A.J. & P.S. Cook (2020) "The myth of the 'data-driven' society. Exploring the interactions of data interfaces, circulations, and abstractions", *Sociology Compass* 14 (1): e12749. <https://doi.org/10.1111/soc4.12749>
- Lidskog, R. & G. Sundqvist (2018) "Environmental expertise as group belonging. Environmental sociology meets Science and Technology Studies", *Nature and Culture* 13 (3):309–331. <https://doi.org/10.3167/nc.2018.130301>
- Lupton, D. (2014) *Digital sociology*. Abingdon: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315776880>
- MacKenzie, D.A. & J. Wajcman (red.) (1999) *The social shaping of technology*. Buckingham: Open University Press.
- Makridakis, S. (2017) "The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution. Its impact on society and firms", *Futures* 90:46–60.
<https://doi.org/10.1016/j.futures.2017.03.006>

- McCarthy, M. (2017) "The semantic web and its entanglements", *Science, Technology and Society* 22 (1):21–37. <https://doi.org/10.1177/0971721816682796>
- McClure, P.K. (2018) "You're fired', says the robot. The rise of automation in the workplace, technophobes, and fears of unemployment", *Social Science Computer Review* 36 (2):139–156. <https://doi.org/10.1177/0894439317698637>
- Mead, G.H. (1972[1934]) *Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mlynař, J., H.S. Alavi, H. Verma & L. Cantoni (2018) "Towards a sociological conception of artificial intelligence", 130–139 i M. Ikle, A. Franz, R. Rzepka & B. Goertzel (red.) *Artificial general intelligence 11th International Conference, AGI 2018, Prague, Czech Republic, August 22–25, 2018, Proceedings*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-97676-1_13
- Mühlhoff, R. (2019) "Human-aided artificial intelligence: Or, how to run large computations in human brains? Toward a media sociology of machine learning", *New Media & Society*. Nätpublicering. <https://doi.org/10.1177/1461444819885334>
- Nasa (2020) "Mission to a metal world: Psyche". <https://www.jpl.nasa.gov/missions/psyche/> (hämtningsdatum 15 april 2020).
- Nussbaum, M. (1998) *Cultivating humanity. A classical defense of reform in liberal education*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Perdue, R. (2017) "Superintelligence and natural resources. Morality and technology in a brave new world", *Society and Natural Resources* 30 (8):1026–1031. <https://doi.org/10.1080/08941920.2016.1264652>
- Polson, N. & J. Scott (2018) *AIQ. Hur artificiell intelligens fungerar*. Göteborg: Daidalos.
- Rezaev A.V. & N.D. Tregubova (2018) "Are sociologists ready for 'Artificial Sociality'? Current issues and future prospects for studying Artificial Intelligence in the social sciences", *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes* (5):91–108. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2018.5.10>
- Reed, T.V. (2014) *Digitized lives. Culture, power, and social change in the internet era*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203374672>
- Richardson, K. (2015) *An anthropology of robots and AI. Annihilation anxiety and machines*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315736426>
- Schwab, K. (2017) *The fourth industrial revolution*. Geneva: World Economic Forum.
- Schwartz, R.D. (1989) "Artificial intelligence as a sociological phenomenon", *Canadian Journal of Sociology* 14 (2):179–202. <https://doi.org/10.2307/3341290>
- Scranton, R. (2019) *Att lära sig dö i antropocen. Reflektioner över en civilisations slut*. Stockholm: Lil'Lit förlag.
- Searle, J. (1980) "Minds, brains and programs", *Behavioral and Brain Sciences* 3 (3):417–457. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00005756>
- Sejnowski, T.J. (2018) *The deep learning revolution*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Selinger, E. (red.) (2006) *Postphenomenology. A critical companion to Ihde*. Albany: State University of New York Press.

- Stilgoe, J. (2018) "Machine learning, social learning and the governance of self-driving cars", *Social Studies of Science* 48 (1):25–56.
<https://doi.org/10.1177/0306312717741687>
- Taddeo, M. & L. Floridi (2018) "How AI can be a force for good", *Science* 361 (6404):751–752. <https://doi.org/10.1126/science.aat5991>
- Taylor, M.R., E.J. Simon, J.L. Dickey, K. Hogan, J.B. Reece & N.A. Campbell (2017) *Campbell biology. Concepts & connections*. New York: Pearson Education Limited.
- Tegmark, M. (2017) *Liv 3.0. Att vara människa i den artificiella intelligensens tid*. Stockholm: Volante.
- Thomas, S., D. Nafus & J. Sherman (2018) "Algorithms as fetish. Faith and possibility in algorithmic work", *Big Data and Society* 5 (1):1–11.
<https://doi.org/10.1177/2053951717751552>
- Turkle, S. (2017) *Tillbaka till samtalet. Samtalets kraft i en digital tid*. Göteborg: Daidalos.
- Vetandets värld (2018) "De smarta maskinernas tid", sänt i SVT2 27 augusti 2018.
<https://www.svt.se/nyheter/vetenskap/varldsberomda-fysikern-sverige-maste-satsa-pa-ai-innan-det-ar-for-sent>
- Wajcman, J. (2017) "Automation: is it really different this time?", *The British Journal of Sociology* 68 (1):119–127. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12239>
- Webb, A. (2019) *The big nine. How the tech titans & their thinking machines could warp humanity*. New York: PublicAffairs.
- Whitehead, N. & M. Wesch (red.) (2012) *Human no more. Digital subjectivities, un-human subjects, and the end of anthropology*. Boulder: University Press of Colorado.
- Woolgar, S. (1985) "Why not a sociology of machines? The case of sociology and artificial intelligence", *Sociology* 19 (4):557–572.
<https://doi.org/10.1177/0038038585019004005>

Författarpresentation

Rolf Lidskog är professor i sociologi vid Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap, Örebro universitet. Han har sedan lång tid bedrivit forskning om expertisen roll för reglering av globala miljöproblem. För närvarande leder han projekten "Hur skapas miljöexpertis? Institutionaliserad expertis, gränsorganisationer och globala miljöproblem" (finansierat av Vetenskapsrådet) och "Att göra kunskap användbar. Interdisciplinära och transdisciplinära utmaningar för internationell miljöexpertis" (finansierat av Formas).

Kontaktuppgifter författare

Rolf Lidskog

Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap

Örebro universitet, 701 82 Örebro

rolf.lidskog@oru.se

Resisting the rat race

Self-sufficiency as a search for resonance in rural Sweden

Abstract

When people feel they have to run faster and faster just to keep up, it is a personal experience of the acceleration that characterises late modern society. In reaction, some people attempt to escape “the rat race” by aiming to live self-sufficiently in the countryside. This article presents a text analysis of 35 letters from the magazine *Åter*, where people share their experiences of moving. The analysis focuses on the authors’ motivations for the move, their criticism of mainstream society and their experiences of time, temporality and competing time norms in their new life. Rosa’s concepts of acceleration, alienation and resonance, and Adam’s concept of abstract and standardised clock time, provide the theoretical framework for the analysis. The study concludes that the authors of letters search for resonance and to a large degree they have also found it, especially since the authors experience their work as meaningful and live according to their ideological values. Self-sufficiency is an individual form of coping, but simultaneously choosing to live differently is a practice of constructive resistance to mainstream consumption and work norms.

Keywords: time, temporality constructive resistance, voluntary simplicity, self-sufficiency, resonance, acceleration

PHENOMENA SUCH AS speed-dating, fast food and other demands for increasing tempo in social interaction are some of the acute symptoms of social acceleration which characterise late modern society, according to Hartmut Rosa (2015). Many people experience that they need to run faster and faster just to keep up, and dream of a less hectic life. According to Rosa, the answer to the problems caused by acceleration is not deceleration, but stable axes of “resonance”. The defining element in resonant relationships is when people experience that the world listens and responds, for instance in their intimate relationships, when work appears meaningful or when they experience closeness to nature (Rosa 2019).

A group of people which attempts to search for resonance are those who leave city life behind, aiming to live as self-sufficiently as possible in the countryside, searching for greater balance with themselves and the world around them. This study presents a text analysis of 35 “letters” from people in Sweden who have made this move and written about their experiences in the magazine *Åter* (Swedish for “return”). The let-

ters are published under the heading “moving out letters” (*utflyttarbrev*) and are the personal stories of people who have moved to the countryside, and want to share what they have learned with likeminded people. The study investigates two questions: first, in what ways do the authors frame their lifestyle as resistance to mainstream society and the rat race (*ekorrhjulet*)? Secondly, how do time and temporality appear in the authors’ texts when it comes to their new life, and what time related problems and contradictions do they encounter?

The theoretical framework for the analysis of the two questions is Rosa’s theory of acceleration, alienation and resonance, as well as the concept of clock time derived from Barbara Adam’s work. Adam understands abstract and standardised clock time as one of the most central organising principles in capitalist societies (Adam 1998). Clocks and calendars are the instruments which chop lives into minutes, hours, days, and years. They were essential for regulating the work life which emerged with industrialisation and for the expansion of capitalism (Castree 2009; Hope 2011; Thompson 1967; Thrift 1990[1981]). This perception of time is so central in most people’s lives that it is difficult to imagine a life which is not regulated by the clock, since clock time has colonised almost all aspects of modern people’s lives (Hochschild 1997; Sørensen, Heikkinen & Olsson 2019). Nevertheless, people also have a lived experience where one hour might fly by like the blink of an eye, while another hour might seem endless (Rosa 2015).

Abstract clock time and the accompanying acceleration which has driven capitalism has created an enormous wealth in some parts of the world, at the same time as it has had devastating consequences at both a global and individual level. Globally, industrialisation has caused environmental disaster for the planet, while at the individual level capitalism has led to alienation when people spend much of their time on activities they do not really want to do, alongside increased rates of depression and burnout for individuals all over the industrialised world (Rosa 2019).

Below, self-sufficiency is positioned in academic literature as an individual form of constructive resistance, which can be understood as part of a movement for voluntary simplicity. Subsequently, I outline the article’s theoretical framework based on Adam’s understanding of capitalist temporality and Rosa’s critical theory of alienation, acceleration and resonance. This is followed by a section which introduces the data and method. In the main section the results of the text analysis are divided into two themes: 1) the critique of mainstream society and the rat race and 2) the farm as a process. The study concludes that the authors of letters search for resonance and to a large degree they have also found it, especially since the authors experience their work as meaningful and live according to their ideological values. They do develop a different relation to time, but conventional clock time nevertheless seeps into the new life in some aspects and they sometimes experience tensions when different temporalities compete. Self-sufficiency is an individual form of coping, but simultaneously choosing to live differently is a practice of constructive resistance to mainstream consumption and work norms.

Self-sufficiency as voluntary simplicity

The phenomenon of self-sufficiency can be related to different bodies of academic literature. Firstly, self-sufficiency is part of a movement of *voluntarily simplicity* (Grigsby 2004; Alexander & Ussher 2012). In this movement, people share an interest in reducing consumption for environmental reasons, but voluntary simplicity does not necessarily include an element of self-sufficiency. Voluntary simplicity also has parallels to the growing interest in a *minimalist lifestyle*, but in minimalism the focus is on minimizing the number of possessions in order to reduce stress for personal reasons, and is less a concern with the environment (Uggla 2019). Likewise, the terms *downshifting* and *voluntary unemployment* have been used to describe the phenomena where people (usually voluntarily) work less or switch to less stressful forms of work in order to have more time at their disposal (Hörning, Gerhard & Michailow 1995; Schor 1999).

The decision to move can also be considered a *lifestyle migration* (Benson & Osbaldiston 2016; Benson & O'Reilly 2009). In Sweden, the general migration pattern is that people move from the countryside to the cities, but in the 1970's some people moved in the other direction for ideological reasons in order to increase self-sufficiency (Holmberg 1998). This "back to the land" movement is known as "the green wave" in Sweden. Sweden also sees a number of migrants from other parts of Europe who move to the Swedish countryside in order to escape stress, overcrowding and environmental risks. Persson (2019) understands this as a form of resistance, but her German and Dutch informants' desire to get away from something is more clearly stated than what they want instead. Persson's informants emphasized the normality of their lives – they live in "normal homes" and have "ordinary jobs", and in this respect, they are very different from the authors of the letters analysed here.

Self-sufficiency as constructive resistance

The term *resistance* is frequently associated with riots, revolutions and nonviolent direct action, but within the emerging field of resistance studies, the nuances and variations of different types of resistances are being explored, with concepts such as *everyday resistance* (Johansson & Vinthagen 2016; Baaz, Lilja, Schulz *et al.* 2016) and *constructive resistance* being applied to more quiet and subtle forms of resistance. Previously I have defined the term constructive resistance as people's attempts to "start to build the society they desire independently of structures of power" (Sørensen 2016:57). Usually the term is used in relation to collective efforts, but according to this definition, constructive resistance can also be carried out by individuals. This distinguishes constructive resistance from the study of prefigurative politics and prefiguration in social movement studies, where the focus is on how movements perform protest or the alternatives they build (Yates 2014; Maeckelbergh 2011).

Explicitly using the term constructive resistance in a recent special issue of *Sociologisk Forskning*, Sørensen and Wiksell (2019) have theorized the complexity of resistance in relation to temporality. Even when people consciously try to construct ways of

living and working intended to oppose capitalism and succeed in some aspects, they nevertheless encounter obstacles when different temporalities compete with each other (Cooper 2013; Sørensen & Wiksell 2019). Using time banks and worker cooperatives as our two illustrative cases, Wiksell and I investigated the ways these two types of organized and collective resistance related to two aspects of the dominant capitalist temporality. The two aspects we analysed were *abstract and standardised clock time* and the *commodification of time*, both derived from Adam's (1998) work. Abstract and standardised clock time was essential for the development of capitalism, but now completely dominate almost all aspects of life in late modern societies. It is closely connected to commodification of time, caught by the phrase that "time is money". However, as Adam points out, time is not at all like money, since it cannot be stored or passed on to future generations. Hardly surprising, we found that while the time banks and worker cooperatives did manage to organize their activities differently in one aspect, they might nevertheless reproduce the capitalist temporality in another aspect. In the following analysis, I will pursue some of the same lines of inquiry as Wiksell and I did when it comes to clock time, but in contrast to the previous article which focused on organised collective resistance, the present analysis deals with individual efforts.

Time, acceleration, alienation and resonance

Wiksell and I (Sørensen & Wiksell 2019) drew the two concepts of *abstract and standardised clock time* and the *commodification of time* from Adam's book *Timescapes of modernity* (1998). Adam's primary focus in this book is how habitual thinking about temporality affects environmental hazards and industrialised societies' perception of those hazards. She considers time and space closely linked, but while space is visible, time is the invisible "other" which is easily forgotten. Closely linked to abstract and standardised clock time is the pervasiveness of Newtonian science and its linear perspective where complex processes are turned into isolated parts. Clock time is an "atemporal time", because it does not recognize the complexity of life in nature and social organisations. In real life, people experience some days as special, for instance when a new family member is born or someone dies. Human beings have fear or hope for the future and are closely connected to rhythms and cycles of life and death, as elsewhere in nature.

One of the examples that Adam points towards in her work on environmental hazards are the consequences of industrialising agriculture (Adam 1998:128–160). In the not so distant past, the seasons limited what types of food were available in a certain area. In western supermarkets today, consumers expect to find all kinds of agricultural produce "fresh", every day of the year. Food production is an industry completely governed by clock time and commodification of time, integrated into the global economy where "time is money" and where one can speculate in food prices on the stock market. It forces farmers to grow chickens, cattle and pigs as fast as possible, and has led to a wide spread of food hazards such as salmonella and mad cow disease (BSE).

Like Adam, critical theorist Rosa (2010, 2015) is interested in temporality in late

modern society, and how acceleration affects all areas of life, from technical acceleration to the acceleration of social change and the acceleration of the pace of life (Rosa 2015). Social acceleration is a self-propelling process, which leads to a steadily increasing pace in the changes people experience. This acceleration has driven an economic growth which has led to great prosperity in many societies, but it has also had devastating consequences for the environment and an increase in burnout and depression, to mention a few problems. Rosa identifies depression and burnout as a dysfunctional side effect of the social pressure to accelerate, indicating a limit to what human beings can cope with.

In one of his early works on acceleration, Rosa (2010) concluded by describing how acceleration leads to five different forms of alienation in late modern society. First of all, people experience alienation from the space around them; when they constantly move to new places, they no longer feel at home anywhere. Secondly, many items people have around them (furniture, TV, cloth) are frequently replaced with new objects, which means that each item has less value. Third, people become alienated from their own actions when they cannot understand the processes they engage in (for instance how the computer works), or are constantly overloaded with information. Rosa also relates this to how people spend large amounts of time on activities they do not really want to do, and describes vividly how he really wanted to write his book, but instead surfed on the internet and answered emails – an experience that many people can relate to. The fourth aspect of alienation Rosa calls alienation from time. It is well known that time people experience as long (waiting for the doctor) will subsequently take very little space in our memory, while the opposite occurs when people go on an exciting holiday – time is flying, but all the events takes a great deal of memory space. Increasingly, late modern subjects instead experience what Rosa calls “the paradox of time”, where experience and memory form a short/short pattern. People can play computer games or watch TV for hours and time flies, but usually it does not become part of their lived experience, leaving little trace in their memories. Finally, Rosa also thinks that people experience self-alienation when they get overwhelmed by all the superficial relations they have to engage in (Rosa 2010).

In his work focused on acceleration, Rosa (2015) also briefly mentions *intentional deceleration*, which is interesting in relation to resistance. He identifies two forms – one is the *slowdown as a strategy of acceleration*, where for instance mindfulness and yoga are used to cope with the pace of life. After a short break, people are ready to go on at full speed again. This is a way of coping and not resistance, since the temporary breaks contribute to upholding the accelerating system. The other form is *ideologically motivated movements for deceleration*, such as the slow food movement and the movement for voluntary simplicity. Rosa is sceptical about their possibilities to spread because the individual cost of deceleration is so high that whoever is “joining a sect, taking over an ecofarm, or plunging into a time-forgetful drug culture risk missing the boat and finding no chance for readmission. When after several years she is ready to return to mainstream society, her resources are hopelessly obsolete” (Rosa 2015:86). Here Rosa is making quite a sweeping claim, and assuming that intentional deceleration based on

ideology automatically means isolation from the rest of society. As the analysis of the letters from *Åter* will show, this is not the case at all, at least when it comes to “taking over an ecofarm”.

In his latest book, Rosa (2019) brings in “resonance” as the answer to the problems caused by acceleration and alienation. His starting point is that we are “wired” towards longing for resonant relationships, something he describes as a mode of being-in-the-world where people and world respond to each other, and at the same time each speaks with its own voice. Depression and burnout occur when the world has become mute and no longer “speaks” to the subject. A life with many moments of resonance is likely to be experienced as a good life, but there are many paths to resonance and no “one size fits all”. Some of the factors Rosa identifies as a hindrance for resonant relationships are acceleration and competition, which instead lead to the aforementioned alienation. The way people experience resonance can be through a horizontal dimension where Rosa mentions relationships with family and friends. Having a partner is one of the most important sources of resonance in late modern societies today according to Rosa, where so many expectations are invested in this one relationship. Likewise, people who have children also have high expectations of these relationships. Secondly, Rosa identifies a diagonal dimension of resonance where he includes areas such as work and education. A typical expectation in late modern society is that work should be experienced as meaningful and fulfilling. Third, Rosa points towards the vertical dimension of resonance, which occurs for instance when people feel connected to nature, God or experience a piece of art that “speaks” to them.

Rosa characterises modern society both as a “catastrophe” and an era of increased sensitivity when it comes to resonance. The catastrophe he associates with the rationality of the Enlightenment and capitalism, which has given humans an instrumentalist attitude towards nature, themselves and each other where every action should have a purpose and be based on “rational” decisions. However, in parallel, modernity has also made humans more sensitive towards resonance, and instilled a longing for resonant relationships in people. Thus, people dream of finding a romantic partner for life and their work to be a place where they can show their full potential. Paradoxically, human beings frequently pursue this desire for resonance through an instrumentalist strategy.

Rosa only briefly considers how the crisis of resonance can be countered in a future “post-growth”, society where people might find a better balance between a reified and a resonant relationship to world. Rosa argues that solutions must come from people and cannot be enforced from the top-down, and what he calls for has some parallels to the concept of constructive resistance. This makes it interesting to look at the longing for self-sufficiency in relation to the concept of resonance, and to assess self-sufficiency’s potential to develop from individual oases of resonance into more widespread structures.

Data and method

The data in this study consist of 35 letters from Swedish families who decided to move to the countryside in order to live a more self-sufficient life, and have chosen to share their personal stories about the experiences with the other readers of *Åter*. The letters were published in the Swedish magazine *Åter* between 2014 and 2018, and vary in length between one and six A4 pages. *Åter* is a quarterly printed magazine dedicated to self-sufficiency. One can buy a subscription through www.alternativ.nu, which is a Swedish web forum dedicated to self-sufficiency with more than 45,000 members. The forum does not define self-sufficiency, but the purpose states: “Here you can find help to become more self-sufficient by reading, asking and discussing cultivation for self-sufficiency, animal keeping, handicraft, building, living, preservation and much else someone self-sufficient need to know” (alternativ.nu 2019). Likewise, most articles in the printed magazine *Åter* provide practical advice about the same topics. A recent MA thesis which analysed the magazine concluded that it was a community of people who share a vision of an alternative modernity, and that the magazine focuses on practice in the here and now. *Åter* is critical of the focus on effectiveness and consumption in modern societies, and the lack of meaningfulness in many jobs (Crole-Rees 2018).

The letters I have analysed were published under the headings “moving out letters” and “Mie and Erika’s beginner letters”. Although these are slightly different because the latter are shorter (only one page each) and the two authors link back to what has been said in their previous letters, this has not made any difference for the analysis. The letters are written in the first person in the style of a letter you would write to a friend. Most of the letters focus on what kinds of buildings the farm has, renovations undertaken, what kind of animals the authors and their families have tried to keep, and the struggles with establishing vegetable gardens. However, almost everyone also includes elements which are especially interesting for this study, when the authors reflect on the reason for moving, quality of life, the meaning of the new lifestyle, and explicitly talk about time in various ways.

It is not possible to know how representative the people are who aim to live self-sufficiently and write about it in *Åter*. They are a self-selected group, and the literary genre the letters belong to sets limits to what it is possible to learn from them. Naturally, they do not include any examples of people who have given up on self-sufficiency and moved back to the city. Reasons for giving up are an obvious avenue of future research, but this would require a different type of data.

The authors of the articles in *Åter* are very different from each other – there are singles and couples, parents and voluntarily childless, a great variety in terms of age, gender, education and how long they have lived on their farm. Some rely almost completely on their farm, others have incomes as employees or own their own businesses. With self-sufficiency, the aim is to produce enough food and other necessities to satisfy their own needs, or for those who own a business, to sell just enough to maintain a life in voluntary simplicity. A few authors are very strict followers of the principle of

self-sufficiency, but most are quite pragmatic and aim to be self-sufficient in as many areas of life as possible under their current circumstances.

The texts provide a unique glimpse into the life-world of the authors, and what they consider important to share with likeminded people. Because the articles were not written with the purpose of being analysed by a researcher, I found it most ethical not to name the authors, although they write under their full names in a publicly available magazine. Each quote from the magazine is followed by a reference like this: (2014-2B). Here, 2014 indicates the year the letter was published in *Åter*, and 2 refer to issue number 2 of that year. The B indicates that this is the second letter in this issue. Letters where the reference ends with an A or a C refer to the first or third letter in the issue, respectively.

The major advantage of using a type of data which is constructed for other purposes than research is that it has not been influenced by the researcher's agenda and co-construction of data (Kvale & Brinkmann 2009), as would have been the case with qualitative interviews. Instead, the letters naturally include reflections about time, work, money, life choices, and critique of mainstream society, which are relevant to the research questions. The disadvantage of natural data is that interviews might have generated a richer dataset and given the informants an opportunity to elaborate on these issues. However, the letters do provide plenty of material for analysis.

I have analysed the texts inspired by the systematic approach of qualitative content analysis (Boréus & Kohl 2018; Schreier 2013) and phenomenological analysis of qualitative data, using first and second cycle coding (Miles, Huberman & Saldaña 2014; Kvale & Brinkmann 2009). I started out exploring six letters with an open mind, using a phenomenological point of departure in order to understand the lifeworld of the authors when it came to their motivations for moving to the countryside and their relationship with time. Based on this inductive stage I developed a coding list which was supplemented with a theoretically informed code originating from Rosa's early writing on alienation and resonance (Rosa 2010). The codes were then applied to all the letters which were published between 2014 and 2018, a total of 35. The codes are not mutually exclusive and many text sections where the author explicitly reflects on their choice to move have more than one code. All the texts were coded manually, using the qualitative data analysis software NVivo to keep track of texts and codes.

During the analysis of the articles in *Åter*, I developed two main themes (presented in the following section), the first of which is called *critique of mainstream society and the rat race*. Here I introduce the letter authors' explicit motivations for changing lifestyle and draw on Rosa's theory of acceleration, alienation and resonance to present the findings. The second theme, *the farm as a process*, catches the temporalities of the authors' new lifestyle and the partly contradicting temporalities are presented in relation to Adam's understanding of clock time. Since the present study's focus has been on temporality and resistance, there are many themes not included in the presentation below, such as the efforts spent on renovating houses, the way the authors deal with setbacks, the learning of new skills and how they think they are perceived by others.

Findings from the *Åter* articles

Critique of mainstream society and the rat race

Those authors of letters who explicitly say something critical about mainstream life as a motivation for moving mention consumption, worries about the economy and especially concern for the environment, alongside the well-being of animals for food production, as major reasons for their life change. Thus, they are very much in line with Adam's critique of the globalised and industrialised food production where all types of food are available all year round. Although they do not explicitly express Adam's sophisticated timescape analysis, the essence is similar; conventional food production is completely unsustainable, filled with risks and hazards, and the authors want to limit their involvement in this. Some express this concern at a societal level, such as this author of a letter who sees self-sufficiency as a challenge to the present economic system:

But the wheels have to turn [some might say]! Yes, we are probably a danger to society since we don't contribute to economic growth as we are supposed to. But in my eyes, we build something that is much more permanent than Sweden's GDP. (2017-3A)

Another author explains how they have an ideological conviction that this lifestyle is environmentally sustainable and how the alternative had been dumpster diving in the cities:

Why do we do this? Besides that both of us like to be in nature, for both of us it is a great deal about ideological conviction. We see small scale self-sufficiency as one of few environmentally sustainable alternatives. Additionally, we like the thought of having power over our own time and our own lives. If we had lived in the city we would probably have occupied empty houses and picked up all our food from ICA maxi's container. (2014-2B)

However, some explain their choice in relation to a more personal sphere with concern for their children's future, while still making a close link to environmental sustainability and criticising industrialised food production:

In addition to leaving the rat race and live and work for our own sake, there are other factors that influence our decision. [Crop] spraying, environmental poisons and all these animals that suffer because of the ravaging caused by the industry, its desire to earn money. We want to be able to give our children food which is as free from poison as absolutely possible and meat from animals that have had a good life. To teach them to respect all living beings around us. For us this has become the most important carrot. Not to live in the consumption society. (2014-1A)

The letter author below describes the alienation and muteness the couple felt in their “previous” life, which they experienced as meaningless and competitive. Despite having all modern comforts and so-called freedom, it felt like a prison:

Is life a competition, and if so, who do I compete against and why do I want to win? [...] Do I experience that what I do as meaningful? [...] Our whole life with self-sufficiency is grounded in a modern reality that constantly made us ask questions such as the above. We experienced a sense of inner emptiness in spite of the fact that the outer world was full of constant impressions, updates, meetings and activities. [...] When we met as woofers at an organic farm in New Zealand we were both lost. Running from something, but what? My best way of expressing the answer is: from what is called the rat race, and lack of mindfulness and compassion for each other and earth. An escape from a way of living, thinking and existing in grey concrete that we grew up with in the modern, comfortable western world. It is called freedom, but it felt like a prison. (2018-1B).

Although this letter author is not referring to Rosa’s concepts of alienation and acceleration, it sounds like a personified version of his descriptions of life in the late modern world. The experience of emptiness and meaninglessness express how the world is mute and does not speak, in spite of everything the modern world has to offer. The author questions competition and expresses how they felt disoriented and lost, alienated from their own actions as Rosa would say. Likewise, it is no coincidence that several of the authors above explicitly link their choice of lifestyle to time, with expressions such as “control over our own time”, “time has become the most important carrot” and “stepping out of the rat race”. The rat race is a frequently occurring metaphor for the accelerating society, where people run and run without getting anywhere. Every author who writes about this theme without exception link the control of their own time to quality of life, such as this author of a letter:

To be self-employed and engaged in cultivation has involved a lot of hard work. Today we control our own time and that gives an enormous freedom. Hard work is less burdensome when the fruit of our labour is retained by ourselves. That is what we call quality of life! (2014-1C)

As is apparent from the last quote, the lifestyle of self-sufficiency is hard work, and the honesty from this author of a letter sums it up: “What is the purpose? It is an incredible amount of work and a very restricting life to be self-sufficient” (2017-3A). The author continues with a long list of answers to why it is worth it, starting with: “The great pleasure. To cultivate and eat what you have harvested yourself is an enormous satisfaction. The finest luxurious potatoes in exclusive packaging from the shop doesn’t compare with your own newly harvested”.

Several of the quotes above indicate a pattern which is repeated in the texts – the new life is experienced as meaningful, one of the most important aspects of experiencing

resonance according to Rosa. Another frequently recurring theme is the balance between time and money. The more one works outside of the farm in order to earn money, the less time there is for developing the farm. The authors are highly aware of this dilemma, and have made conscious decisions to have more time at their own disposal than money:

In our family, we have talked a lot about the connection between time and money – more money often means less time as a family, less money means more time but fewer opportunities to buy new things or travel far. (2014-4A)

Here the author suggests how family life is important, something which is often mentioned by authors with children. Although this particular quote does not include the quality of the family relations, spending time together provides a ground for a resonant relationship in the horizontal dimension of Rosa's theory. In mentioning the limited possibilities for buying new things, this letter author also hints at another important aspect of the lifestyle, which is about consumption. The emphasis on recycling and the awareness of limited recourses associated with self-sufficiency means that several authors write about a different relationship with their belongings than what is found elsewhere in the consumption society. An obvious source of a close relationship with their houses is the time and energy spent on renovation, but also when it comes to small and daily items, the authors themselves perceive that their relationship to things differs from the mainstream, as this author of a letter indicates here:

My husband and I have a common wish list on the fridge, it includes everything from rubber boots and broom to a computer battery and a dough-scraper. Yesterday the whole family went out to pick mushrooms and finally us grown-ups also had rubber boots! For us it is about prioritising, maybe it sounds stingy not to be able to buy rubber boots, but instead we have prioritised to have dog and cat, and now we can finally go to the forest with both the boots and the dog! And we appreciate it! All the little things. It makes me happy to sweep the henhouse now that the broom is finally here instead of other temporary solutions. If I had worked a lot, maybe didn't have children and bought those rubber boots as one thing among many, would I really appreciate them as much as I do now? (2014-4A).

According to Rosa, the lack of relation to things which are constantly replaced is one source of alienation in the accelerating society, but this letter author seems to describe a quite close relationship with the new rubber boots, thanks to her awareness that she cannot take them for granted and because she is aware how much paid work she needs to do in order to pay for them. It is clear that living according to her values means that she and her family have less money, but the example also hints at how people's motives influence how they experience consumption of material goods.

To sum up this theme in relation to Rosa's theories of acceleration, alienation and resonance, it is hardly a surprise that the people who chose such a different lifestyle

have an explicit critique of the norms in mainstream society, which are associated with meaninglessness, overconsumption and looming environmental disasters. Although one might not be surprised by this finding, it is meaningful to investigate how deeply the authors are affected by this feeling of meaninglessness, and how far-reaching the steps are that some of them are willing to take in order to restore meaningfulness in their lives. The authors describe mainstream society as an alienating place that forced them to spend too much time on meaningless activities and how they could not find a balance in life. Thus, they engage in a form of resistance when they chose to be “rich in time rather than money” (2014-4B), as one author explained to their children when they asked if the family was poor. Moving to the countryside and giving self-sufficiency a major place in their life was clearly a search for stable axes of resonance, which they have now found in the different dimensions. Although all authors do not describe resonant relationships in all dimensions, the texts indicate a possibility for finding resonance in the horizontal dimension through more time with family, the diagonal dimension by engaging in meaningful work, and the vertical dimension by living according to one’s ideological values and connected to nature. Although the new life involves a lot of hard work and is certainly not without its problems, the people who are aiming to live with some degree of self-sufficiency experience it as highly meaningful and fulfilling, which is the most important source of resonance repeatedly brought up in the letters.

The farms as a process

Many of the authors of letters describe time in a way I will refer to as “process oriented”. With the term “process”, I mean how the authors understand their farm as a place which will and should develop with time, but also how they describe a life in touch with the changing seasons and connected to natural rhythms of life and death and without stress. Their adoption of this process-oriented understanding of time and attempt to live according to it is an expression of the same critique of how abstract and standardised clock time colonise so many aspects of late modern societies, as Adam describes in academic terms (Adam 1998). Included in the process-oriented approach is an implicit ideal regarding how life should not include the level of stress they experienced in their “old” lives. However, as the analysis will reveal, reality on the farm is not always resembling the ideal, and their lives are still filled with contradictions when clock time temporality nevertheless encroaches on their lives.

The process orientation is evident in the letters both when it comes to organising the day, the cycle of the year, and how the authors view their farm in relation to the past, present and future. Although they might have a certain plan for how they would like the farm to develop, this plan is constantly revised and circumstances force them to make adaptations. The authors frequently describe how the vegetable garden grows and expands, how they acquire new types of animals or new breeds, and how the farm changes:

The farm has changed all the time and that feels good! We have built, demolished, cultivated, put up fences and cleared. All of it in order to make the most of the place where we live. We have acquired new kinds of animals, but also given up on others in order to prioritise those that fit with our farm and us. (2014-2A)

Several authors mention how their interest in cultivation has changed with time from being a bit unsystematic simply for pleasure, to become something they plan systematically to put food on the table.

In western societies, the majority of the population eat meat, but very few have tried to kill an animal in order to get food on the table. However, slaughter is a necessity for meat eaters who want to live self-sufficiently, and several authors mention how they slaughter their own animals in order to spare the animals the stress of transportation to the slaughterhouse. For some, this is a quite burdensome part of their new lives, although they see it as a natural part in a life which is closer to the biological rhythms of life. The two authors who exchange “beginner letters” about self-sufficiently mention slaughter several times, and how it does not come easy:

The blue ducks have grown considerably and we have started to prepare ourselves mentally for the duck slaughter [...]. Killing is difficult, the ducks have become real personalities and at the moment it feels a lot easier to kill a rooster than a duck drake. (2015-4)

Life on the farm is often organised so the changing seasons guide what needs to be done, and what kind of food is available. This is how things used to be before food production became industrialised and globalised in a way that makes it possible to have all kinds of plastic wrapped food available “fresh” all year round in supermarkets in affluent societies (Adam 1998). For the authors, the seasons influence the tempo on the farm, where early summer might be a stressful time as this author of a letter explains:

Early summer. The words sound so hopeful. The possibilities are endless, everything can still happen. It is also a quite stressful time, plants need to be re-potted or planted out, seeds sown, animals moved at the same time as there are grill nights, school graduations, summer parties and other events. (2015-3B)

Although the relationship with and dependence on the seasons means that many authors live a life which appears to be more in tune with the seasons and natural rhythms of life and death than most people in late modern societies, for some authors of letters paid work still seems to be the norm against which everything else is measured. In the quote below, the author starts out by talking about the luxury of being “completely at leisure” for almost three months. What is meant is that they are not working in their paid jobs, because in the next sentence it becomes apparent that they have worked hard on the farm all this time:

We have had a lot of time together the whole family, we have all been completely at leisure for almost three months. Incredibly luxurious! We have worked on the farm from dusk to dawn, falling asleep exhausted and happy. (2015-4B)

Another author introduces a long description of how the work on the farm is divided up according to the seasons: “Our leisure time is guided by what needs to be done outside” (2017-3A). However, the list the author continues with is so full of activities that most people would hardly call it “leisure”, but rather time that is not occupied with paid work outside the farm. These two examples make it obvious that even for some of these authors who have made a very conscious decision about priorities in their life, paid work is nevertheless the norm everything else is measured against. It seems paradoxical that paid work norms are so important at the same time as the authors strive towards a more process-oriented approach to life.

Life on the farm, which for most authors of letters means less paid work, also means that the perception about paid work can change considerably, becoming an exceptional activity associated with something pleasant. This quote also illustrates that for some authors, completely avoiding paid work outside the farm is not a goal at all:

To work part time and suddenly remember “oh yeah, tomorrow I have to work” is an amazing feeling, that paid work is no longer the rule but the exception. And the paid work is rather pleasurable, it is fun to rub your nails and wash the clay out of your hair, change into civilian clothing and go and meet nice colleagues. (2018-1A)

This quote also indicates that the author has no intention of isolating herself from the rest of society. Although a life with more self-sufficiency might be different from a mainstream life, the large majority of the authors maintain close ties to the rest of society.

Another way that conventional temporality seems to seep into life on the farm is when it comes to efficiency, an essential aspect of clock time and a driving force in capitalism. Several authors write about being as efficient as possible with time in order to be able to do everything they want. However, this contradicts their perception that this is not an ideal in the process-oriented life they strive towards. The authors seem to be torn between a wish for a less hectic life in balance with nature and expectations that they accomplish tasks in an efficient way. For instance, people start out with ideals about wanting to support old breeds of chickens and sheep, but end up realising that if the goal is to put food on the table, other types might be more efficient. Others discover that to have enough to eat, they need to plan ahead regarding what needs doing and when, as this quote describes:

Since we are working in our paid jobs quite a bit this summer we try to plan the harvesting and picking, in order to have time. If I know that I need to take care of the gooseberry harvest a particular week, then we avoid planning another project

at the same time. Maybe it sounds extremely boring to know in advance what is to be done when, but in any other job you plan and have goals, so why not with self-sufficiency? That is what is going to provide food in the year to come? I have a book where I have tried to note how much we have harvested of what the last two years, and how much it gave in the form of juice, jam and other things, and approximately how long it lasted. (2015-3D)

That planning is necessary in order to run a farm will not surprise anyone who has tried, but this quote suggests an ambivalence, indicated by the phrase “maybe it sounds extremely boring”, which suggest that the author’s ideal is having greater flexibility. There is a hint of sadness in realising that life on the farm also requires a temporal orientation far from the ideal, even if it is experienced as more meaningful to have a hectic life on the farm than a hectic meaningless paid job.

Another temporal aspect of the letters is their orientation towards the future. They are filled with both long- and short-term plans and dreams about new animals, new gardens, renovations to be undertaken or starting their own business, as this author mentions:

Micke is charging his batteries to make the jump and start his own business with the farm, selling farm products like vegetables, honey, handicrafts etc. Let that take the place of paid work. Be more on the farm and focus on that. We plan to get sheep next year. (2018-2A)

But time of course sets limits to how fast change can happen and what it is possible to do in a season, and limiting oneself might be a challenge when the wishes are many, as this writer of a letter reflects on:

My thoughts have shifted from wanting to do so much myself to scaling down and doing what we are good at. I have to stop and remind myself that we have lived here for half a year. We have to grow with the experiences. So now we prioritise the chickens, bees and to make the greenhouse in order! But we have started to consider meat rabbits. (2014-3B)

In the process of developing the farm, those who move out are inevitably going to make mistakes, or experience that plans have to be changed or abandoned. Thus, the letters include numerous examples of catastrophes and setbacks. The authors do not seem to hesitate to share such examples, but these stories are almost always presented within a frame of optimism and a spirit of “get up on the horse again” and keep trying. Not a single author is talking about giving up or describing how the family ended up moving back to the city, or giving up on the idea of self-sufficiency.

To sum up this theme in relation to Adam’s understanding of clock time which dominates late modern society, the authors’ lives clearly divert from the standard in many ways. The letters are characterised by a process orientation which take many dif-

ferent forms; the authors follow the seasons and natural rhythms of life and death, and they learn along the way as their farms continuously evolve and change. However, the temporality from the accelerating society around them also seeps into their accounts. Paid work is frequently the norm everything else is measured against, and the idea of spending time effectively is not unusual in the letters. Not “wasting time” has many similarities with the “time is money” ideology that drives capitalism, and the letters signal an ambiguity when the authors reflect on the need for efficiency when aiming to put food on the table through their own hard work. In relation to Rosa’s theory of acceleration, the analysis of the letters presented in “the farm as a process” also has an interesting finding. As mentioned in the theory section above, Rosa (2015) writes that ideologically motivated deceleration are automatically islands of isolation. The letters analysed here point in a different direction. The quote from the author who enjoys her part-time paid work, as well as the author who gets stressed by the things that need to be done on the farm while she has to attend “grill nights, school graduations, summer parties and other events”, suggest that these authors have no intention of isolating themselves. However, maintaining these ties create tensions when it comes to temporality, since their idea of what a process orientation ought to mean might collide with their own and other’s expectations regarding what should be accomplished in a certain amount of time.

Conclusion: Searching for resonance through individual constructive resistance

The authors of the texts in *Åter* do not use Rosa’s vocabulary, but their descriptions of mainstream society indicate that they consider it an alienating place, and they are critical of the consequences of living in a competitive and accelerating society. They point towards environmental destruction, little control of time, and the obsession with consumption as some of the problematic sides of society. These are all aspects of what Rosa calls the catastrophic side of modernity. However, at the same time modernity has also produced a new sensitivity to resonance, an expectation that life has more to offer than just survival. In the letters, this becomes obvious through the longing for a meaningful life without harmful stress. For the authors of the letters, the answer to the problematic sides of modernity has been self-sufficiency, which provides meaningfulness and a life in balance with nature, themselves and the surrounding society. The authors describe a close relationship with the food they produce, the animals they keep and the farm they live on. The lifestyle gives them opportunity to develop resonant relationships with their partners and children in the horizontal dimension described by Rosa, when they spend more time with the immediate family than what is the norm. The work they carry out as farmers and in their other businesses creates resonance in the diagonal dimension, when they experience their hard work and effort as meaningful. Resonance also occurs in the vertical dimension when they feel connected to nature and live according to their ideological ideals. For Rosa, the

answer to the problems caused by acceleration is not deceleration, but resonance. The authors of the texts in *Åter* suggest a combination has been the solution to them; some deceleration in the form of a more process-oriented approach to life is necessary in order to be able to create room for resonance.

A life with self-sufficiency is certainly not the solution for everyone, but for some people it might be one possible way to live in what Rosa (2019) refers to as the “post-growth society”. To Rosa, this is a society where the economy is still capable of growing in order to meet certain needs, but where economic expansion is no longer the order of the day. Instead, what counts will be the quality of relationships and stability of the axes of resonance.

When the *Åter* authors work on and develop their farms, they are engaged in a constructive form of resistance. They not only criticise the problematic aspects of mainstream society, but try to live differently in the here and now. With voluntary simplicity on the rise and an increased awareness regarding wealthy societies’ need for a controlled and planned transition to a post-growth society, these pioneers have important lessons to share with the rest of society. Thus, the *Åter* authors’ lifestyles have two sides. First, it is a way for the authors themselves to cope, to find a way of living in the modern world which is acceptable at a personal level. Secondly, their voluntary simplicity also has a societal aspect of resistance, when their lifestyle in practice diverts drastically from mainstream norms about consumption and work. They create small islands of a post-growth society, which might inspire others searching for both resonance and environmental sustainability. Such “islands” might turn out to be extremely important in the aftermath of the economic crisis which started in 2020 with the emergence of the Coronavirus, and the drastic measures taken by governments to slow down the rapid spread of the virus. Although many politicians and economists will attempt to “go back to normal” as it was in 2019, the crisis is also likely to cause an increasing number of people to search for alternatives and strive for societies which are more resilient and less vulnerable to disruptions of the economy.

Rosa is sceptical of the possibility for the ideologically motivated islands of deceleration to spread because of people’s fear of losing out if they take such a drastic step. However, the letters from *Åter* do not suggest that the authors are isolating themselves from the rest of society or that those who move out are worried they will lose out. Although a few authors appear to live relatively isolated, many of them seem quite satisfied with having part-time paid work outside the farm. Rather than aiming for isolation, they are trying to decelerate at an individual level to make room for resonance. However, at the same time their individual choices are also living testimony to other people that it is possible to live differently without cutting all ties to the rest of society. In the transition to a post-growth society, this appears to be a very important finding from the analysis of the letters – that it is possible to live a more balanced and decelerated life without having to isolate from the rest of society. At the moment, those who choose this lifestyle are too few to be any threat to conventional practices emphasising economic growth, but this might change. Findings from the text analysis also illustrate that resistance is not necessarily a question of either-or, something which

was also emphasised by Wiksell and I in our study of temporality in more organised forms of resistance (Sørensen & Wiksell 2019). In terms of time and temporality, understanding the farm as a process is one of the most dominant themes in the texts. The seasons do guide what needs to be done and when, but it is also in this theme the competing temporalities in their lives emerge. There is an ideal about how life on the farm should be flexible and stress-free, but in contrast there is a reality where paid-work norms sneak into descriptions of work on the farm, and the authors discover with sadness that time efficiency is sometimes necessary in order to accomplish their dreams for the farm. This also means that these authors, like everyone else, sometimes pursue resonance through an instrumentalist approach. That instrumentalism occasionally takes over in the search for resonance is a paradox pointed out by Rosa, and not even the idealist letter writers can escape this paradox.

References

- Adam, B. (1998) *Timescapes of modernity: The environment and invisible hazards*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203981382>
- Alexander, S. & S. Ussher (2012) "The Voluntary Simplicity Movement: A multi-national survey analysis in theoretical context", *Journal of Consumer Culture* 12 (1):66–86. <https://doi.org/10.1177/1469540512444019>
- alternativ.nu (2019) "Startsida", <https://www.alternativ.nu/index.php> (accessed 20 October 2019).
- Baaz, M., M. Lilja, M. Schulz & S. Vinthagen (2016) "Defining and analyzing 'resistance': Possible entrances to the study of subversive practices", *Alternatives* 41 (3):137–153. <https://doi.org/10.1177/0304375417700170>
- Benson, M. & K. O'Reilly (2009) "Migration and the search for a better way of life: A critical exploration of lifestyle migration", *The Sociological review* 57 (4):608–625. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>
- Benson, M. & N. Osbaldiston (2016) "Toward a critical sociology of lifestyle migration: Reconceptualizing migration and the search for a better way of life", *The Sociological Review* 64 (3):407–423. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12370>
- Castree, N. (2009) "The spatio-temporality of capitalism", *Time & Society* 18 (1):26–61. <https://doi.org/10.1177/0961463X08099942>
- Cooper, D. (2013) "Time against time: Normative temporalities and the failure of community labour in Local Exchange Trading Schemes", *Time & Society* 22 (1):31–54. <https://doi.org/10.1177/0961463X11422279>
- Crole-Rees, C. (2018) *Tillbaka till framtiden: (Ett studium av) nejsägande framtidsrevolutionärer*. Linköping: Department of Social and Welfare Studies, Linköping University.
- Grigsby, M. (2004) *Buying time and getting by: The Voluntary Simplicity Movement*. Albany: State University of New York Press.
- Hochschild, A.R. (1997) *The time bind: When work becomes home and home becomes work*. New York: Metropolitan Books.

- Holmberg, C. (1998) *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*. Gothenburg: Department of Historical Studies, Gothenburg University.
- Hope, W. (2011) "Crisis of temporalities: Global capitalism after the 2007–08 financial collapse", *Time & Society* 20 (1):94–118. <https://doi.org/10.1177/0961463X10392735>
- Hörning, K.H., A. Gerhard & M. Michailow (1995) *Time pioneers: Flexible working time and new lifestyles*. Cambridge: Polity Press.
- Johansson, A. & S. Vinthagen (2016) "Dimensions of everyday resistance: An analytical framework", *Critical Sociology* 42 (3):417–435. <https://doi.org/10.1177/0896920514524604>
- Kvale, S. & Brinkmann S. (2009) *InterViews: Learning the craft of qualitative research interviewing*. Los Angeles: Sage Publications.
- Maeckelbergh, M. (2011) "Doing is believing: Prefiguration as strategic practice in the alterglobalization movement", *Social Movement Studies* 10 (1):1–20. <https://doi.org/10.1080/14742837.2011.545223>
- Miles, M.B., A.M. Huberman & J. Saldaña (2014) *Qualitative data analysis: A methods sourcebook*. Thousand Oaks: Sage.
- Persson, L. (2019) "Lifestyle migrants or 'environmental refugees'? – Resisting urban risks", *Population, Space and Place* 25 (7):e2254. <https://doi.org/10.1002/psp.2254>
- Rosa, H. (2010) *Alienation and acceleration: Towards a critical theory of late-modern temporality*. Malmö: NSU Press.
- Rosa, H. (2015) *Social acceleration: A new theory of modernity*. New York: Columbia University Press.
- Rosa, H. (2019) *Resonance: A sociology of our relationship to the world*. Cambridge: Polity Press.
- Schor, J.B. (1999) *The overspent American: Why we want what we don't need*. New York: HarperPerennial.
- Sørensen, M.J. (2016) "Constructive resistance: Conceptualising and mapping the terrain", *Journal of Resistance Studies* 2 (1):49–78.
- Sørensen, M.J., S. Heikkinen & E.A. Olsson (2019) "Time, power and resistance", *Sociologisk Forskning* 56 (3–4):197–207.
- Sørensen, M.J. & K. Wiksell (2019) "Constructive resistance to the dominant capitalist temporality", *Sociologisk Forskning* 56 (3–4):253–274.
- Thompson, E.P. (1967) "Time, work-discipline, and industrial capitalism", *Past & Present* 38 (1):56–97. <https://doi.org/10.1093/past/38.1.56>
- Thrift, N. (1990[1981]) "The making of capitalist time consciousness", 105–129 in J. Hassard (Ed.) *The sociology of time*. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-20869-2_8
- Uggla, Y. (2019) "Taking back control: Minimalism as a reaction to high speed and overload in contemporary society", *Sociologisk Forskning* 56 (3–4):233–252.
- Yates, L. (2014) "Rethinking prefiguration: Alternatives, micropolitics and goals in social movements". *Social Movement Studies* 14 (1):1–21. <https://doi.org/10.1080/14742837.2013.870883>

Acknowledgements

I would like to thank Brian Martin, the anonymous reviewers and my sociology colleagues at Karlstad University for useful comments at various stages in the work on this article. Thanks also to Kristina Boréus for stimulating conversations regarding text analysis and Craig Brown for proof-reading assistance and insightful solutions to translation challenges.

Author

Majken Jul Sørensen is an Associate Professor of Sociology at Karlstad University, Sweden. Her research focuses on everyday and constructive resistance, nonviolent social movements, humour and political activism, as well as people's agency and ability to create change from below.

Corresponding author

Majken Jul Sørensen

Karlstad University

The department of social and psychological studies, 651 88 Karlstad, Sweden

majken.jul.sorensen@kau.se

Betydelser av könsstympning hos migrerade minoriteter i Sverige

En feministisk våldsforskningsanalys

Meanings of female genital mutilation among migrant minorities in Sweden.

A feminist violence studies analysis

The article examines meanings and attitudes to female genital mutilation among migrated minorities in Sweden. It explores the importance of family, networks, work, the role of laws and regulations, and the meaning and importance of female genital mutilation. It draws conclusions on power structures around and risk factors of female genital mutilation in relation to attitudes and attitudinal change.

The material was collected via four focus groups with 47 migrated men and women, originally from Somalia. Theoretically, the article draws on feminist institutionalism and the framework on gender regimes, and scholarship on intersectional violence, and expands the concept of violence beyond the physical, individual and intentional.

The article argues that the risk of female genital mutilation decreases considerably with migration. While some previous research has failed to consider migration as a process of attitudinal change, the article shows that attitudes do not simply migrate with migrants; they change through the processes of migration. It contributes to debates on violence from an integration-theoretical perspective, and shows how the concepts of isolation and mobility can contribute to better explanations of attitudes and practices of female genital mutilation.

Keywords: feminist violence studies, female genital mutilation, gender, migration, minorities

ARTIKELNS SYFTE ÄR att undersöka betydelser av och attityder till könsstympning, förstått som samhälleligt och könat våld, bland migrerade män och kvinnor i Sverige utifrån ett feministiskt perspektiv på våld. Artikeln analyserar attityder, förhållningsätt och förändringsfaktorer och bidrar till kunskapsfälten om könsstympning, samhälleligt våld och könsbaserat våld.

Könsstympning är ett globalt hälsoproblem, vilket betraktas som ett brott mot de mänskliga rättigheterna och en form av våld mot kvinnor och flickor (WHO, OHCHR, UNAIDS m.fl. 2008; FN 1989). FN (2016) uppskattar att 200–400 miljoner kvinnor och flickor är drabbade samt att tre miljoner flickor årligen riskerar att utsättas för könsstympning. I Sverige uppskattar Socialstyrelsen (2015) att närmare

38 000 flickor och kvinnor kan ha varit utsatta för könsstympning. Detta ingrepp, eller övergrepp, innebär att de externa kvinnliga könsorganen amputeras eller skadas för icke-terapeutiska och icke-medicinska syften (WHO 2020). Det utförs på flickor mellan 0 och 15 år, ofta utan bedövning eller narkos, och kan få allvarliga konsekvenser för den sexuella och reproduktiva hälsan. Globalt minskar förekomsten, men genom migrationsprocesser har regionala förekomster ökat i länder där könsstympning tidigare inte förekom (Leye, Deblonde, Garcia-Anon m.fl. 2007; Mergaert, Arnaut, Exterkate m.fl. 2015). Detta har inneburit en ökad uppmärksamhet från EU och dess medlemsstater i form av rapporter, regleringar och kunskapsproduktion (EIGE 2013, 2014). Könsstympning är olagligt i många länder, men inte alla (WHO 2020). I Sverige infördes förbud mot könsstympning 1982 (SFS 1982:316) och 1998 förbjöds det även om samtycke föreligger (SFS 1998:407).

Den akademiska debatten domineras av olika hälsoperspektiv och inom denna kan något förenklat två diskurser urskiljas: den dominerande som fördömer könsstympning som ett kroppsligt övergrepp med förödande medicinska och hälsorelaterade konsekvenser, och en motdiskurs som förhåller sig kritisk till att många av de medicinska komplikationer som regelmässigt beskrivs i litteraturen saknar vetenskaplig grund (Shell-Duncan & Hernlund 2000; Obermeyer 2003, 2005; Johnsdotter & Essén 2016; Johnsdotter & Mestre 2017). Motdiskursen förnekar inte att könsstympning kan leda till smärta och infektioner, eller i värsta fall döden, men framhåller att olika studier visar olika resultat och att fältet är präglad av motstridigheter. I den svenska kontexten har Birgitta Esséns, specialist i obstetrik och gynekologi och professor i internationell kvinno- och mödrahälsovård, och antropologen Sara Johnsdotters forskning varit såväl tongivande som banbrytande (se bland annat Essén & Johnsdotter 2004a, 2004b; Johnsdotter 2002, 2010, 2018; Johnsdotter, Aregai, Carlbom m.fl. 2003). Utifrån antropologisk och sociologisk så kallad *social convention theory*, det vill säga teori om kulturell förändring, har Essén och Johnsdotter visat att motståndet mot könsstympning växer med tiden efter migration till länder där könsstympning inte är norm (se även Gele, Kumar, Hjelde m.fl. 2012; Gele, Johansson & Sundby 2012; Isman, Ekeus & Berggren 2013). En tredje position återfinns inom hedersvåldsforskningen där könsstympning har förståtts som ett sätt att kontrollera den patrilineära arvsordningen, kvinnors sexualitet och beteende (Eldén 2002; Wikan 2004) och som ett hedersrelaterat förtryck som syftar till att skapa ”rena” och avhållsamma kvinnor (Darvispour 2010; Strid & Siddiqui 2015).

I kontrast till dessa forskningsingångar är denna artikels ingång till könsstympningsproblematiken feministisk och våldsfokuserad, vilket betyder att könsstympning förstås som ett uttryck för en specifik, patriarkal form av våld mot kvinnor och barn. Artikeln bygger förvisso vidare på tidigare forskning, men begreppsliggör könsstympning som en form av samhälleligt könat våld inom ramen för en genusregim (Walby 2009; jämför Hosken 1993[1978]). Analysen av könsstympning utifrån en feministisk förståelse av våld vidgar våldets uttryck och utsatthet bortom det fysiska, individuella och intentionella våldet. Det betyder att könsstympning förstås som en del av ett kontinuum av mäns våld mot kvinnor (Kelly 1988). Våld förstås som en ojämlikhet i

sig, som något som alltid är könat och samverkar med andra ojämlikheter såsom ålder, nationell tillhörighet och erfarenhet av migration (Hearn 2013). Artikeln analyserar attityder till och betydelser av könsstympning som migrerade kvinnor och män i Sverige ger uttryck för, och de strukturer som förändrar respektive fastlåser dessa. Förändringsproblematiken tolkas med hjälp av begreppen inlåsning och mobilitet (Baianstovu, Strid, Särnstedt m.fl. 2019).

Genom att analysera material som samlats in via fyra fokusgrupper med sammanlagt 47 män och kvinnor som migrerat från i huvudsak Somalia till Sverige visar artikeln, i linje med tidigare forskning, att attityder till könsstympning förändras och motstånd mobiliseras som en följd av migrationsprocesser. Men det är inte enbart tidsaspekten som är avgörande för mobilisering av motstånd och attitydförändringar. För det första påverkar migrationsprocesser *i sig* attityder och förhållningssätt: attityder flyttar inte oföränderliga med migranter, utan dessa förändras i och genom de processer och mekanismer som omgärdar migration. För det andra är motståndet och förändringen intersektionell och könad: ålder, kön och gruppens auktoriteter spelar en betydande roll. Det är i första hand kvinnors attityder som förändras och som mobiliserar motstånd. Männerna i studien uttrycker en ambivalens och en osäkerhet gentemot könsstympning.

Artikeln bidrar till debatter om våld utifrån könsteoretiska perspektiv och visar hur en analys av ekonomisk, kulturell och social inlåsning och mobilitet – såsom något könat och åldersrelaterat – kan bidra till att utveckla förklaringar till och förståelser av förändrade attityder till könsstympning. Den vetenskapliga debatt som föreliggande studie skriver in sig i handlar därmed om framtida risker (och riskpopulationer) för flickor att utsättas för könsstympning, inte om praktikens hälsorisker.

Feministiska våldsförståelser, genusregim, inlåsning och mobilitet

Tre teoretiska ingångar används för att situera, förstå och analysera attityder till och praktiker av könsstympning i Sverige. Problemet situeras inom en överordnad förståelseram baserad på samhället som en genusregim (Connell 1987; Walby 2009), där kön och makt är särskilt relevanta (Hirdman 1988). Problemet förstås utifrån en feministisk våldsförståelse som vidgar våldets uttryck och utsatthet bortom det fysiska och intentionella, och förändrar förståelsen av våldets riktning (Strid & Meier-Arendt 2020). Problemets förändring analyseras utifrån ett utvecklande av begreppsparet inlåsning och mobilitet (Baianstovu 2017).

Att förstå könsstympning utifrån en feministisk våldsförståelse innebär att förståelsen är könad, strukturell, intersektionell och maktorienterad. En feministisk våldsförståelse förstår könsstympning som en del av våldets kontinuum (Kelly 1988; Strid & Axelsson 2020), något som både upprätthåller och upprätthålls av genusregimen (Walby 2009). Den feministiska våldsteorin vidgar förståelsen av våld mot kvinnor och barn och går bortom konventionella kriminologiska och psykologiska våldsförståelser. Detta betyder att våld definieras, förklaras och förstås utifrån ett annat perspektiv än de psykologiska och kriminologiska (se Hearn 1998 för teorier om mäns våld).

För det *första*: där gängse kriminologi och psykologi ofta undersöker våld mot kvinnor och barn utifrån ett individuellt perspektiv, undersöker feministisk våldsforskning våld mot kvinnor och barn utifrån ett strukturellt perspektiv. En strukturell feministisk våldsförståelse situerar våld, såväl som till exempel migration och mänskliga relationer och processer, i en genusregim, en regim – ett system av sociala relationer och institutioner – där ojämlikheter, möjligheter och hinder, baseras på genus/kön (Walby 2009). För det *andra*: där kriminologisk och psykologisk våldsforskning fokuserar våld som ett fysiskt och mer eller mindre avsiktligt (brotts)fenomen, undersöker feministisk våldsforskning våld som ett fysiskt, psykiskt, emotionellt, sexuellt och ekonomiskt samhällsfenomen. Dessa förekomster av våld kan vara mer eller mindre avsiktliga eller medvetna och inte enbart syfta till att hindra, straffa eller reglera utan även till att psykologiskt kränka och trakassera (Stark 2007; Holmberg, Enander & Lindgren 2015). Den feministiska våldsforskningen är såldes bredare och inkluderar fler våldformer i sitt våldsbegrepp. För det *tredje* skiljer sig ofta å ena sidan kriminologiska och psykologiska, och å andra sidan feministiska förståelser av förövarpositionen. Medan kriminologiska och psykologiska ansatser ofta förstår förövarpositionen som relativt marginaliserad, utsatt eller socialt missanpassad, utgår en feministisk våldsförståelse från att våldet utförs av någon eller några med relativ makt och relativa privilegier. Den feministiska intersektionella våldsforskningen synliggör alltså hur förövarpositionen består av en uppsättning strukturella privilegier, exempelvis vad gäller ekonomi, arbete, språk och sociala nätverk, jämfört med offerpositionen (Walby, Armstrong & Strid 2012; Strid, Walby & Armstrong 2013). Detta betyder, för *det fjärde*, att våldets riktning skiljer sig åt mellan de olika perspektiven: i den kriminologiska och psykologiska våldsforskningen utförs våldet av de relativt maktlösa och gentemot någon med relativ makt. I den feministiska våldsforskningen är våldets riktning omvänd, från maktfull till maktlös, från relativt överordnad mot relativt underordnad. En *femte* viktig skillnad mellan gängse kriminologiska och psykologiska förståelser och feministiska förståelser av våld är förklaringsmodellen. Där de två tidigare förklarar våldet utifrån individuella avvikelsefaktorer såsom exempelvis psykopati, alkoholism eller missanpassning, förklarar feministisk forskning våld utifrån strukturellt normaliserade faktorer såsom ojämlikheter och makt. Våldet är normaliserat, inte en avvikelse (Lundgren, Heimer, Westerstrand m.fl. 2001; Lövkrona 2001; Lundgren 2004).

I denna artikel förstås i stället våld och våldsamma praktiker som en form av social ojämlikhet (Hearn, Strid, Humbert m.fl. 2020). Våld är här alltså en social fördelning av *vem som gör vad och mot vem*. Våld särskiljer människor, individuellt och strukturellt, och utgör en form av djup kroppslig diskriminering. Våld mot kvinnor och barn innebär både detaljerade brutala aktiviteter och dagliga subtila handlingar som kan leda till liv av kontroll och tvång (Stark 2007). I detta sammanhang blir begreppsparat *inläsning och mobilitet* – som ett sätt att analysera våldsamma praktiker som sociala ojämlikheter – på individ-, grupp- och samhällsnivå, och i samspelet mellan dessa nivåer, centralt och ett sätt att tillämpa våldsförståelsen (Baianstovu 2017). Tillsammans betecknar de det faktum att våldsutövning tyckts öka med gränsdragning, kontroll och inom slutna grupper där samspelet med andra grupper är starkt begränsat – alltså där

mobiliteten är låg – och näras och öka av olika former av minoritetskap (Baianstovu 2017; Baianstovu, Strid, Särnstedt m.fl. 2019). Ett exempel på inlåsning är olika former av segregation genom till exempel värderingar, minoritetskap eller diskriminering på bostads- och arbetsmarknaden samt rasism. Ideologisk segregation är ett att förstå inlåsningseffekter. Här kan det till exempel handla om så självklara saker som att den egna gruppens värderingar utgör basen för gruppmedlemmarnas socialisation. Detta i sig behöver inte leda till inlåsning, men när gruppens värderingar står i stark kontrast till det omgivande samhällets värderingar skapas en gräns mellan ett ”vi” och ”dem” som kan få fysiska konsekvenser. Detta gäller exempelvis när gruppens värderingar avseende flickors sexualitet inte överensstämmer med det omgivande samhällets värderingar. Inom hedersvåldsforskningen har detta uttryckts som en form av segregering och hederssocialisation (Baianstovu, Strid, Särnstedt m.fl. 2019). Social, ekonomisk och politisk rörlighet – mobilitet – däremot, urholkar våldsnormerna och minskar våldsanvändandet. Möjlighet till socialt liv, skolgång och studier, och arbete i sammanhang som skapar kontakt mellan människor är gynnsamt för sociala relationer utan våld. Med ett sådant perspektiv synliggörs att det inte är tillräckligt att undersöka huruvida studiens respondenter arbetar eller inte, det bör samtidigt undersökas huruvida ett eventuellt arbete bidrar till att skapa band mellan dem som arbetar tillsammans (Baianstovu, Strid, Särnstedt m.fl. 2019).

Materialinsamling och metod

Materialet är insamlat inom det EU-finansierade projektet *Estimation of the number of girls at risk of female genital mutilation in the EU*, vilket koordinerades av fil.dr Lut Mergaert (Belgien) och vars syfte var att utveckla en metod för att beräkna antalet unga flickor som riskerar att utsättas för könsstympning inom EU. Studiens kvalitativa komponent handlade om att försöka förstå om, och i så fall hur, migration påverkar eventuella attitydförändringar till könsstympning. Denna studie baserades på fokusgruppsdiskussioner med migrerade kvinnor och män över 18 år i tre länder, vilka frivilligt valde att diskutera hur deras migration hade, eller inte hade, påverkat deras beslut att låta deras döttrar omskäras eller inte omskäras. En pilotstudie genomfördes samtidigt i Sverige, Portugal och Irland (N=137).

I den här artikeln används materialet som samlades in i Sverige, i en mellanstor svensk stad genom 47 frågeformulär och fyra fokusgrupper med sammanlagt 32 migrerade minoritetskvinnor och 15 migrerade minoritetsmän (N=47). Fokusgrupperna varade mellan 150 och 180 minuter och genomfördes av författaren, ytterligare två erfarna samtalsledare varav en från en minoritetsgrupp, samt en svensk- och somalisktalande antecknare. Fokusgruppintervjuerna var semistrukturerade, det vill säga det fanns en intervjuguide med på förhand givna diskussionsteman, men deltagarnas diskussioner tilläts flyta på när det fanns intresse eller behov av avsteg från guiden. Även i tidigare svenska studier av attityder till könsstympning har det varit gruppen svensk-somalier som utgjort de huvudsakliga informanterna, men i dessa studier har materialet främst insamlats via intervjuer och observationer, inte genom fokusgruppsdiskussioner

(Johnsdotter 2002, 2003, 2010, 2018; Essén & Johnsdotter 2004a, 2004b; Wahlberg, Johnsdotter, Ekholm m.fl. 2017; Wahlberg, Essén & Johnsdotter 2019).

Deltagargruppen identifierades och rekryterades från den i Sverige snabbast växande migrantgruppen från ett land där könsstympning är norm, Somalia. Deltagarna rekryterades med hjälp av lokala ideella föreningar. Kontakten etablerades via länsstyrelsens intersektoriella resursgrupp. Två möten med företrädare för föreningarna arrangerades där studien presenterades och frågor om anonymitet, publicering av resultat och frivilligt deltagande diskuterades. Betydelsen av etisk och respektfull behandling av det insamlade materialet underströks. Andra känsliga problem relaterade till deltagarnas utsatthet och det eventuella behovet av ytterligare stöd efter fokusgruppernas genomförande diskuterades.

En fokusgrupp är en form av kvalitativ forskning där personer i en tillfälligt sammansatt grupp tillfrågas om attityder till en produkt eller ett koncept eller ett fenomen (Kitzinger 1995). Avsikten är att, i kontrast till den individuella intervjun, skapa en dynamisk miljö där deltagarna motiverar varandras synpunkter och där diskussionen växer fram över tid och genom samspel. Fokusgrupper har visat sig vara effektiva vid utforskandet av känsliga ämnen, i arbetet med olika språkliga och kulturella miljöer, och i arbetet med svåråtkomliga grupper (Culley, Hudson & Rapport 2007; Axelsson & Strid 2019). Användningen av fokusgrupper kan dock ge upphov till betydande metodologiska och etiska utmaningar för forskare som arbetar med minoritetsetniska samhällen, särskilt frågor som rör språk, rekrytering och könsstympning som ett känsligt ämne (Kitzinger & Farquhar 1999). Deltagarna var, från författarens synvinkel, förvånansvärt öppna och pratade, efter ett litet tag, med lätthet om sina tankar om och erfarenheter av könsstympning. Framförallt de äldre kvinnorna delade med sig av vad som för författaren framstår som mycket privata och känsliga erfarenheter. Lättheten, värmen och humorn som genomsyrade diskussionerna reser frågan om det kan vara så att det är ett oerfaret ”vi” snarare än ett erfaret ”dem” som gör frågan om könsstympning till ett känsligt ämne. En sådan diskussion, om ”könsstympning som ett känsligt ämne – för vem?” vore relevant att föra i en lämplig kontext (jämför Väkiparta 2019).

Användningen av fokusgrupper som materialinsamlingsmetod i denna studie gav upphov till utmaningar när det gällde bland annat nationalitet, etnicitet, språk och kön. Även om samtalspråket var svenska fördes en del sidodiskussioner på somaliska. Dessa språkliga utmaningar hanterades med hjälp av inspelning, noggrann lyssning av både svensk och somalitalande samt genom rekrytering av somalisktalande antecknare som närvarade under fokusgrupperna. Dessutom träffades samtalsledare, forskningsledare och författare samt en somalisk- och svensktalande tolk några veckor efter fokusgrupperna för att tillsammans lyssna igenom inspelningarna och tolka samt diskutera innehållet. Avseende kön var utmaningen att de manliga deltagarna inte bedömdes bekväma med att diskutera könsstympning med en kvinna. Därför rekryterades två manliga gruppdiskussionsledare, vilka båda hade en djup kunskap om ämnet i egenskap av sina professionella roller.

Tematisk analys användes för att identifiera och analysera särskilda teman (Braun & Clarke 2006). För att göra detta lästes transkriptionerna av fokusgrupperna nog-

grant och systematiskt. Kodningsprocessen här involverade först att notera, känna igen och markera specifika samtalsämnen, för att därefter systematisera dessa ämnen i överordnade teman (Boyatzis 1998).

Transkriptionerna var bitvis svårkodade, det kunde till exempel handla om huruvida vissa utsagor skulle kodas bokstavligt eller bildligt, eller om direkta motsägelser från samma respondent. Eftersom den tematiska analysen synliggör ett sorts kronologiskt utvecklande av berättelser och problem, som andra materialinsamlingsmetoder kan lämna osynliga, kunde motsägelsefulla utsagor betraktas som en utveckling av deltagarnas tankar och idéer under samtalets gång. Ett exempel på detta gäller männen, som under fokusgruppens början sade sig vara helt exkluderade från beslut om könsstympning, men som mot diskussionens slut sade sig vara involverade vad gäller att uttrycka preferenser för eller emot könsstympning, att finansiera könsstympningen samt genom sin oro över att döttrar inte skulle kunna gifta sig om de inte är skurna. Vid tillämpning av tematisk analys är det därför särskilt viktigt att vara uppmärksam på tvetydigheter, spänningar och uttalanden som uppstår, innehåll som förefaller olämpligt eller osammanhängande. Det innebar ibland kontrasterande berättelser och uttalanden mot rådande normer eller lagverk, som exempelvis när männen uttryckte oro över döttrarnas hälsa *om de inte* könsstympas. Vidare, då tematisk analys är särskilt användbar för att sammanföra fragment av idéer, erfarenheter och övertygelser som ofta är meningslösa när de betraktas enskilt, kunde teman som ursprungligen framstod som enstaka utsagor sammanfogas för att bilda en mer omfattande bild av gemensamma attityder och erfarenheter (Taylor & Bogdan 1984). Slutligen synliggjorde fokusgrupperna och den tematiska analysen attityder och övertygelser som deltagarna inte var medvetna om att de hade, vilka växte fram under samtalets gång. Dessa hade inte kunnat fångas genom den enskilda och individuella intervjun. I detta avseende utgör denna artikel ett viktigt bidrag i jämförelse med tidigare omnämnda forskning, som framförallt använt intervjuer och observationer som materialinsamlingsmetod.

En mängd teman var tydliga och återkommande, till exempel hälsotemat vilket bland annat uttrycktes genom de manliga deltagarnas oro över döttrarnas hälsa om de inte könsstympas och de kvinnliga deltagarnas samtal om fysisk och psykisk smärta och kroppsliga komplikationer som följd av könsstympning. Hälsotematiken har, vilket behandlas i artikelns introduktion, diskuterats i en stor mängd tidigare forskning om könsstympning. Men fyra andra teman var minst lika framträdande. Det första var *integration*, som uttrycktes genom samtliga fokusgruppers differentiering mellan "hemlandet" och "här", "oss" och "dem", familjen och de sociala nätverkens homogenitet, genom arbetets och bostadsortens betydelse för den egna gruppens isolering från andra grupper. Det andra temat var *institution*, som bland annat uttrycktes genom deltagarnas ambivalenta position i en sorts institutionellt gränsland mellan somalisk kultur och svensk lag. Det tredje temat var *identitet och mening*, som uttrycktes genom samtalsfokus på vad könsstympning betyder för deltagarna, in- eller övergreppets betydelse för deltagarnas position i gruppen och samhället. Det fjärde, och sista, temat var *indikatorer*, ett tema som identifierar och systematiserar samtalen om risk att utsättas för könsstympning. Medan temana integration, institution samt identitet

och mening identifierades induktivt, var det fjärde temat, indikatorer, ett på förhand bestämt tema för analysen av fokusgrupperna. Detta beror på studiens europeiska sammanhang och uppdrag (EIGE 2014).

Studiens deltagare

Av studiens 47 deltagare var 44 födda i Somalia och 45 hade somaliska föräldrar. De tre som inte var födda i Somalia var födda i Irak, Eritrea respektive Etiopien, men av dessa hade samtliga bott i Somalia. Den somaliska befolkningen i Sverige är den migrantgrupp med högst förekomst av könsstympling. Samtliga deltagare var sedan relativt länge bosatta i Sverige; en del var redan svenska medborgare eller väntade på godkännande av svenskt medborgarskap. De flesta pratade bra svenska och arbetade, genomgick en utbildning eller var föräldralediga. Några var arbetslösa. Alla deltagare bodde i en stad som är mycket etniskt segregerad. Även om deltagarnas bostadsområden är kända för sin multikulturalism finns det i dessa områden inga större influenser från europeiska kulturer.

Tre kategorier intervjuades: yngre kvinnor (N=13), äldre kvinnor (N=19) och män (N=15). De yngre kvinnornas medelålder var 21; de yngsta 17 och de äldsta 26. De identifierade sig själva som praktiserande muslimer. Majoriteten av dessa kvinnor hade migrerat till Sverige efter skärningsåldern. Den genomsnittliga åldern vid ankomst var 11. Den yngsta migrerade vid 5 års ålder och den äldsta vid 17. Samtliga kom från regioner där könsstympling praktiseras och hade somaliska föräldrar; en av de yngre kvinnorna var född i Etiopien. Tre var själva föräldrar. Utbildningsnivån var generellt hög. Samtliga var svenska medborgare. De flesta deltagarna hade besökt sitt ursprungsland under de senaste tio åren.

Medelåldern hos de äldre kvinnorna var 49; den äldsta var 63 och den yngsta 39. Den genomsnittliga åldern vid migration till Sverige var 32. Den yngsta kom vid 19 års ålder och den äldsta vid 53 års ålder. 17 av de 19 kvinnorna var födda i Somalia och hade föräldrar som var födda i Somalia. En var född i Irak och en i Eritrea men båda dessa hade bott i Somalia. Fyra av de äldre kvinnorna hade även bott i andra länder innan de migrerade till Sverige. Alla utom två var mödrar. Tillsammans hade de 91 barn, i genomsnitt fem barn per kvinna. De flesta kvinnorna lönearbetade, främst som undersköterskor och personliga assistenter. De flesta hade högre utbildningsnivå än grundskola.

Medelåldern hos de manliga deltagarna var 42; för de yngsta 27 och de äldsta 63. De var alla första generationens invandrare. Den genomsnittliga åldern vid migration var 35, för den yngsta 20 och den äldsta 57. Ingen av männen hade bott i något annat land än Somalia före migration till Sverige. Alla utom en hade barn. Tillsammans hade de 68 barn, i genomsnitt sex vardera. Det äldsta barnet var 25 och de yngsta 6 månader. De var alla permanent långtidsboende i Sverige och några av dem var svenska medborgare. De flesta av dem hade någon form av utbildning i Sverige. Alla utom en arbetade eller utbildade sig.

Tabell 1. Studiens deltagare

	Yngre migrerade kvinnor	Äldre migrerade kvinnor	Migrerade män
Antal deltagare	13	19	15
Varav födda i Somalia	12	17	15
Med somaliska föräldrar	12	17	13
Yngsta deltagarens ålder	17	39	27
Äldsta deltagarens ålder	26	63	63
Medelålder	21	49	42
Lägsta ålder vid ankomst	5	19	20
Högsta ålder vid ankomst	17	53	57
Genomsnittlig ålder vid ankomst	11	32	35
Antal deltagare med barn	3	17	12
Antal deltagare med döttrar	0	16	10
Yngsta dotterns ålder	<i>uppgift saknas</i>	1	1
Äldsta dotterns ålder	<i>uppgift saknas</i>	33	23
Antal deltagare med högre utbildning än grundskola	13	8	13

Könsstympling som integration, institution, identitet, och praktikens indikatorer

Detta kapitel redogör för resultaten från fokusgrupperna avseende fyra identifierade teman: 1) *integration*: familj och sociala nätverk; 2) *institution*: kunskap om och betydelse av lag- och policyramverk; 3) *identitet*: meningsskapande och betydelse av könsstympling för deltagarna, samt 4) *indikatorer*, som diskuteras i termer av vilka riskfaktorer som ökar eller minskar risken att utsättas för könsstympling. För samtliga fyra teman presenteras först resultaten från de yngre kvinnornas diskussioner, sedan de äldre kvinnornas diskussioner och därefter resultaten från männens diskussioner. Resultaten diskuteras därefter i termer av de mönster av likheter och skillnader som framträder.

Integration: familj och sociala nätverk

De yngre kvinnorna beskriver ett socialt nätverk utanför den egna etniska och religiösa gruppen. Samtliga har vuxit upp med deltagande i det svenska utbildningssystemet. Det är framförallt genom detta deltagande som de yngre kvinnornas sociala nätverk skapats och upprätthålls. De har antingen gått i den svenska grundskolan eller på gymnasiet. Några har studerat vid universitet. De har befunnit sig i etniskt och kulturellt

blandade utbildningskontexter. De hjälper till hemma med hushållsarbete och barnpassning eller har ansvar för den egna familjens hushåll. De umgås mest med vänner med liknande eller samma etniska och religiösa bakgrund. Ingen av dem deltar i några organiserade fritidsaktiviteter, med undantag för läskurser på det lokala kulturcentret. De bor i en stad som är starkt etniskt segregerad: migrerade minoriteter och minoritetsetniciteter bor i en viss del av staden, majoritetsetniciteter i andra delar av staden.

De äldre kvinnorna saknar ett socialt nätverk utanför den egna gruppen. De bor starkt etniskt, religiöst och kulturellt segregerat. Få av dem arbetar med andra och deras fritid består av familjeliv eller av aktiviteter med den egna gruppen. Av dem som arbetar har få en kollektiv arbetsplats med kollegor; de är personliga assistenter till anhöriga eller ger vård i anhörigas hem. Två av de äldre kvinnorna beskriver ett arbetsliv där deras arbetsplatser utmärks av en blandning av olika nationaliteter. Deras sociala liv är starkt segregerat. De beskriver sig själva som dåligt integrerade i svenska traditioner, normer eller kultur. De flesta av dem umgås uteslutande med kvinnor och män från vad som refereras till som ”hemlandet”. De berättar att de inte har några, eller ytterst få, svenska vänner. Deras huvudsakliga sociala aktiviteter består av att umgås med varandra på det lokala kulturcentret. Några av dem är engagerade i, eller går ofta till, möten och sociala aktiviteter som organiseras av den lokal etniska minoritetsföreningen. De säger att det är osannolikt att deras döttrar eller söner skulle gifta sig med någon som inte kommer från samma land. De skulle inte förbjuda det, men de finner det osannolikt att det faktiskt skulle hända. De bor i en starkt segregerad stad och de bor nära varandra.

Männen beskriver ett nätverk utanför den egna etniska, religiösa och kulturella gruppen; de yngre genom utbildningssystemet och de äldre genom arbetslivet. Utanför utbildning och arbete beskriver inte männen några försök att umgås utanför den egna gruppen, men säger samtidigt att de ofta åker till centrum och går på café. Både de yngre och de äldre männen lever ett samtidigt integrerat och segregerat socialt liv på fritiden: de är aktiva i sociala nätverk inom den egna gruppen som består av kvinnor och män som migrerat från deras eget hemland eller närliggande länder. De träffar regelbundet varandra på de lokala kulturcentrumen. Ibland åker de till centrum, men de stannar ofta i den egna delen av staden på fritiden. De bor i en stad som är starkt etniskt segregerad.

Sammanfattningsvis kan sägas att de yngre kvinnornas mobilitet är hög vad gäller skola och arbete, med låg vad gäller deras fritid och hemmet. De äldre kvinnorna beskriver inläsningseffekter såväl i hemmet, genom arbetet och på fritiden. Männen beskriver ingen direkt inläsning, utan ger uttryck för mobilitet och rörlighet vad gäller arbete, utbildning, sociala nätverk och hemmet. Vad som dessutom tydligt framkommer är att de yngre kvinnornas relativt heterogena inläsningsmönster och de äldre kvinnornas relativt homogena inläsningsmönster, i kontrast till männens heterogena mobilitetsmönster, inte är valbara (se tabell 2).

Tabell 2. Integration: inläsning–mobilitet: jämförelse mellan yngre kvinnor, äldre kvinnor och män

Inläsning–mobilitet	Yngre kvinnor	Äldre kvinnor	Män
Offentligt: <i>Arbete eller skola</i>	Mobilitet	Inläsning	Mobilitet
Mellan offentligt och privat: <i>Fritid</i>	Inläsning	Inläsning	Mobilitet
Privat: <i>Hemmet</i>	Inläsning	Inläsning	Mobilitet
Mönster	Heterogen	Homogen	Heterogen
Slutsats	Ej valbart	Ej valbart	Valbar inläsning

Institution: betydelser och kunskap

Institutionernas betydelse handlar om vilket värde som tillmäts institutioner och mäts på två sätt: *kunskap* mäter kunskapsnivå och i vilken utsträckning personen vill eller tycker att det är värt att lägga tid på att förstå eller följa regler och regleringar; *effekt* mäter huruvida deltagarna (själva menar att de) förändrar sitt beteende beroende på regler, regleringar och lagar.

Bland de yngre kvinnorna är medvetenheten om det rättsliga ramverket kring könsstympning i Sverige medelhög. Samtliga är förvisso medvetna om att det är olagligt, men vet inte att detta även gäller när flickan givit sitt samtycke till det eller för svenska medborgare i länder där könsstympning är tillåtet. De vet inte att det är brottsligt att inte rapportera misstanke om planerad könsstympning.

Bland de äldre kvinnorna är medvetenheten om det rättsliga ramverket kring könsstympning i Sverige hög. De vet att lagarna gäller oavsett samtycke eller var könsstympningen utförs. De vet att de måste rapportera misstanke om könsstympning. De äldre kvinnorna säger att lagen är viktig och att den gör en skillnad: den har förhindrat planerade fall och bidragit till ökad medvetenhet om könsstypningsrelaterade frågor. De äldre kvinnorna beskriver lagen som en plattform för handling.

Männen känner till förekomsten av den svenska könsstypningslagen, men saknar kunskap om dess innehåll och om dess rättsliga konsekvenser. Några av dem vill veta om de riskerar fängelse eftersom deras döttrar är stympade och några av dem uttrycker oro över möjligheten att omskärelse av pojkar skulle kunna bli brottsligt i framtiden. Männen är mycket bestämda i sitt ifrågasättande av att lagen har någon reell betydelse eller påverkar människors handlande: om någon verkligen vill att deras dotter ska stympas kommer de att hitta ett sätt. Männen känner inte till lagstiftningen i hemlandet.

Sammanfattningsvis och jämförelsevis: varken de unga kvinnorna eller männen tillmäter det juridiska ramverket kring könsstympning någon större betydelse, utan menar i stället att om någon vill att deras dotter genomgår könsstympning så kommer de att göra det, oavsett lagen. De äldre kvinnorna däremot tillmäter det legala ramverket kring könsstympning stor betydelse (se tabell 3).

Identitet: meningsskapande och betydelse

De yngre kvinnorna pratar ledigt om könsstympling som beskrivs som en både of-fentlig och privat fråga. Å ena sidan har de inte mött några särskilda reaktioner från sina vänner eller sin familj angående deltagandet i fokusgruppen och de har inte heller fått mycket information från skola eller socialarbetare om könsstymplingsfrågans rättsliga status och hälsoeffekter. De upplever att informationen inte riktar sig till alla utan till unga, muslimer och somalier: ”Om du är muslim eller från Somalia kommer barnmorskan, gynekologen och hälsovården att ge dig information om att det är olagligt i Sverige, inte annars.” De beskriver hur de upplever fördomar och rasism. Å andra sidan anses könsstympling vara en privatsak: ”Det är inte normalt att prata om könsstympling [...] det är en privat del av din kropp, inte din arm”, som någon säger. Om de däremot verkligen ville eller behövde skulle de kunna prata med sina kvinnliga vänner eller sin mamma.

De yngre flickorna beskriver betydelsen av könsstympling i Sverige och i hemlandet som delvis olika. För den andra generationens invandrarflickor, i synnerhet de som är yngre systrar, är könsstympling i princip inte ett problem: ”könsstympling är inte lika relevant här som i Somalia”. Könsstympling är inte normen. Det finns, enligt dem, inga speciella konsekvenser om du är i Sverige och inte har skurits. I Somalia skulle däremot flickor som inte har stympats behöva ljuga och säga att de hade gjort det. Någon berättar att hon själv ljög och stannade hemma från skolan i en vecka för att det skulle verka som att hon återhämtade sig. Stympade flickor mobbar flickor som inte är stympade och kallar dem: ”hon som flodar, om du inte är skuren svämmar [det] över när du kissar [...] du kan höra om dina vänner har klippts eller inte när de kissar, du kan stå utanför dörren och lyssna”. Könsstympling betyder renhet och betraktas enligt de yngre kvinnorna som en förutsättning för att vara en ”riktig kvinna”, precis som manlig omskärelse är ett sätt att skapa ”riktiga män”. De menar att män bara gifter sig med flickor och kvinnor som är stympade, även i Sverige.

De äldre kvinnorna har inledningsvis svårt att prata om könsstympling, de är märkbart generade. Detta hanteras genom att samtala om könsstympling som ett kirurgiskt ingrepp, med olika medicinska och tekniska benämningar. Det är inte vanligt att prata om könsstympling. Det är möjligt, men det händer sällan. De beskriver hur detta håller på att förändras: från att ha varit ett problem som knappast nämnts har folk börjat prata om det. De pratar om bröllopsnatten som den svåraste och smärtsamma natten i sina liv, men en natt som ”borde vara den lyckligaste”. De benämner det nygifta paret ”isen” och ”isbrytaren”. Meningen med könsstympling är att rena kroppen och kvinnan samt att göra könsorganen ”rena och vackra”; att förvandla en flicka till en riktig kvinna. De beskriver betydelsen av könsstympling som kontroll av kvinnors sexualitet på två sätt. För det första eftersom det minskar den sexuella njutningen och då kan kvinnan antas vara trogen mot mannen. För det andra som en nödvändighet för äktenskapet; flickor måste skäras för att bevara sin oskuld före äktenskapet. De berättar att de inte visste att det fanns kvinnor som inte genomgått könsstympling förrän de flyttade till Sverige. De beskriver hur de genom möten med kvinnor från andra länder har ökat sin kunskapsbas. De säger även att det

inte bara är de migrerande kvinnorna som har förändrats på grund av utbildning och integration utan att situationen i Somalia också har förändrats.

Män pratar inte om könsstympling; det är en kvinnofråga, säger männen. De äldre männen säger att de aldrig har pratat om könsstympling överhuvudtaget, några från den yngre generationen av män säger också detta. Många av dem har svårt att uttala själva ordet, de stakar sig fram. De menar att det pratas om könsstympling på en allmän, offentlig nivå, men inte på en privat nivå. Så är det både i Sverige och i Somalia. Könsstympling är en kvinnofråga: ”pappor pratar inte om könsstympling”, säger en av dem. Betydelsena av könsstympling är många: som en bärare av traditionen, som något nödvändigt för flickors renhet och som en sexuell dygd – och dessa olika betydelser hänger ihop. Enligt traditionen är könsstympling nödvändigt eftersom det medför renhet och dygd; könsstympling fungerar enligt männen som ett sätt att upprätthålla och kontrollera flickors oskuld. Detta innebär att kvinnorna skärs, sys, öppnas och sys igen – upprepade gånger, vid samlag och efter förlossning.

Sammanfattningsvis: för de yngre kvinnorna är könsstympling både en privat och offentlig fråga, men ingenting som en pratar med sina vänner om. Könsstympling är kopplat till att vara en riktig kvinna och tillskrivs mening utifrån dess betydelse för flickors äktenskapsutsikter. Även de äldre kvinnorna anser att könsstympling är viktigt för flickors äktenskapsutsikter, men de betonar också vikten av könsstympling som en metod för att kontrollera kvinnors sexualitet. Även männen beskriver meningen med könsstympling på detta sätt, men menar samtidigt att män inte pratar om könsstympling – det är en kvinnofråga.

Indikatorer och risker

Detta avsnitt analyserar vad som upprätthåller respektive förändrar attityder till och praktiker av könsstympling. De tre gruppernas resonemang och diskussioner analyseras utifrån de faktorer som ökar respektive minskar risken för könsstympling, och deltagarnas syn på framtid och förändring.

Indikatorer, risk och förändring hos yngre kvinnor

Bland de yngre kvinnorna finns ingen oro för könsstympling. Ingen säger att de känt någon rädsla. De har aldrig tvekat att besöka hemlandet. De upplever inte att det finns något socialt tryck att skära. Men, i kontrast till detta, säger de samtidigt att de inte skulle låta sina egna flickor resa till hemlandet för att bo hos sina morföräldrar. Den *första* faktorn rör *hälsa*. Föräldrar som har fått information om hälsorisker vid skärning vill inte utsätta sina döttrar för könsstympling, menar de samstämmigt. Den *andra* faktorn rör *religion*: om kunskapen om att religionen inte kräver skärning, utan till och med förbjuder aktiva förändringar och ”stympling” av människokroppen, kunde nå ut bredare så skulle könsstympling upphöra. Den *tredje faktorn*, som framkommer i de yngre kvinnornas berättelser, rör *modernitet*: de vill vara en del av det nya moderna samhället och markera avstånd mot det gamla, vilket de uppfattar som omodernt, bakåtsträvande och inneboendes av ”de andra”.

De två avgörande faktorerna i de yngre kvinnors diskussioner är äktenskap och

tradition/normer. Avseende äktenskap menar de yngre kvinnorna att en tjej som inte är skuren kan uppleva svårigheter att hitta en partner att gifta sig och bilda familj med. Föräldrar låter därför skära sina döttrar eftersom de därigenom skyddar sina barns framtid. Det betyder också att det kan finnas en stark press på föräldrarna från det omgivande samhället att skära sina döttrar. Den andra faktorn är tradition och normsystem; tradition är avgörande för dem som tvingar deras döttrar att genomgå könsstympning. Detta återspeglas och understryks vid många tillfällen under hela diskussionen. Tradition och normer framhävs som de två starkaste orsakerna till att din dotter skärs.

Dessa två budskap, relaterade till hälsorisker och religion, måste levereras av personer i specifika positioner för att få genomslag. Deltagarna säger att en välutbildad person eller en person med hög social ranking kan påverka andra människors inställning till könsstympning. Människor som är utbildade i hälsa och omsorg, läkare och sjuksköterskor, är särskilt betydelsefulla i detta avseende. Två faktorer som motverkar könsstympning är givna i de yngre kvinnornas diskussion: information och utbildning. De menar att det i första hand är brist på kunskap som medför att yngre flickor skärs. Med hjälp av information och utbildning kan könsstympning stoppas, menar de yngre kvinnorna. Lagen beskrivs som irrelevant.

Indikatorer, risk och förändring hos äldre kvinnor

De äldre kvinnorna ser inte någon omedelbar risk för att deras barn eller barnbarn skulle bli skurna mot sin vilja om och när de besöker hemlandet, även om det finns en social press från systrar, bröder och grannar. De betonar dock att även detta står under förändring och hänvisar återigen till könsstympning som en gammal tradition. De säger att de inte har upplevt något socialt tryck för att skära sina döttrar i Sverige. De tror inte att detta är fallet alls, för någon, i deras grupp. De äldre kvinnorna diskuterar orsaker för och emot en mycket lång stund, och kommer fram till en mängd olika faktorer, vilka de i det närmaste formulerar som en gemensam att-göra lista för dem som vill förstå könsstympning bättre och förändra andras attityder.

Den första faktorn mot könsstympning i de äldre kvinnors berättelser är *lagen*: förekomsten av den svenska lagen påverkar familjens beslutet att inte skära döttrarna, när de bor i Sverige. De lyfter fram att svensk lagstiftning gör könsstympningsresan till det som de kallar hemlandet till ett brott. De äldre kvinnorna berättar att när de fick information om att svensk lag förbjuder könsstympning så fungerade den som en plattform för att söka efter mer kunskap. Deltagarna säger att kunskap om den svenska lagens innehåll ledde till att de ville förstå sin religion, och de började ställa frågor om hur en politisk lag kunde förbjuda det som föreskrivs i deras religiösa lag. I den meningen har existensen av svensk lag lett till ökad kunskap om bristen på ett religiöst krav. *Den andra faktorn* mot könsstympning är *hälsa*: dels de kunskapsbaserade hälsoeffekterna, dels de erfarna hälsoproblemen. De äldre kvinnorna menar att om du har kunskap om eller erfarenhet av de negativa hälsoeffekterna av könsstympning så kommer du inte vilja att någon annan ska behöva genomgå in- eller övergreppet. De erfarna hälsoproblemen fungerar som en avgörande faktor emot att skära eftersom,

menar de äldre kvinnorna, deras egna erfarenheter har förändrat deras attityder till könsstympning. *Den tredje faktorn* mot könsstympning är *mötet genom migration* med andra människor: att möta kvinnor från andra länder och lära sig att alla kvinnor inte är skurna har för några av de äldre kvinnorna varit avgörande inför beslutet att inte skära deras egna döttrar.

De äldre kvinnorna diskuterar många orsaker till könsstympning och dessa kretsar kring religion, renlighet, hälsa och sexualitet. Den främsta faktorn handlar om *sexualitet*: de äldre kvinnorna menar att unga flickor skärs i syfte att undertrycka kvinnors sexualitet, i syfte att kontrollera kvinnors sexualitet och för att minska den sexuella lusten. Syfte med det senare är, enligt de äldre kvinnorna, att vissa samhällen och grupper anser eller tror att minskad sexlust leder till lägre risk för sex före äktenskapet. Den *andra faktorn*, delvis anknuten till den första, handlar om *ritualer och övergångsriter*: att skära en ung kvinna är viktigt eftersom det markerar hennes övergång från flicka till kvinna, det markerar hennes inträde i vuxenlivet. Den *tredje faktorn* är att könsstympning motiveras utifrån tankar om *renlighet och hygien*. Den *fjärde faktorn* är *religion*: könsstympning kan vara religiöst motiverad, trots att Koranen inte nämner det, enligt de äldre kvinnorna. De två sistnämnda faktorerna, renlighet och religion, omnämns ganska ofta under diskussionen som ett möjligt sätt att försvara kvinnlig könsstympning.

Två processer och en mekanism är givna i de äldre kvinnornas diskussion: utbildning och medvetandehöjande aktiviteter samt kunskap. De äldre kvinnorna är överens om att kunskap är en central mekanism och de kopplar denna till kunskap om religion och hälsa. För det första menar de att det är viktigt att läsa om Koranen på nytt och lära sig att religionen inte kräver könsstympning. Här nämns imamerna som särskilt viktiga. Vad de säger har kraften att förändra människors attityder. För det andra menar de att ideella föreningar och icke-statliga organisationer kan ha en förändrande potential.

Indikatorer, risk och förändring hos män

Männen säger att risken för könsstympning i Sverige är minimal. Om en tjej är född i Sverige är det osannolikt att hon kommer att skäras nu. Om det inte fanns någon svensk lag mot könsstympning skulle många fler tjejer skäras i Sverige – men inte alla tjejer. Men de säger också att de tror att könsstympning kan vara nödvändigt för att flickor inte ska utsättas för hälsorisker, att det kan vara nödvändigt för att de ska bli gifta och att det är viktigt att följa normer och tradition. Den *första, och enda, faktorn* emot könsstympning i männens diskussion är *lagen*: ”man måste följa regler och tradition”, som någon uttrycker det. Deltagarna tror inte att en lag förhindrar könsstympning överallt, men att den gör det i Sverige. Som faktor är lagen, och rädsla för straff för brott mot den, mycket stark och en avgörande faktor för att inte skära flickor. Rädslan att hon ska berätta för myndigheterna i Sverige när hon kommer tillbaka är stark. Men om en tjej skulle skäras, skulle det ske i hemlandet, inte i Sverige eller i Norge eller Danmark.

Den *första faktorn* för könsstympning är äktenskap. Deltagarna berättar att soma-

liska män – förutom dem själva – tror att tjejer behöver eller måste skäras för att kunna gifta sig eller bli gifta. De berättar att just deras söner skulle få gifta sig med en flicka som inte har skurits, men att andra fäder inte skulle tillåta detta, minoritetsgruppens sociala sammanhang skulle inte tillåta det. Samtidigt säger de att en man skulle skämmas om han gifte sig med en oklippt kvinna. Den *andra faktorn* för könsstympning är *sexuell kontroll*, vilket är relaterat till äktenskap. Samtidigt som männen menar att deras söner får gifta sig med en kvinna som inte är skuren, är de oroliga över att deras egna döttrar inte skulle bli gifta om de inte var skurna: det finns en oro för rykten om promiskuitet och ett uttalat behov av att begränsa och kontrollera döttrarnas sexualitet. Den *tredje faktorn* för könsstympning är *hälsan*: flickor som inte klipps kommer att uppleva hälsoproblem; de flesta av deltagarna trodde detta. En man sa att ”om hon inte är stympad kommer det att bli katastrofala hälsoeffekter”. Några av de andra deltagarna var överens om och uttryckte en genuin oro för flickornas hälsa, och kom fram till att det är bättre att skära lite grann för säkerhets skull.

Den underliggande mekanismen i männens berättelser är den sociala gemenskapen och det sociala trycket att skära döttrar, även om fadern inte vill. Männen med döttrar berättar att de upplever ett socialt tryck att få sina döttrar skurna för att förhindra promiskuitet och se till att de blir gifta. Andra beskriver hur de upplever ett socialt tryck på att vara moderna och integrerade, vilket innebär att inte skära döttrarna. Könsstympning beskrivs som något för män som inte kan anpassa sig, som inte är integrerade. Ord av religiösa ledare, myndigheter och de äldste kan vara avgörande: vad de säger värderas högt.

Diskussion och slutsatser

Detta avsnitt jämför resultaten från de fyra fokusgruppsdiskussionerna och diskuterar dem i relation till kön, feministisk våldsteori och begreppsparet inlåsning–mobilitet, samt drar slutsatser om attityder till och praktiker av könsstympning.

Familjen, i motsats till samhället, är beslutsfattare när det gäller könsstympning. Detta indikerar ett system med parallella lagar och regler utanför det svenska rättssystemet. Beslutsfattandet och den makt som följer med det kan analyseras på tre nivåer:

- Individnivå: moderns och mormoderns roller betonas; det är kvinnor som håller i kniven.
- Familjenivå: pappans roll som försörjare betonas; det är män som håller i plånboken.
- Samhällsnivå: männens roll som ”ägare” av äktenskapet betonas; det är män som har makten inom patriarkatet.

På privat och individuell nivå betonas att det är kvinnornas beslut att skära eller inte skära, och på samhälls- och strukturnivå är det en tradition och ett bruk som upprätthålls av män eller kvinnor på grund av vad de tror att män behöver och vill ha. Detta exemplifieras genom hur alla deltagare säger att det finns rädsla för att inga män vill

gifta sig med oskurna flickor; män väljer bort dem. Det är moderns jobb att förbereda dottern för äktenskap och att ha hennes skuren utgör denna förberedelse. Även männen betonade moderns och mormödrarnas roll: beslutet ligger hos kvinnorna, pengarna hos männen. Det är familjens beslut att få en tjej att klippa eller inte. Fäderna har inte något att göra med könsstympning, säger de inledningsvis, även om detta uttalande kan ifrågasättas eftersom männen också berättar att fäderna 1) betalar kostnaden, 2) är oroliga för flickors hälsa om de inte stympas samt 3) ger uttryck för åsikten att oskurna flickor inte får gifta sig och att det är dåligt för flickornas hälsa att vara oskurna.

Utifrån begreppsparet inläsning och mobilitet, vilket betecknade det faktum att olika former av våldsutövning tycks öka med tilltagande slutenhet inom grupper där samspelet med andra grupper är starkt begränsat – alltså där mobiliteten är låg – och förstärkas av olika former av minoritetskap, medan ekonomisk, kulturell, politisk och social rörlighet, å andra sidan, urholkar våldsnormer uttrycker de yngre kvinnorna en heterogen form av inläsning och mobilitet: de har hög mobilitet genom utbildningssystemet, men hög grad av inläsning på fritiden (se tabell 2) (Baianstovu 2017; Baianstovu, Strid, Särnstedt m.fl. 2019). Detta betyder att när mobilitet kan väljas bort, på fritiden, så väljs den bort och inläsning blir normerande. De äldre kvinnorna ger uttryck för en homogen form av inläsning och mobilitet: de har låg mobilitet i förhållande till arbetslivet. De har förvisso arbete, men arbetet som personlig assistent inom den egna gruppen innebär att de saknar såväl kollegor som en kollektiv arbetsplats. Deras inläsning på fritiden är omfattande. Detta betyder att mobilitet inte är ett tillgängligt valbart alternativ: inläsningen är norm. Männen däremot ger uttryck för en valbar och heterogen form av inläsning och mobilitet: de har hög mobilitet genom utbildning eller arbetsliv och hög mobilitet på fritiden. Detta betyder att mobilitet kan väljas bort och är något som väljs bort. För männen blir mobiliteten valbar i deras privatliv, medan inläsningen blir valbar och mobiliteten blir norm i deras offentliga liv. Relationen till inläsning och mobilitet är könad, deltagarna i studien ger uttryck för en traditionell form av genusregim (Walby 2009) där såväl kvinnor och män som kvinnligt och manligt hålls isär, och där män har möjlighet att välja (Hirdman 1988). Den könsliga särorganisationen – män och kvinnor har olika roller och funktioner samt gör olika saker på olika platser – är mycket framträdande i materialet.

Att förbättra flickors och unga kvinnors utsikter att bli gifta är en huvudsaklig anledning till att skära, menar samtliga grupper. Alla tre grupperna säger på ett eller annat sätt att könsstympning är ett sätt att kontrollera kvinnors sexualitet. Stympning säkerställer att kvinnor är trofasta. De äldre kvinnorna lade till att eftersom stympning minskar sexuell njutning, betraktas flickor och kvinnor genomgått könsstympning som mindre benägna att vara otrogna. Detta innebär att kvinnorna skärs, sys, öppnas och sys igen – upprepade gånger efter förlossningen. Enligt männen är det ett socialt tryck i ursprungslandet att skära även om fadern inte skulle vilja skära sina döttrar. En man skulle skämmas om han gifte sig med en oskuren kvinna.

Utifrån en feministisk våldsförståelse, vilken vidgar våldets uttryck och utsatthet bortom det fysiska och intentionella våldet, kan könsstympning och de attityder kring

sexualitet och äktenskap som upprätthåller praktiken förstås som en form av våld placerad inom vad Kelly (1987) kallar våldets kontinuum.

Vad som är tydligt framträder i materialet är att förövarpositionen – oavsett om vi utgår från kvinnan som håller i kniven eller män som vill försäkra sig om att dottern går att gifta bort – varken innehas av socialt missanpassade, missbrukare eller psykiskt instabila. Snarare utmärks denna position med relativ makt och relativa privilegier. Könstympning, som en form av samhälleligt och manligt våld, utförs av någon med relativ makt gentemot någon med en relativ avsaknad av makt, både sett till ålder och kön. Detta betyder att våldets riktning skiljer sig från gängse psykologisk eller kriminologisk våldsforskning. Förövarpositionen är knuten till innehavet av en uppsättning strukturella privilegier, exempelvis vad gäller ekonomi, arbete, språk och sociala nätverk, medan offerpositionen saknar dessa privilegier (Strid, Walby & Armstrong 2013; Strid & Meier-Arendt 2020). Könstympning kan inte förklaras utifrån teorier om individuella avvikelsefaktorer såsom exempelvis psykopati, alkoholism eller missanpassning, utan måste förstås i ljuset av strukturellt normaliserade faktorer såsom ojämlikheter och makt (Lövkrona 2001; Wendt Höjer 2002). Könstympning är normaliserat, inte en avvikelse (Utredningen om kvinnofridsuppdraget 2004:54): ”Fokus riktas mot alla mäns ansvar att ifrågasätta kulturella föreställningar om mäns rätt att kontrollera och utöva makt över kvinnor, och alla mäns och kvinnors ansvar för att utmana grundmurade normer för kön – hur män och kvinnor är och ska vara – blir närvarande i allas vår vardag. Avvikelseperspektiven utmanas genom att våldet varken förläggs till de socialt marginaliserade eller de kulturellt främmande eller knyts till individuella avvikelser hos gärningsman eller offer utan i stället till det vardagliga skapandet av kön.”

Migration påverkar attityder till och praktiker av könstympning. Sociala normer, social acceptans och social status har en avgörande funktion i detta, inte minst för de yngre flickorna som vill vara en del av det moderna, männen som anser det viktigt att följa regler och normer samt de äldre kvinnorna som tillskriver mötet med andra som avgörande. Men regler och normer kan stå i konflikt, som när lagen säger en sak men den sociala gemenskapen och kulturella normer om dygd, moral, renhet och kyskhet en annan. Här framträder kunskap och tillit till gemenskapens ledare (ofta religiösa) som viktiga förändringsagenter: samtliga tre grupper tillskriver gemenskapens auktoriteter en nyckelposition i förändringsarbetet.

Tabell 3. Sammanfattande resultatjämförelser

Resultatjämförelser	Yngre kvinnor	Äldre kvinnor	Män
Integration			
– Privat (fritid)	Heterogen	Homogen	Heterogen
– Offentlig (arbete eller utbildning)	Inläsning	Inläsning	Inläsning
	Mobilitet	Inläsning	Mobilitet
Institution			
– Betydelse	Låg	Hög	Hög
– Kunskap	Medel	Hög	Låg
Identitet			
– Privat	Renhet	Renhet	Renhet
	Oskuld	Äktenskap	Tradition
	Äktenskap	Kontroll av sexualitet	Äktenskap
	Sexualitet		Hälsa
Faktorer			
– Emot könsstymning	Modernitet	Mötet/migration	Lagen
	Hälsa	Hälsa	
– För könsstymning	Religion	Lagen	Äktenskap
	Äktenskap	Kontroll av sexualitet	Sexuell
	Tradition	Rit och ritual	kontroll
	Normer	Religion	Hälsa
Risk	Låg	Obefintlig	Medel

Avslutningsvis och sammanfattningsvis har artikelns analys visat vad ett feministiskt perspektiv tillför förståelsen av könsstymning som samhällelig och kulturell praktik. Här utgör artikeln ett nytt bidrag till forskningen om attityder och inställningar till könsstymning i Sverige och hur dessa påverkar förekomst. Det finns anmärkningsvärt lite kunskap och forskning om detta, även om några få banbrytande forskare såsom Sara Johnsdotter, Birgitta Essén och Anna Wahlberg sedan länge studerat migrerade gruppers attityder till könsstymning efter migration till Sverige. Den föreliggande artikelns feministiska perspektiv skiljer sig dock från deras forskningstradition och tillför kunskap om könsstymningsproblematiken som ett uttryck för samhälleligt och könat våld. I stället för att utifrån socialantropologisk teori visa hur tidsaspekten är central för attitydförändringarna har artikelns feministiska perspektiv bidragit till att synliggöra hur ålder, kön och maktposition (gruppens auktoriteter) spelar roll för attitydförändring. Det är alltså inte enbart den tid som spenderats i det nya landet som är avgörande. Det feministiska perspektiv på våld som använts i artikeln har också visat att könsstymning

är en praktik som kan förstås inom ramen för ett kontinuum av mäns våld mot kvinnor. Förändringsproblematiken har i artikeln tolkats med hjälp av begreppsparet inlåsning–mobilitet. Även detta är ett nytt bidrag till forskningen om könsstympning i Sverige. Utifrån dessa perspektiv har artikeln argumenterat för att ju fler former av och högre grad av – vald eller påtvingad – inlåsning som förekommer, desto långsammare förändras attityder till könsstympning. Dessutom är inlåsningen och dess effekter könade.

Referenser

- Axelsson T.K. & S. Strid (2019) "Minority migrant men's attitudes toward female genital mutilation. Developing strategies to engage men", *Health Care for Women International*. Nätpublicering. <https://doi.org/10.1080/07399332.2019.1687707>
- Baianstovu, R.Í. (2017) *Heder. Hedersrelaterat våld, förtryck och socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Baianstovu, R.Í., S. Strid, E. Särnstedt Gramnaes, H. Cinthio & J.-M. Enelo (2019) *Heder och samhälle. Det hedersrelaterade våldets och förtryckets uttryck och samhällets utmaningar*. Örebro: Örebro University Press.
- Boyatzis, R. (1998) *Transforming qualitative information. Thematic analysis and code development*. Thousand Oaks: Sage.
- Braun, V. & V. Clarke (2006) "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology* 3 (2):77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Connell, R.W. (1987) *Gender and power. Society, the person, and sexual politics*. Stanford: Stanford University Press.
- Culley, L., N. Hudson & F. Rapport (2007) "Using focus groups with minority ethnic communities. Researching infertility in British South Asian communities", *Qualitative Health Research* 17 (1):102–112. <https://doi.org/10.1177/1049732306296506>
- Darvishpour, M. (2010) "Männens maktförlust vid migrationen – en del i 'hedersförtryck' och konflikter inom invandrade familjer", 16–39 i M. Hansson (red.) *Perspektiv på manlighet och heder*. Stockholm: Gothia Förlag.
- EIGE (2013) *Study to map the current situation and trends of female genital mutilation in the European Union*. Luxemburg: Publications Office of the EU.
- EIGE (2014) *Tender on collaborative study on the estimation of the number of women and girls at risk of FGM in selected EU member states* (EIGE/2014/OPER/04). Vilnius: EIGE.
- Eldén, Å. (2002) *Heder på liv och död. Våldsamma berättelser om rykten, oskuld och heder*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Essen, B. & S. Johnsdotter (2004a) "Female genital mutilation in the West. Traditional circumcision versus genital cosmetic surgery", *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica* 84 (7):611–613. <https://doi.org/10.1111/j.0001-6349.2004.00590.x>
- Essén, B. & S. Johnsdotter (2004b) "Handläggning av könsstympade kvinnor inom den svenska vården – dags att skifta fokus från enbart underliv till hela kvinnoliv", *Läkartidningen* 101 (39):3003–3006.
- FN (1989) *Convention on the rights of the child*. FN:s generalförsamlings resolution 44/25, 20 november 1989.

- FN (2016) *Female genital mutilation/cutting. A global concern*. New York: UNICEF.
- Gele, A., B. Kumar, K. Hjelde & J. Sundby (2012a) "Attitudes toward female circumcision among Somali immigrants in Oslo. A qualitative study", *International Journal of Women's Health* 4:7–17. <https://doi.org/10.2147/ijwh.s27577>
- Gele, A., E. Johansen & J. Sundby (2012b) "When female circumcision comes to the West. Attitudes toward the practice among Somali immigrants in Oslo", *BMC Public Health* 12 (697):1–10. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-697>
- Hearn, J. (1998) *The violences of men*. London: Sage.
- Hearn, J. (2013) "The sociological significance of domestic violence", *Current Sociology* 61 (2):152–170. <https://doi.org/10.1177/0011392112456503>
- Hearn, J., S. Strid, A.-L. Humbert, D. Balkmar & M. Delauney (2020) "From gender regimes to violence regimes. Rethinking the position of violence", *Social Politics, under utgivning*.
- Hirdman, Y. (1988) "Genussystemet. Reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3 (88):49–63.
- Hosken, F.P. (1993[1978]) *The Hosken report. Genital and sexual mutilation of females*. Lexington: Women's International Network News.
- Holmberg, C., V. Enander & A.-L. Lindgren (2015) "Ett litet ord betyder så mycket. Alliansregeringen, handlingsplanen och betydelseförskjutningar av begreppet mäns våld mot kvinnor", *Sociologisk Forskning* 52 (3):257–278.
- Isman, E., C. Ekéus & V. Berggren (2013) "Perceptions and experiences of female genital mutilation after immigration to Sweden. An explorative study", *Sexual & Reproductive Healthcare* 4 (3):93–98. <https://doi.org/10.1016/j.srhc.2013.04.004>
- Johnsdotter, S. (2002) *Created by god. How Somalis in Swedish exile reassess the practice of female circumcision*. Lund: Lunds universitet.
- Johnsdotter, S. (2010) "Somali women in Western exile. Reassessing female circumcision in the light of Islamic teaching", *Journal of Muslim Minority Affairs* 23 (2):361–373. <https://doi.org/10.1080/1360200032000139983>
- Johnsdotter, S. (2018) "The impact of migration on attitudes to female genital cutting and experiences of sexual dysfunction among migrant women with FGC", *Current Sexual Health Reports* 10 (1):18–24. <https://doi.org/10.1007/s11930-018-0139-4>
- Johnsdotter, S. & B. Essén (2016) "Cultural change after migration. Circumcision of girls in Western migrant communities", *Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology* 32:15–25. <https://doi.org/10.1016/j.bpobgyn.2015.10.012>
- Johnsdotter, S. & R.M. Mestre (2017) "'Female genital mutilation' in Europe. Public discourse versus empirical evidence", *International Journal of Law, Crime and Justice* 51:14–23. <https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2017.04.005>
- Johnsdotter, S., R. Aregai, A. Carlbom, K. Moussa & B. Essén (2003) *Aldrig mina döttrar. En studie om attityder till kvinnlig omskärelse bland etiopier och eritreaner i Sverige*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Kelly, L. (1988) *Surviving sexual violence*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kitzinger, J. (1995) "Qualitative research. Introducing focus groups", *British Medical Journal* 311:299–302. <https://doi.org/10.1136/bmj.311.7000.299>

- Kitzinger, J. & C. Farquhar (1999) "The analytical potential of 'sensitive moments' in focus group discussions", 156–172 i R. Barbour, & J. Kitzinger (red.) *Developing focus group research. Politics, theory, and practice*. London: Sage.
<https://doi.org/10.4135/9781849208857.n11>
- Lundgren, E. (2004) *Våldets normaliseringsprocess*. Stockholm: Riksorganisationen för kvinno- och tjejjourer i Sverige.
- Lundgren, E., G. Heimer, J. Westerstrand & A.-K. Kalliokoski (2001) *Slagen dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfångsundersökning*. Umeå: Brotts- offermyndigheten.
- Leye, E., J. Deblonde, J. Garcia-Anon, S. Johnsdotter, A. Kwateng-Kluytse, L. Weil-Curiel & M. Temmerman (2007) "An analysis of the implementation of laws with regard to female genital mutilation in Europe", *Crime, Law and Social Change* 47:1–31. <https://doi.org/10.1007/s10611-007-9055-7>
- Lövkrona, I. (2001) *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*. Lund: Nordic Academic Press.
- Mergaert, L., C. Arnaut, M. Exterkate, S. O'Brien, S. Strid & E. Leye (2015) *Estimation of girls at risk of female genital mutilation in the European Union*. Luxemburg: Publications Office of the EU.
- Obermeyer, C.M. (2003) "The health consequences of female circumcision. Science, advocacy, and standards of evidence", *Medical Anthropology Quarterly* 17 (3):394–412. <https://doi.org/10.1525/maq.2003.17.3.394>
- Obermeyer, C.M. (2005) "The consequences of female circumcision for health and sexuality. An update on the evidence", *Culture, Health and Sexuality* 7 (5):443–461. <https://doi.org/10.1080/14789940500181495>
- Shell-Duncan, B. & Y. Hernlund (2000) "Female 'circumcision' in Africa. Dimensions of the practice and debates", 1–40 i B. Shell-Duncan & Y. Hernlund (red.) *Female "circumcision" in Africa. Culture, controversy, and change*. London: Lynne Rienner Publishers. SFS 1982:316. *Lag med förbud mot könsstympning av kvinnor*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SFS 1998:407. *Lag om ändring i lagen (1982:316) med förbud mot omskärelse av kvinnor*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Socialstyrelsen (2015) *Flickor och kvinnor i Sverige som kan ha varit utsatta för könsstympning. En uppskattning av antalet*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Stark, E. (2007) *Coercive control. The entrapment of women in personal life*. Oxford: Oxford University Press.
- Strid, S. & Axelsson T.K. (2020) "Involving men. The multiple meanings of female genital mutilation in a minority migrant context", *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 28 (4), under utgivning.
- Strid, S. & D. Meier-Arendt (2020) "Våld som system. Våld, maskulinitet och förändring. *Socialmedicinsk tidskrift* 97 (2):235–247.
- Strid, S. & H. Siddiqui (2015) Preventing honour related violence by education and dialogue through minority NGOs. A comparative study on minority NGOs in Greece, Portugal, Sweden and the UK. Bryssel: Europeiska kommissionen.

- Strid, S., S. Walby & J. Armstrong (2013) "Intersectionality and multiple inequalities. Visibility in British Policy on Violence Against Women", *Social Politics* 20 (4):558–581. <https://doi.org/10.1093/sp/jxt019>
- Taylor, S. & R. Bogdan (1984) *Introduction to qualitative research methods. The search for meanings*. New York: Wiley and Sons.
- Utredningen om kvinnofridsuppdragen (2004) *Slag i luften. En utredning om myndigheter, mansvåld och makt. Betänkande av Utredningen om kvinnofridsuppdragen*. SOU 2004:121. Stockholm: Fritzes.
- Väkiparta, M. (2019) *Young men against female genital mutilation/cutting in Somaliland*. Helsinki: Unigrafia.
- Wahlberg, A., S. Johnsdotter, K. Ekholm Selling, C. Källestål & B. Essén (2017) "Factors associated with the support of pricking (female genital cutting type IV) among Somali immigrants – a cross-sectional study in Sweden", *Reproductive Health* 14 (92). <https://doi.org/10.1186/s12978-017-0351-0>
- Wahlberg, A., B. Essén & S. Johnsdotter (2019) "From sameness to difference. Swedish Somalis' post-migration perceptions of the circumcision of girls and boys", *Culture, Health and Sexuality* 21 (6):619–635. <https://doi.org/10.1080/13691058.2018.1502472>
- Walby, S. (2009) *Globalisation and inequalities*. London & New York: Sage.
- Walby, S., J. Armstrong & S. Strid (2012) "Intersectionality. Multiple inequalities in social theory", *Sociology* 46 (2):224–240. <https://doi.org/10.1177/0038038511416164>
- WHO, OHCHR, UNAIDS, UNDP, UNECA, UNESCO, UNFPA, UNHCR, UNICEF & UNIFEM (2008) *Eliminating female genital mutilation. An interagency statement*. Genève: WHO.
- WHO (2020) "Female genital mutilation", <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation> (hämtningsdatum 18 juni 2020).
- Wikan, U. (2004) *En fråga om heder*. Stockholm: Ordfront.

Författarpresentation

Sofia Strid är docent i genusvetenskap vid Örebro universitet. Hon forskar om kön/genus, intersektionalitet och våld och finansieras av EU-kommissionen, Forte och Vetenskapsrådet. Bland hennes senaste publikationer återfinns, utöver de som nämns i referenslistan, även "Intersectional complexities in gender-based violence politics" (författat tillsammans med Mieke Verloo, i antologin *Intersectionality in Feminist and Queer Movements*, Routledge 2019).

Kontaktuppgifter författare

Sofia Strid

Enheten för genusvetenskap och sociologi

Örebro universitet, Fakultetsgatan 1, 701 82 Örebro

sofia.strid@oru.se

Schack och social interaktion

Dag Østerberg, Johan Asplund och brädet

Chess and social interaction. Dag Østerberg, Johan Asplund and the board

What can a theory of chess learn from sociology? And what can sociology learn from chess? This article examines the contribution of Scandinavian sociologists Dag Østerberg and Johan Asplund on chess and sociology in order to better understand chess and, to some degree, the sociologies of Østerberg and Asplund. Developing the concept of *tertius* as a necessary third quasi actor mediating between *ego* and *alter*, the article also contributes to a general sociological theory of games. The game is analysed as a form of interaction where each player plays (i) with *tertius* against the opponent, and (ii) with the opponent against *tertius*. The article ends by arguing that *tertius* could be a valuable concept for sociological theory.

Keywords: game, play, social psychology, sociology, tertius, theory

Tertium datur! Det gives (alltid) ett tredje!

SCHACK ÄR ETT spel vars dragningskraft inte påverkar alla i lika hög grad. Så är det till exempel ett välkänt faktum att schackvärlden är utpräglad manlig (Desjarlais 2011:139–143; Fine 2015:164–167; Gobet 2019:55–64; Galitis 2002; jämför även Shahade 2005), något som föga förvånande har uppmärksamats av psykoanalytiskt orienterade författare (Cockburn 1975; Fine 1956; 1973:83; men se också kritiken i Fine 2015:164–165; Gobet 2019:61–62). Vidare har spelets gravitation en klassdimension. I Europas historia kan man till exempel följa schackets klassresa från det spanska hovet på 1400-talet, via borgerliga caféer och klubbar på 1700- och 1800-talet, till 1900-talets arbetarschack å ena sidan, och professionella turneringar å den andra (Eales 1985; Petzold 1986). Men också alldeles bortsett från dessa och liknande sociologiskt variabla aspekter tycks Caïssa, schackets pseudoantika gudinna, lämna vissa oberörda, medan andra, mer eller mindre motvilligt, skänker henne sin tribut.

Och sociologin? Ja, den har i ganska stor utsträckning hållit sig borta från schack. Medan till exempel psykologin länge har studerat schack ur ett traditionellt kognitivt perspektiv (Gobet 2019), kognitionsvetenskapen ofta använt schack som en modell i försöken att utveckla artificiell intelligens (Ensmenger 2012), nationalekonomin använt sig av schack för att undersöka riskbenägenhet (se till exempel Gerdes & Gränsmark

2010) och medan pedagogiken på senare tid ägnat åtskillig möda åt att kartlägga den av många önskade men efter vad det verkar tveksamma nyttan av schackspelande sett ur ett lärandeperspektiv (Sala & Gobet 2016, 2017), så är den mer snävt sociologiska litteraturen om schack begränsad (jämför Puddephatt & Fine 2013). Den litteratur som ändå finns är i stor utsträckning symboliskt interaktionistiskt och etnografiskt orienterad och undersöker ofta den *faktiska* sociala interaktionen över schackbrädet – också online och per korrespondens – och i schackklubbar (Fine 2015; Persson 2015; Aycock 1990, 1992; Bernard 2003; Desjarlais 2011; Puddephatt 2008), och den kan härvidlag i någon mån kompletteras med sociologiskt relevanta, etnografiskt orienterade och många gånger djupt inträngande journalistiska arbeten (Hallman 2003; Hoffman 2007; Weinreb 2007). Enligt min uppfattning är Robert Desjarlais' *Counterplay* (2011) och Gary Fines *Players and pawns* (2015) de enskilt viktigaste bidragen på detta område. Ett särskilt tema i litteraturen är vidare schackspelande som en form av strategiskt handlande (Leifer 1988; Puddephatt 2003), och här finner man en viss kritik mot en snävt spelteoretisk uppfattning av schack.

Föreliggande artikel gör inte anspråk på att studera schack eller schackets värld i hela dess mångfald och rikedom. Perspektivet är tvärtom på sätt och vis tämligen begränsat. Dels är frågorna som behandlas i huvudsak *teoretiskt* orienterade med fokus på strukturen på schackspelandets sociala interaktion, dels utgörs föremålet för arbetet av två tidigare publicerade arbeten om schack. Det gäller den norske sociologen Dag Østerbergs uppsats "Social interaksjon og spillteorin. Sjakkspilletts eksempel" (1993e) och den svenske sociologen Johan Asplunds kapitel "Schack" ur boken *Genom huvudet. Problemlösningens socialpsykologi* (2002:83–93). Østerberg och Asplund, som hör till de mer välkända och inflytelserika sociologerna i Norge och Sverige (se till exempel Otnes 2006; Eriksson 2005), analyserar i dessa texter olika aspekter av schack och social interaktion. Men texterna står också i ett särskilt inbördes förhållande till varandra, då nämligen Asplunds text i mycket utgör en kritik av Østerbergs. Jag avser i detta arbete att i detalj analysera dessa texter, och jag gör det i syfte att undersöka Østerbergs respektive Asplunds syn på schack som social interaktion och hur de förhåller sig till varandra. Förhoppningsvis kan resultatet av denna jämförelse också säga något mer allmänt om schack, om spel och om social interaktion överhuvudtaget.

Om arbetets upplägg vill jag framhålla två saker. Den ena gäller disposition/metod. Jag kommer först att analysera Østerbergs bidrag. Sedan går jag över till Asplunds och analyserar först hans förståelse av schack, sedan hans kritik av Østerbergs position. Detta följs av en avslutande del som relaterar analysen till olika teorier om spel och mer allmänt till social interaktion. Den andra saken gäller arbetets metod/ambition. Den övergripande tanken är att inte bara Østerberg och Asplund skall spela mot och med varandra i ett slags sociologiskt schackparti, utan också att sociologi och schack i någon mån skall förmås att spela mot och i bästa fall samtidigt också med varandra. Schack utgör här förvisso hela tiden – hos Østerberg, hos Asplund och i detta arbete – ett exempel i en större sociologisk diskussion om spel och interaktion, men min avsikt är att det inte *enbart* skall vara ett exempel, utan att schackets egenart också i någon mån skall undersökas och belysas (jämför Huzinga 2001:10; Henricks 2015:6).

Østerberg om spelteorins gränser

Østerberg har sedan sina tidigaste arbeten intresserat sig för olika former av social handling (Østerberg 1977a, 1993d). Han har också flera gånger skrivit om spelteoretiska frågor och försökt bestämma gränserna för matematiska, spel- eller byteteoretiska angreppssätt i sociologin (Øfsti & Østerberg 1982; Østerberg 1988, 1993a, 1993d, 1993f, 2011). I det arbete som här behandlas gör han det med hjälp av en analys av schackspel. Vad Østerberg vill visa är att spelteorin (alltså det som på engelska går under beteckningen *game theory*; jämför Swedberg 2001) inte, vilket man ibland har hoppats på, skulle kunna vara ”den almene teorien om sosial interaksjon, og dermed bli i stand til å forene alle samfunnsvitenskapene til ett emneområde” (1993e:195). Hur skulle nu den som ville hävda något sådant kunna resonera?

De som går inn for spillteorien kan gjennomføre denne tankegangen: Spillteorien er en omforming av sosial interaksjon ved hjelp av begrepet om forholdet mellom mål og middel. Forbildet eller urbildet er *spillet*, med sine regler, spillere og deres strategier. Spillteorien undersøker hvordan interaksjonen ville forløpe dersom spillerne handlet så *rasjonalt* (forstandig) som mulig ut fra mål/middelskjemaet. Kan det finnes rasjonalitet i et interaksjonsforløp hvor spillerne tar med i beregningen hverandres gjensidige strategier? Dette spørsmålet har ført til letingen etter såkalte ”likevektspunkter”, som er blitt påvist å finnes i et antall situasjoner. I vanlige spill er formålet klart. Spillerne prøver å vinne, deres interesser er forskjellige fra hverandre. *Nytten* av mulige handlingsalternativer kan derfor fastslås i prinsippet. Videre går det an å almengjøre grunnbegrepene om spillere, nytte og strategi til interaksjonsforløp som strengt tatt ikke er spill. De fortolkes som spillignende forløp. Neste trinn er å vise at konkurransepreget ved spill ikke er et vesenstrekk, siden det også finnes samarbeidsspill. Til sist kan all slags sosial interaksjon undersøkes fra den rasjonelle strategiens synspunkt (1993e:195).

Østerberg menar nu att det är enkelt att påvisa problemet med denna tankegång. Han diskuterar först tre exempel på former av social interaktion vilka alla motstår eventuella försök att analyseras spelteoretiskt. Det första gäller moraliskt handlande. Det moraliska sammanhanget karakteriserar Østerberg som ett sammanhang där aktörerna har internaliserat gemensamma värdemåttstockar och symboler och där de bedömer varandra och sig själva utifrån vad som är *moraliskt rätt*; förgäves skulle en person här försöka rättfärdiga sitt handlande genom att hänvisa till en eventuell nytta – tvärtom vore ett sådant försök i dessa sammanhang att betrakta som omoraliskt. Østerberg talar, med hänvisning till jämviktsbegreppet inom spelteorin, om den moraliska situationen som en situation med en ”bevegelig likevekt’ rundt en normativt bestemt situasjon som skal bevares eller oppnås” (1993e:196). Det andra exemplet som Østerberg anför är det kollegiala samtalet, som till skillnad från den (sociologiskt betraktat) moraliska situationen utgör ”et åpent system” (1993e:196). Detta är, idealt sett, en öppen dialogisk situation av kunskapsöverskridande där *intresset för ämnet*,

inte en potentiell nytta, är förutsättningen för interaktionen. Det tredje exemplet är den intima relationen, till exempel kärleksförhållandet, där *parterna själva*, relationen mellan dem och deras delvis gemensamma handlingar är det egentliga målet. ”I slike forhold”, skriver Østerberg, ”gjelder samkvemmet det å oppdage seg selv. Dette trer klart frem i kjærlighetsforhold. Ved å oppdage hva eller hvem den Andre er, oppdager jeg hva eller hvem jeg selv er” (1993e:196; jämför Østerberg 1977a:99–101). Han kallar detta för ”det fortrolige åpne system” (1993e:197). Också här vore det svårt att tala om handlandets och olika handlingsalternativs ”nytta” i någon rimlig mening.

Och därmed är vi framme vid Østerbergs egentliga ärende. Han konkluderar och frågar vidare:

Spillteoriens gyldighetsområde er begrenset, siden det er mange former for sosial interaksjon som ikke med rimelighet kan rekonstrueres som spill.

Men er det sikkert at alle *spill* kan fortolkes av matematisk spillteori? Jeg skal forsøke å vise at det ikke er slik, ved å gjennomdrøfte *sjakkspillet* som et sosialt interaksjonsforløp (1993e:197–198).

Schackspelandets tre modus

För att tydliggöra begränsningen med ett spelteoretiskt perspektiv på schack som social interaktion skiljer Østerberg på tre inställningar till (eller *modus* av) schackspelande: en brädesorienterad, en socialpsykologisk och en dialogorienterad. Som kommer att framgå, handlar det inte om olika *stilar*, så som man till exempel skiljer mellan aggressiva och mer försiktiga spelstilar, eller stilar kopplade till olika personer (Fine 1956; Gobet 2019:65–76; Puddephatt 2003:267–269) och historiska epoker (Opfermann 1982). Østerbergs uppdelning baseras i stället på vilket *intentionalt föremål* som schackspelaren förhåller sig till, alltså vad som står i fokus för dennes uppmärksamhet.

Den första inställningen, den brädesorienterade, kallar Østerberg också Steinitz-aktig, efter Wilhelm Steinitz (1863–1900). Steinitz betraktas allmänt som den första världsmästaren i schack och som den förste moderne schackspelaren, då han efterhand kom att utveckla en delvis ny, systematiskt positionell, ”vetenskaplig” spelstil som visade sig överlägsen den tidigare, mer djärva (”romantiska”) stilen. Det Østerberg menar med Steinitz-modus är en inställning som är helt inriktad brädet och dess möjligheter och krav; det vackra, det rimliga, det lovande och så vidare. På en fråga om inte alla schackspelare måste besitta en förmåga att spela mot motståndarens ”själ” svarade Steinitz att detta inte gällde för honom. Han koncentrerar sig, säger han, helt på brädet och tänker inte alls på motståndaren; denne kunde lika gärna vara ”et abstrakt begrep eller en automat” (Østerberg 1993e:199; jämför Hannak 1991:34).¹

1 Under 1800-talet turnerade med stor framgång en mycket sinnrikt konstruerad schackautomat, den spelande turken kallad, som i själva verket manövrerades av en dold, oftast framstående, schackspelare (se till exempel Strouhal 2000:60–67).

Østerberg kallar därför denna inställning för solipsistisk; den andre, motståndaren, är visserligen nödvändig för spelet, men han eller hon påverkar det närmast från utsidan. I sig är därför inte motståndaren intressant; det gäller enbart att i varje läge finna det objektivet bästa draget, det drag som ställningen på brädet möjliggör eller kräver. Att vinna blir då heller inte nödvändigtvis allt. Man kan tänka sig spelare som faktiskt har möjligheten att välja vissa trygga drag som sannolikt skulle säkra det övertag som spelaren redan har, men som trots det spelar annorlunda. Ty att välja den blott trygga vägen vore ur ett strikt brädesorienterat perspektiv förkastligt, för om jag följer den, då svarar jag inte

på kravene fra sjakkbrettets logikk, jeg går ikke inn for å lage et godt parti, men nøyer meg med bare å vinne partiet. Det vil si: Ved å velge det trygge spill spiller jeg først og fremst for å vinne, ikke for å spille god sjakk (1993e:200).²

Brädet ”vill” något annat och mer än att enbart kora en vinnare; i den mån en spelare verkligen fångas av brädet blir detta, vilket skall visas nedan, på sätt och vis en tredje part i spelet.

Den andra inställningen, den socialpsykologiska, kallar Østerberg också för Lasker-artig efter Steinitz efterträdare som obestridd världsmästare under många år: Emanuel Lasker (1864–1941). Lasker byggde vidare på Steinitz arbete, men spelade samtidigt på ett delvis annat sätt än denne, ett sätt där *kampen mot den andre* står i centrum. Med denna inställning frågar man sig vad motståndaren har för plan eller strategi och man letar själv inte nödvändigtvis efter det ”objektivt” sett bästa draget, utan efter det för motståndaren mest obehagliga. Den mycket inflytelserike schackförfattaren Richard Réti skrev helt frankt: ”Lasker often deliberately plays badly” (Réti 2012:71).³ I själva verket finns det då i en given ställning inte enbart *ett* bästa drag, utan lika många ”bästa drag” som det finns olika motståndare (Østerberg 1993e:202; jämför Hannak 1991:34–35). Då denna inställning, som i modern schacklitteratur ofta kallas

2 På frågan om han medvetet försöker skapa vackra partier svarar *Grand Master* (GM) Baadur Jobava: ”Jag vill inte följa datoranalyser i 40 drag. I lagschack eller för landslaget har man för mycket ansvar och ska först och främst hämta hem poäng. Spelar jag individuellt dras jag åt det vackra. Det har kostat många poäng” (”Lång rockad. Badour Jobava” 2017:57). Det finns i flera turneringar också ”skönhetspris”, men det är ett något omtvistat fenomen. Den som verkligen *försöker* spela vackert lär ofta misslyckas. Och kanske är skönheten den *illusio* om vilken Pierre Bourdieu talade (jämför Bourdieu 2000:467–470), som döljer ett krassare spel, en delvis krassare verklighet?

3 Det finns en omfattande diskussion om huruvida Laskers spel skall betraktas som ”psykologiskt” eller ej (Réti 2012; flera bidrag i Kotowski, Poldauf & Wagner 2003). Kritiker av detta ganska etablerade synsätt menar att en sådan beskrivning är överdriven eller rentav oriktig och att den skymmer blicken för Laskers kunskap ”om brädet” (Hooper & Whyld 1984:179). En balanserad beskrivning ger enligt min mening Ulrich Krause (2001). Jag betraktar emellertid Østerbergs analys av spelmodus i stället för spelstil som mycket klargörande här och som det troligen riktiga svaret i denna kontrovers, en analys som kan göra båda sidor i diskussionen rättvisa. Märkvärdigt men intressant nog har Lasker också uppfattats som en spelteorins föregångare (Klaus 1965).

för ”praktisk schack”, verkligen innebär, eller leder till, en kamp mellan (i normalfallet) två viljor och intellekt medför detta ofta känslor av skam, förödmjukelse och ånger; man kan helt enkelt bli överväldigad av den Andre (Østerberg 1993e:201, 204); en kamp där till och med själva livet kan tyckas stå på spel. Jämför följande skildring där en världsmästare beskriver en annan:

We were in the fifth hour. He was lost, ruined, not a chance! I knew it, he knew it. But he sat there – almost an hour! – calculating, calculating, calculating! Inside he was screaming. He was pale, like a dead man, but this force was going through him like millions of volts. I could feel it smashing and smashing at me across the board. Well, it had an effect, I can tell you that. Five or ten minutes – all right. But an hour! In the end, *I* was the one screaming inside. When you play Bobby, it is not a question if you win or lose. It is a question if you survive (Boris Spasskij om Bobby Fischer, citerad efter Hoffman 2007:69–70).⁴

Østerberg diskuterar slutligen kort en tredje inställning, som han kallar dialogorienterad. Uppmärksamheten är här, liksom i den första, inriktad på brädet och dess positioner. Men här bortser man inte från den andre utan önskar dennes närvaro för att med hjälp av dennes bästa drag få syn på möjligheter som man inte såg eller kunde se på egen hand. Østerberg skriver:

Hvem av oss som vinner eller taper og hvorvidt partiet ender remis, er av underordnet betydning. Jeg spiller mot den Andre i stedet for mot meg selv, av samme grunn som jeg diskuterer en sak med andre i stedet for å ta standpunkt til den på egen hånd (1993e:204).

Den dialogorienterade inställningen handlar alltså om ett slags gemensam upptäckarglädje vid schackbordet. Østerberg lämnar den emellertid på det hela taget utanför analysen av spelteorins gränser, antagligen för att den inte alls, vilket ju spelteorin kräver eller förutsätter, förhåller sig till spelet som ett system med kalkylerbar nytta eller vinst; hur skulle man alls kunna göra upp en kalkyl om mål inte kan skiljas från medel, om glädjen i att spela schack inte kan uppnås på något annat sätt än genom att spela just schack?

Vad gäller de andra inställningarna och relationen dem emellan menar Østerberg apropå den Lasker-artiga, kamporienterade inställningens fokus på finter och knep följande:

4 Apropå döden: Desjarlais (2011:121–123) ger en intressant tolkning av den inte obligatoriska, men mycket vanliga försoningsritual som kallas *post mortem*, där spelarna i efterhand tillsammans går igenom och analyserar partiet med dess misstag och ospelade möjligheter. Jag föreställer mig att dessa *post mortem*-analyser mycket väl skulle kunna utgöra förebilden för den tredje spelinställning som Østerberg skildrar, den dialogorienterade.

Selvsagt er slike knep en snylting på den sjakkbrettorienterte måten å spille sjakk på. Og mer alment forutsetter Lasker-måten Steinitz-måten, men ikke omvendt. For å spille som Lasker må man også forstå sjakkbrettets logikk, men hvis man kjenner sjakkbrettets logikk er det nok i seg selv. Steinitz-måten har forrang fremfor Lasker-måten (1993e:204).

Østerbergs huvudargument

Østerberg anser att verkligt schackspel oftast befinner sig i Steinitz-modus, att det alltså är brädesorienterat. Men ibland, skriver han,

foregår et skifte av intensjonal gjenstand: fra sjakkbrettet alene til sjakkbrettet og motstanderens oppfatning av sjakkbrettet. Og tilsvarende skjer et skifte av hensikt eller intensjon: Fra hensikten om å utforske sjakkbrettets muligheter og finne det beste trekket i stillingen, til hensikten om å forstå motstanderens sinn (eller psyke) og dra fordel av denne psykologiske kunnskap for å vinne partiet (1993e:207).

Detta innebær forstås en övergång till Lasker-modus. Och med denna övergång mellan olika modus är vi framme vid Østerbergs huvudargument: Det är visserligen, i princip, möjligt att lägga upp en strategi som alltid kan ge svar på frågan hur man bäst skall bemöta den andres drag. Det är också, i princip, möjligt att utveckla en motsvarande strategi med syfte att alltid spela det för motståndaren ”*ubehageligste* trekket” (1993e:206). Men schack som social interaktion är så att säga summan, eller syntesen, av dessa modus (1993e:209). När spelteorin behandlar schack förbises enligt Østerberg denna dubbelhet:

Noe vesentlig mangler eller er utelatt, nemlig *tvetydigheten* som ligger i situasjonen, glidningen fra en modus til den andre, det fengslende ved sjakkbrettet som sådant, og av striden som sådan.

Denne tvetydigheten kan uttrykkes slik: Sjakk er ikke et *dyadisk*, men et *triadisk* forhold. Spillerne er ikke bare orientert henimot hverandre slik at de danner en dyade, men også henimot sjakkbrettet – en slags *tertius* som formidler mellom spillerne. Og de to modi – Steinitz-modus og Lasker-modus – betegner de to mulighetene: Innen sjakkbrettorienteringen er ikke motstanderen tesen for en uttrykkelig bevissthet, men en underforstått del av en situasjon. I den psykologiske modus *er* motstanderen stilt som gjenstand for bevisstheten, sammen med sjakkbrettet (1993e:207).

Och Østerberg menar alltså att just denna dubbelhet gör det olämpligt att analysera schackspelandet spelteoretiskt. Det är helt enkelt inte entydigt klart vad det är man gör när man spelar schack. Spelar man så att säga mot motståndaren eller mot brädet?

Och kanske är det så, det är min tolkning, att just denna schackspelandets tvetydig-

het, som gör interaktionen vid brädet svår att fånga strikt spelteoretiskt, samtidigt gör det desto mer lämpligt som modell för att förstå social interaktion över huvud taget. Kanske är det så att mycken interaktion, särskilt den som har strategiska inslag, både är riktad mot den Andre och mot *tertius* (den ”tredje”), och att interaktionen utan denna dubbelhet skulle bli platt eller intetsägande. Jag skall längre fram fördjupa denna tolkning något.

Asplund om schack och socialpsykologi

Asplunds schacktext utgör ett kapitel i en bok som även behandlar tankenöten som socialt och ”kognitivt” fenomen samt artificiell intelligens. Genomgående kritiserar Asplund en inom kognitionsforskningen förekommande föreställning om tänkandet som en strikt intramental process inom en i kognitivt hänseende strikt en- eller avskild individ. Gentemot denna föreställning hävdar Asplund allt tänkandes sociala karaktär. Och som så ofta när det gäller Asplund (jämför Asplund 1987a) står det vetenskapliga experimentet, det faktiska eller det blott tänkta, i centrum för analysen.

Och hur förstår Asplund schack? Man kan lugnt säga att hans beskrivning av schack är tydligt interaktionistisk. Så menar han bland annat att schackspelandet, som vid en ytlig betraktelse skulle kunna uppfattas som summan av en serie åtskilda men i tiden på varandra följande drag vars betydelse bestäms ”i huvudet” på respektive spelare, i själva verket består av drag som ej är skarpt avgränsade från varandra och vars betydelse därför bestäms av de motdrag de ger upphov till. Detta är säkert riktigt. Här vill jag dock tillägga att denna ömsesidiga bestämelse inte kan vara fullständig eller kanske fullständig enbart under vissa omständigheter som ännu återstår att bestämma. Schackspelandet ställer nämligen inte bara krav på den egna förmågan utan också på motspelarens, något som blir tydligt i detta lätt vanmäktiga citat från en tidigare världsmästare:

Jag skulle ha varit lycklig över att ha fått *skapa alldeles ensam*, utan att behöva koordinera min plan med motståndarens, för att åstadkomma något av värde. Ack, denne motståndare, denne påtvingade medarbetare! Varje gång skiljer sig hans föreställningar om det sköna från dina, och medlen (styrka, fantasi, teknik) visar sig så ofta otillräckliga för att aktivt främja dina avsikter! Hur många besvikelser vållar inte detta den sanne konstnären i schacket, som strävar inte bara efter att segra utan först och främst efter att skapa ett verk av bestående värde. Vilket lidande (okänt inom alla andra områden av konsten eller vetenskapen) är det inte att känna, att din tanke och fantasi i kraft av tingens egen ordning är obönhörligt fjättrade av en annans tanke och fantasi, som alltför ofta är medelmåttiga och alltid djupt skiljer sig från din (Aleksandr Alechin, citerad efter Gizycki 1961:117).

Kanske är detta exempel på att den sociala interaktionen alltid och av nödvändighet innebär ett risktagande? Jag är nämligen övertygad om att Asplund inte skulle ha invänt

mot ett sådant påstående. När det gäller schack menar han dock att detta spel får sitt särdrag av att den ömsesidigt bestämmande turtagningen utspelar sig full öppet på ett bräde:

Låt oss införa begreppet ”intermental scen”. Kanske är schackbrädet ett av de bästa eller mest renodlade exemplen på en dylik scen. Bägge spelarna har full överblick över brädet. Allt som sker, sker på brädet. Ingenting som sker utanför brädet hör till spelet (Asplund 2002:86–87).

Detta är också grunden till att man strängt taget inte kan fuska i schack. I romanen *Sweet thursday* förklarar Doc för den inbitne trixaren Joseph and Mary: ”If it were possible to cheat there would be no game” (Steinbeck 1954:31). Han tillägger senare:

”Both players know exactly the same things. The game is played in the mind.”
 ”I don’t get it.”
 ”Well, look! You can’t cheat in mathematics or poetry or music because they’re based on truth. Untruth or cheating is just foreign, it has no place. You can’t cheat in arithmetic” (1954:31; jämför Wide 2007).

När Asplund skriver att ”[i]ngenting som sker utanför brädet hör till spelet”, och när Doc förklarar att man inte kan fuska i schack så måste nog ändå dessa påståenden kvalificeras. Den totala överblicken, denna spelets ”renhet” om man så vill, kan nämligen inte förstås utifrån sig själv, utan köps alltid till priset av en ”utsida”. Erving Goffman talar därför i sin analys av spel om *rules of irrelevance* som ett slags spelets relativt osynliga och i vart fall icke-artikulerade regler enligt vilka allt utanför spelet är irrelevant för spelet självt (Goffman 1961:19–26) och han skiljer också mellan *game* och *gaming* (Goffman 1961:36). Denna utsida (här förstådd som *gaming*) är i själva verket en arena för möjligt fusk och kring denna tycks till och med en egen avdelning i schacklitteraturen ha vuxit fram på temat det-är-visst-möjligt-att-fuska-i-schack.⁵

Till möjligheten till en gemensam överblick fogar nu Asplund begreppet ett ”allmänt schackförnuft” (2002:91–93; jämför också Fine 2015:26). Detta avser kunskapen om vilka drag som är de rätta att göra i en given situation. I den mån två spelare har eller tar del av detta allmänna schackförnuft, och gör det i lika hög grad (jämför citatet av Alechin ovan), så förstår de varandra – men inte nödvändigtvis brädet – *fullständigt* och varje drag kunde ha utförts av bägge spelarna. Enligt Asplund utgör detta allmänna

5 Jag skulle för övrigt tro att ett inslag av slump eller kontingens är en nödvändig förutsättning för möjligheten till fusk – i spel såväl som i vetenskap. Och i det vardagliga, goffmanska, livet tycks ett slags tvetydigt ”fusk” vara en förutsättning för själva spelet. Intressant är att schack i den tidiga arabiska världen kunde tillåtas delvis just för att det ansågs sakna inslag av slump och dobbel (Shenk 2007:29–35). Ganska nyligen har en domstol i USA kommit till en liknande slutsats (Hallman 2003:105).

schackförnuft den grund mot vilken innovativa drag sedan kan utföras; det nydanande draget blir bara begripligt mot fonden av gemensam (allmän) schackkunskap.

Jag tror att en av de saker, och kanske den viktigaste, som Asplund vill understryka i sin behandling av schack är att schack inte är något man kan spela på egen hand (jämför Zweig 1974). Det låter förstås först som en trivialitet, men Asplund menar att själva spelandet är en djupast sett ömsesidig sysselsättning som inte kan förstås om man tänker sig att två helt skilda (avskilda) spelare enbart har *råkat* komma samman över ett parti schack, där alltså den ene spelarens drag och motdrag, strategi och förståelse av partiets möjligheter och de egna planerna och möjligheterna enbart *råkar* i tid och rum sammanfalla med den andres. Också den ensamme spelaren spelar tillsammans; han eller hon tar den andres perspektiv på sig själv när dragen utförs eller analyseras. Den andre är på så sätt alltid redan en del av oss (jämför Mead 1967:152–164).

Asplund om Østerbergs underligheter

Asplund vill emellertid inte bara beskriva schackspelandet som ett exempel på vårt sociala tänkande och som ett led i kritiken av en viss ”kognitivistisk” förståelse av tänkande och problemlösning. Han inleder nämligen sitt kapitel om schack med en ganska skarp kritik av Østerbergs ovan behandlade schackanalys, och vi skall nu i vår tur granska denna kritik.

Efter att kortfattat ha återgivit Østerbergs analys av schackspelarens olika modus skriver Asplund:

Denna indelning i ett solipsistiskt, ett socialpsykologiskt och ett dialogorienterat modus är underlig. Varför skulle Steinitz ”realism” göra honom till solipsist? Varför skulle Laskers list utgöra en speciellt socialpsykologisk kvalitet? Och varför skulle ett icke-kompetitivt spelsätt vara mer dialogorienterat än ett kompetitivt?

Det allra underligaste är att Østerberg utnämner det solipsistiska spelsättet till det primära spelsättet (2002:83–84).

Om detta finns en del att säga. Tar vi den första frågan, den om Steinitz realism, så rör det sig nog om ett rent missförstånd. Østerberg skrev följande om det brädesorienterade spelsättet och dess koppling till Steinitz:

Denne spillemodus kan forbindes med navnet til tsjekkeren Wilhelm *Steinitz* (1836–1900), som var verdens beste spiller i 28 år, og som etter den ”romantiske” tidsalderen til Anderssen, Labourdonnais og Morphy innledet en ”realistisk” stil (1993e:199).

Det är som vi sett riktigt att Østerberg förbinder den brädesorienterade inställningen, åtminstone i dess ytterlighet, med ett slags solipsism. Men detta har just inget eller

mycket litet med realism att göra.⁶ Och här lurar ytterligare ett missförstånd, ett som framkommer tydligt i Asplunds andra fråga. Det förefaller mig som om Asplund inte fullt ut har gjort klart för sig vad Østerberg menar med den brädesorienterade inställningen och därför inte heller kan gå med på att kalla den andra inställningen, *modus à la Lasker*, för socialpsykologisk. Det verkar nästan som om Asplund vill underkänna den distinktion som Østerberg gör – och som Østerberg inte är ensam om att göra⁷ – för att, om man så vill, i stället betrakta *allt* schackspelande som socialpsykologiskt. För om man går från en situation där man fokuserar på brädet till en situation där plötsligt motståndaren *som motståndare* utgör centrum för ens uppmärksamhet, varför skulle det då vara ”underligt” att kalla denna senare situation socialpsykologisk? Kanske kunde man kalla den något annat, och något bättre. Men inte behöver man tycka att termen socialpsykologisk i detta fall är underlig:⁸

Och nu till Asplunds tredje fråga: ”[V]arför skulle ett icke-kompetitivt spelsätt vara mer dialogorienterat än ett kompetitivt?”. Den frågan beror ju naturligtvis på hur man förstår begreppet ”dialog”. Vad gäller Østerberg har denne dock, menar jag, i sin inledning gjort tämligen klart hur han tänker sig en dialog. Dialogen är, som vi sett, för honom ”et åbent system”:

Her forsøker enhver å overskride sin egen forståelse av emnet ved å svare på den Andres forsøk på å overskride sin. Den gjensidige utveksling er strengt tatt ikke det samme som gjensidig å gi og å ta. For det som utveksles (såsom tanker) er ikke noe som kan gis eller tas, og ikke måles. [---] Det åpne dialogiske systemet gjelder

6 Steinitz’ ”realism” har beskrivits på följande sätt: ”[Tidigare] härskade den åsikten, att segern skulle vinnas genom genialitet. [...] Steinitz bryter nu föreställningen om kraften i den kombinatoriska uppfinningsrikedomen och ingår i skarp polemik mot det historiska förhållandet av kombinationsspelet. Framgångsrika och korrekta kombinationer, som bryter även det starkaste försvar, betraktar han inte längre som en följd av subjektiva egenskaper hos den kombinerande, utan som en följd av spelets tidigare förlopp. Förutsättningarna för kombinationen hade framkommit i huvudsak genom succesivt anhopande av positionella fördelar. Denna Steinitz’ uppfattning betecknar ett stort framsteg, och det är inget tvivel om, att den är en skapelse av en realistisk och naturvetenskapligt skolad ande” (Hörberg & Westberg 1961:10–11; jämför Holländer 2003). *Entzauberung des Schachs?* Schackets avförtrollning? Säkert hade i alla fall schackets utveckling kunnat utgöra ett fint exempel för Max Weber när han skildrade den västerländska kulturens tilltagande (mål/medel-) rationalisering. Lägg därtill Laskers kampmoment och Weber skulle väl känna sig ”hemma”! År 1922 skrev Réti (2002:55–56): ”The age of heroes is over in chess, as well as in other things.”

7 Jämför Desjarlais (2011:66). Østerberg bygger sin analys åtminstone delvis på framställningen i Jacques Hannaks biografi (1991), men han kopplar dennes distinktion – ”Playing the man or the board?” – till Edmund Husserls begrepp *intentionalt föremål* och analyserar dessutom relationen mellan dessa två modus. Jag är övertygad om att Østerberg också har den norske filosofen Hans Skjervheims begreppspar *deltagare* och *åskådare* (Skjervheim 1960; jämför Wide 2017) i åtanke och att hans analys faktiskt tillför en ny dimension till denna berömda distinktion (se de avslutande kommentarerna nedan).

8 Det hör till saken att Asplund i detta sammanhang använder ordet ”underlig” i en kvalificerad bemärkelse, närmast betydande ”mycket underlig”, ”vid sidan av” eller rent av ”felaktig”.

et felles emne som stadig vedlikeholdes ved vår dialog. Vår oppriktige opptatt-
het av selve emnet (snarere enn et sterkt ønske om å ”vinne” diskusjonen) er en
forutsetning for interaksjonen. På nytt faller betraktninger om hensiktsmessighet
utenfor rammen (1993e:196–197).

Østerberg är alltså på det klara med att man kan samtala också på ett annat sätt,
nämligen med syftet att ”vinna” diskussionen eller med något slags ”nytta” i åtanke,
men han räknar inte in detta slags samtal under rubriken ”öppen” dialog. Här i följer
Østerberg en i sociologin ingalunda okänd uppdelning mellan strategiskt och kom-
municativt handlande (jämför Habermas 1987).

Så till det som Asplund anser vara allra underligast, att Østerberg menar att den
brädesorienterade inställningen är primär i förhållande till den socialpsykologiska.
Och här finns det också en retorisk märklighet. Asplund skriver, som vi sett, att
Østerberg ”utnämner” den brädesorienterade inställningen till den primära. Detta är
inte korrekt. Visserligen kunde man väl i detta fall som i de flesta andra önskat sig
en mer utförlig analys. Men Østerberg *argumenterar* för sin sak. För den som följer
Østerbergs tankegång står det ju klart att brädesorienteringen är en förutsättning
för andra inställningar, eftersom brädet i allt schackspel måste förstås och tas med i
beräkningen. Först när man har en någorlunda klar bild av ställningen på brädet kan
man börja tänka på olika planer och strategier i förhållande till motståndaren såsom
en särskild person som skall besegras.

Faktiskt borde Asplund ha kunnat finna en hel del stöd för sin argumentation hos
Østerberg. De är inte ute i exakt samma ärende, men det finns stora överlappningar
mellan den spelteoretiska ansats som Østerberg diskuterar och den kognitiva modell som
Asplund kritiserar. Om man emellertid läser Østerbergs och Asplunds texter efter varan-
dra så slås man av ett märkligt faktum. Asplund återger inte Østerbergs huvudproblem
och det tycks heller inte som om han verkligen har förstått det. Hur kan det komma sig?

Varför förstår inte Asplund Østerberg?

Vid försöket att besvara denna fråga framträder en första påfallande skillnad mellan
Østerbergs och Asplunds texter: den förre utgår i huvudsak från schackmästare och
deras syn på schack och diskuterar och analyserar ett verkligt parti mellan två mestare,
den senare tycks behandla schack snarare utifrån ett amatör- eller vardagsperspektiv.
Om Asplunds erfarenheter vid brädet vet jag inget, men Østerberg var mycket kunnig
i schack (han var en tid norsk ungdomsmästare).⁹ Nu finns det ju inget som säger att

9 Schackskribenten och *International Master* (IM) Atle Grønn (2017) skrev efter Østerbergs död
en kort nekrolog på temat Østerberg som schackspelare. Se också den intervju i vilken Østerberg
beskriver sitt eget schackspelande och betonar det erotiska, det estetiska och det materiella i spelet,
liksom brädesorienteringen (Andersson 1983:60–63), samt den korta biografiska skissen i Sven
Sundbø bibliografi (1999). En ögonblicksbild av Østerberg som schackspelare i mogen ålder har
givits av Nils Christie och Hedda Giertsen (2008:191–192). Østerbergs första publikationer var för
övrigt schackanalyser (Sundbø 1999:1).

”mästarschack” självklart skulle vara mer riktig schack än amatör- eller vardagsschack. Men kanske kan man ändå se det så, att Østerberg mer än Asplund beskriver ett inifrånperspektiv på schack och schackspelare? Jag kan inte undgå tanken att Asplund, mer än Østerberg alltså, ser schacket som *ett exempel* på en typ av social interaktion, ett exempel som på grund av sin struktur tydligt uppvisar vissa mer allmänna interaktionistiska drag. Detta skulle då också kunna utgöra ett hinder för förståelsen, eftersom det så att säga skulle, i viss utsträckning, låsa Asplund vid den uppfattning som han redan har. Jag vill här anföra följande som ett exempel på detta: Om nu, som Asplund hävdar, tänkandet utvecklas gemensamt på brädet, så skiljer sig dock detta tänkande från tänkandet i en vardaglig interaktion eller i ett vardagligt samtal.¹⁰ Ty schacktänkandet är mycket mer tydligt uppdelat; den som inte är vid draget är så att säga dömd till ett slags passivitet och kan inte komma med några som helst inspel, vinkar och så vidare, den är helt enkelt inte *med*. Enligt psykoanalytikern och *Grand Master* (GM) Reuben Fine ägnar sig många i det läget åt att dagdrömma:

During this period one might expect him to study the position. That happens rarely. Most of the time he daydreams, and his daydreams follow the usual course which have nothing to do with chess. At the same time the tension persists because he never knows when he will be called back to make a move (Fine 1956:22–23).

Och den som är vid draget kan därför inte, återigen i motsats till den vardagliga interaktionen, vänta sig något ”extra” inlägg från den andre, eller vänta på, eller låtsas vänta på, vinkar etcetera. Detta samtidigt som varje drag är betydelsefullt! Journalisten J.C. Hallman, som tillbringat mycken tid i schackets värld, har gjort följande iakttagelse:

I was stuck by the fact that players in tournament games were frequently not at their boards – once the games had moved sufficiently into their openings, many players made their move, hit their clock, and left. [...] The opponent, who might also have left, then returned, moved, and left again, so that in some games it was entirely rare for the players to sit face-to-face. It was as though every move was a period of intensity, like holding your breath underwater, and afterward the player would swim to the surface to recover (2003:222–223).

Det hade varit intressant att jämföra denna schackspelets *sociala andhållning* med Asplunds begrepp *social responsivitet* (Asplund 1987a). Snarare än som en böljande ström framstår nu spelet som ett ständigt fram och stopp, där stoppen – eller är det framåt? – innebär att man så att säga slängs in spelet och sedan lika plötsligt slängs ut. Och denna interaktionens uppstyckning, som också medger kortare eller längre gemensamma uppehåll i spelet (jämför Wendling 1996:92), detta som vi kunde kalla *absoluta turtagande*, återspeglas i spelets notation. Nu menar Asplund att notationen, alltså det protokoll där dragen i ett

¹⁰ Apropå samtal: enligt en viss schackpedagogisk tradition skall man samtala, inte med motståndaren, utan ... med pjäserna (Hall 2001:43)!

parti förtecknas – denna för schacket helt egna form av litteratur (Fine 2015:126) – inte gör spelets flytande karaktär rättvisa (Asplund 2002:85). Det ligger en hel del i detta, och det finns i litteraturen fina exempel på i synnerhet blixtschack som en form av gemensam improvisation (Hallman 2003:316–318). Men frågan är om inte Asplunds bestämda uppfattning av den sociala interaktionen hindrar honom från att uppfatta vissa för schacket och schackspelandet karaktäristiska drag (jämför också citatet av Spasskij ovan).

Till detta kan kopplas en oklarhet rörande ett par av själva nyckeltermerna. Jag tänker återigen på begreppen ”solipsism” och ”socialpsykologi”. Med tanke på att Asplunds bok i dess helhet kan förstås som en socialpsykologisk kritik av föreställningen om ett i grund och botten en- och avskilt tänkande som antas försiggå inuti huvudet på en- och avskilda människor, så vore det kanske inte så underligt om han reagerade på Østerbergs beskrivning av en ”solipsistisk” inställning som varande mer grundläggande än en ”socialpsykologisk”. Och kanske har verkligen dessa ord ställt till det så pass mycket att Asplund inte lyckas förstå vad Østerberg menar? Ty den som läser Østerbergs text noga borde ju annars lägga märke till, att han skriver att den brädesorienterade inställningen *i sin ytterlighetsform* (1993b:199) blir en form av solipsism, alltså att spelaren agerar *som om* den andre inte vore där. Men detta betyder ju inte att spelarens *tänkande* är strängt solipsistiskt. För Østerberg är den konsekventa solipsismen en ohållbar position, men det hindrar inte att vi kan agera solipsistiskt – alltså i ond tro förneka existensen av den andre (se till exempel Østerberg 1977a:72–88; 1977b:33; 1993d:47–61). Och socialpsykologi? Ja, det är nog tydligt att Østerberg använder detta ord för att beskriva just den dimension i vilken den konkreta kampen mellan två motståndare utspelar sig. Kanske har denna begränsning av ordets räckvidd i Østerbergs text spelat en viss och olycklig roll i detta sammanhang?

Jag skulle vilja försöka mig på följande tolkning. Jag tror, hur paradoxalt det än kan låta, att Asplund själv i sin beskrivning av schack aldrig lämnar det som Østerberg kallar den brädesorienterade, ”solipsistiska” inställningen (utan, naturligtvis, att för den skull vara solipsist i ordets strängaste bemärkelse). Schack blir i hans behandling till ett exempel på socialt tänkande och handlande på en grundläggande nivå, och schacket framstår då som ett problem, ett slags tankenöt. Hur löser man denna nöt? Till skillnad från hur det är med vanliga tankenötter (vars sociala struktur och dramaturgi Asplund också analyserat) finns här – utom i schackproblemens särskilda avdelning – ingen enkel lösning som spelarna skall försöka komma på. Därför tar analysen ett annat spår, hän mot distinktionen mellan det allmänna förnuftet och det överskridande draget. Men också här blir analysen präglad av föreställningen om ett problem, något som liknar ett socialpsykologiskt experiment. Och denna gång är Asplund inte, som många gånger förr, den listige kommentatorn (jämför Asplund 1987a, 1991), utan snarare experimentatorn själv. Just hans iver att visa socialpsykologins elementära betydelse, eller de socialpsykologiska dimensionerna på de mest elementära nivåerna av undersökningar av människans liv, gör att han, föreställer jag mig, tror sig ha den rätta lösningen inom räckhåll och att det är den spelarna och vi läsare skall förstå, komma på eller få berättad för oss. Hade han inte förhållit sig som en åskådande experimentator i ett relativt abstrakt schackexperiment, hade det nog varit

lättare för honom att förstå skillnaden mellan det Østerberg kallar brädesorienterad och socialpsykologisk inställning, och rörelsen mellan dessa. Med andra ord: den som ser socialpsykologi överallt riskerar att göra sig blind för distinktioner som icke desto mindre är socialpsykologiskt intressanta. Det kanske är för mycket sagt, men möjligen kunde man argumentera för att Asplunds teori om social responsivitet själv har drag av den abstrakta socialitet som den också behandlar (jämför Eriksson 2005)?

Schackbrädet som *tertius*

De återgivna sociologiska analyserna av schack har lyft fram brädets betydelse. Asplund talar som vi sett om brädet som en intermental scen, ett begrepp besläktat med hans mer kända begrepp *responsorium* (Asplund 1987a:52–53; 1987b) och även med ett mer allmänt sociologiskt scenbegrepp. På den intermentala scenen är dock allt öppet. Det finns inget bakom, det finns inga hemligheter; all kunskap är delad. Nu kan detta tyckas vara ett märkligt begrepp, så till vida som till exempel Goffmans användning av scenbegreppet tvärtom implicerar hemligheter, uppträdanden, finter och knep, taktfullhet och så vidare (se till exempel Goffman 1990). Men jag tror att man skall förstå Asplund som att han faktiskt beskriver det sociala tänkandets scen – och tanken känner inga hemligheter! Det vore i så fall lätt att föreställa sig att schackets tydliga, enkla och obändiga regler, som i officiella sammanhang kallas *lagar* (Hooper & Whyld 1984:181), förmår upprätta ett slags öppen arena för gemensam problemlösning. De strängaste regler borgar för den största öppenhet. De skulle i så fall bli till ett slags oantastliga hypoteser eller axiom som säkrar en objektiv behandling av ämnet. Men hur är det egentligen med denna öppenhet i just schack? Hur är det med det allmänna schackförnuftet? Jag tror som sagt att Asplunds analyser av tankenötter och socialpsykologiska experiment kan ha förlätt honom på denna punkt, så att han snarare behandlar schackproblem än schack. Ty visst är schacket ett slags gåta, men ingen, inte ens de starkaste datorprogrammen, sitter ju inne med dess lösning. Det allmänna schackförnuftet summerar de lärdomar som schackmästare, nuförtiden ofta med hjälp av datorer, skaffat sig och schackvärlden, men dessa lärdomar är pragmatiska och föga heltäckande. Det allmänna schackförnuftet är inte *så* allmänt, det är snarare delvis lokalt än helt globalt (jämför Leifer 1988).¹¹ Och detta förändrar spelets villkor.

11 Eric Leifer (1988:501–504) för i en intressant analys fram den uppfattningen att det som skiljer framstående schackspelare från amatörer är, om jag har förstått honom rätt, att de förra har förmågan att starta (och uppfatta) och spela lokala spel med delvis, men inte helt, andra mål än de som gäller för ett parti i dess helhet. När det gäller schackdatorerna och -programmen tror jag att det är rimligt att tänka sig att de i detta sammanhang inte spelar rollen av en artificiell Andre, utan snarare innebär en utvidgning av brädet. Man kan förvisso *använda* sig av datorer och program för att analysera och för att öva sig. Men man *spelar* inte mot dem i egentlig mening, snarare spelar man mot dess konstruktörer och programmare (jämför Bloomfield & Vurdubakis 2008; Kasparov 2018). Jag tror att på ett liknande sätt måste Asplunds allmänna schackförnuft till slut betraktas som en del av brädet, snarare än ett som ett redskap att utforska eller bemästra det med. Denna analys antyder alltså att *tertius* gränser är flytande.

Eftersom kunskapen om brädet, om schackspelet, är begränsad blir det plötsligt möjligt att spela med och mot den andres, och ens egna, begränsade kunskap, att vara socialpsykolog à la Lasker. Om man skulle tala med meadska begrepp kunde man säga att spelarna kan spela just precis eftersom de *inte* fullt ut internaliserat den generaliserade andre (det allmänna schackförnuftet). Och den andra sidan av detta (jämför Mead 1967:152–164) är att spelarna inte har erhållit fullt stabila speljag; de är i detta sammanhang inte de fullt ut och rakt igenom rationella aktörer som spelteorin förutsätter och behandlar. Schackbrädet som *tertius* tycks upprätthålla denna otydlighet där *ego* inte enbart står mot *alter*, utan där interaktionens tredje hela tiden så att säga lägger sig i och påverkar aktörerna och interaktionen. Jag menar därför att begreppet *intermental scen* bör kompletteras med idén om brädet som *tertius*. Jag tror att schackspelande inte fullt ut kan förstås om man inte ser det som ett spelande så att säga *både med motståndaren mot brädet* och *med brädet mot motståndaren* och jag menar att styrkan i begreppet *tertius* ligger i att det förmår fånga just denna dubbelhet.

Avslutande kommentarer om *tertius*, spel och sociologi

Har världen utanför brädets 64 rutor något att lära av diskussionen ovan? Jag menar att den mycket väl skulle kunna ha det, och jag skall avslutningsvis kort argumentera för den uppfattningen genom att först relatera begreppet *tertius* till olika perspektiv på och teorier om spel, och sedan diskutera huruvida *tertius* också skulle kunna tänkas vara ett bidrag till den mer allmänna sociologiska vokabulären, en vokabulär där ju spelmetaforer ingalunda är ovanliga.

När det gäller litteraturen om spel och spelande kan man göra en grov uppdelning mellan å ena sidan spelteoretiska ansatser (se till exempel Swedberg 2001) och å andra sidan studiet av ”konventionella” spel som dessa faktiskt utövas i olika samhällen (se till exempel Henricks 2015). Om vi först ser till spelteorin, så är det faktiskt inte helt klart om denna verkligen behandlar spel och spelande i ordens vanliga betydelse. Richard Swedberg menar till exempel att ”[t]here exists no necessary logical connection between game theory and ordinary games” (2001:302) och att ”[i]nteractive decision theory’ may describe what game theory is about more accurately than what its conventional name does” (2001:302; jämför Hegselmann 1995). Varför är det så? Ett möjligt svar har givits av Eric Leifer: ”Game theory seeks solutions that would eliminate the need to actually play games and hence cannot explain why some games are played out, often with skills that are widely admired and emulated” (1988:499). Det som här saknas, sett ur det mer ”konventionella” spelandets perspektiv, är alltså ett begrepp om spelets och spelvärldens *egenart* (jämför Huizinga 2001; Fink 1957; Henricks 2015), det som så att säga är själva poängen med spelet.¹² När Immanuel Kant vid ett tillfälle beskrev

12 Men naturligtvis är det, sociologiskt sett, möjligt att uppfatta spelteorin själv (liksom andra teorier) som ett spel i ordets vanliga betydelse. En sådan uppfattning innebär inte nödvändigtvis ett förklenande av verksamheten i fråga (jämför Huizinga 2001:161–173; se också diskussionen nedan).

olika typer av handlande bestämde han spel (*das Spiel*) kort och gott som en ”en samsättning som är angenäm i sig”. Och han la till att ”bara så [alltså som angenäm i sig] kan den utfalla på ett ändamålsenligt sätt (det vill säga lyckas)” (Kant 2003:163). Detta går naturligtvis på tvärs med den spelteoretiska förståelsen av spel, där vinsten så att säga är allt. Med tanke på teorins syfte och struktur förefaller det mig därför inte troligt att begreppet *tertius* skulle vara till någon större glädje för spelteorin, annat än som ett hjälpmedel att bestämma teorins gränser i förhållande till vissa typer av social interaktion (se avsnitten om Østerberg ovan).

Om spelteorin och dess bestämning av spel är möjliga att formellt definiera (se till exempel Hegselmann 1995), är detta desto svårare när det gäller mer allmänna teorier om spel och spelande så som orden förstås i vardagligt språkbruk. Wittgenstein menade, och helt säkert med visst fog, att man ”kan säga att begreppet ’spel’ är ett begrepp med suddiga kanter” (Wittgenstein 1978: § 71); det är helt enkelt en del av det naturliga språket och som sådan undflyr det försöken till formella definitioner. Så vad ska man göra? Thomas S. Henricks skriver att de flesta som arbetat teoretiskt med spel (och lek – dessa begrepp skiljer sig på många språk inte lika tydligt åt som på de skandinaviska språken) helt enkelt ”are inclined less to offer a strict definition of their subject than they are to provide a list of essential qualities, characteristics, or traits” (Henricks 2015:34; jämför Sutton-Smith 1997). Henricks går igenom många sådana listor och försöker sedan bestämma spel/lek som en form av ”meaning construction and self expression” (2015:42). Till sin hjälp ritar han upp en mångrutad korstabell som betonar följande aspekter: *play as action*, *play as interaction*, *play as activity*, *play as disposition*, *play as experience* och *play as context*, där dessa ”play as ...”, i sin tur har underavdelningar och jämförs med eller bestäms i relation till andra typer av handlingar eller fenomen, nämligen *work*, *communitas* och *ritual*. Till yttermera visso diskuterar han sedan dessutom *kombinationer* av dessa handlingar och fenomen (2015:63). Slående är emellertid att varken denna mycket ambitiösa och systematiska beskrivning, eller de andra teorier som han redogör för lägger någon särskild vikt vid det som jag efter Østerberg kallar *tertius*, alltså vid den formella interaktiva strukturen hos spelredskap (*Spielzeuge*, *playthings*). En sådan diskussion saknas också i det relativt nyttgivna och ganska omfattande verket *The handbook of the study of play* (Johnson, Eberle, Hericks & Kuschner 2015). Nå, men är detta verkligen en fråga om en brist, ett problem? Jag tror faktiskt det. Många som skrivit om spel (och lek) har betonat både att spelet i någon mån befinner sig i en värld ”bredvid” den vanliga, verkliga världen, att spelandet på ett avgörande sätt är socialt och att spelet har en egen kraft som visserligen inte verkar oberoende av vår egen inställning, men som icke desto mindre förmår dra oss in i spelet (till exempel Fink 1957; Huizinga 2001; Henricks 2015). Jag tänker mig nu att begreppet *tertius*, som på en och samma gång kan fånga ett väsensdrag hos åtminstone en grupp av spel och vara öppet för, ja rent av uppmuntra, konkreta undersökningar av särskilda spel, kan bidra till att förklara spelredskapens betydelse för dessa aspekter och sammanhanget mellan dem. Jag tror vidare att begreppet skulle kunna bidra till förståelsen av varför och hur olika typer av spel, konventionella och även mer metaforiska, utvecklas, tillbakabildas, inte utvecklas,

fortlever och så vidare, hur, med andra ord, spelandet förhåller sig till icke-spelande. Och att på detta sätt addera ett begrepp till litteraturen om spel tycks desto enklare, som denna, åtminstone i sin nuvarande skepnad, inte utgör ett system av entydigt bestämda eller sammanlänkade begrepp.

Om begreppet *tertius* potentiella betydelse för sociologin i allmänhet tror jag att man kan tänka på åtminstone två sätt. För det första finns det i sociologin (och mer allmänt i samhällsvetenskapen) många författare som använt sig av spelmetaforer av olika slag (jämför Henricks 2006), och som har utvecklat begrepp för att beskriva till exempel att och hur social interaktion ofta eller alltid utspelar sig på eller bakom en scen (Goffman 1990), i ett responsorium (Asplund 1987a, 1987b), inom en eller annan mer eller mindre instabil ram (Goffman 1974), på ett eller annat fält (Bourdieu 2000; jämför Swedberg 2001:333, n. 71) och så vidare. Dessa och liknande begrepp är allmänt erkända som mycket viktiga och de fokuserar på sådana aspekter som interaktionens/spelandets dramaturgiska, institutionella, och symboliska ramar eller villkor, på dess kontext i vid bemärkelse. *Tertius* borde nu kunna utgöra ett komplement till dessa begrepp eller berika dessa och liknande perspektiv då det, i bästa fall, kan belysa vad som faktiskt är ”fun in games” (Goffman 1961), liksom faktiskt något av kraften i spelets eller fältets *illusio* (Bourdieu 2000; jämför vad gäller begreppet *illusio* också Huizinga 2001:20). Därigenom skulle begreppet kunna bidra till förståelsen av varför vissa områden i det sociala livet men inte andra tycks utgöra lämpade grogrunder för nya spel och så vidare. Analyserna skulle i bästa fall kunna stimulera till undersökningar om vilka spel vi faktiskt spelar i vårt samhälle och hur vi spelar dem, och rent av vilka spel vi vill spela. Och tack vare den dubbelhet som begreppet *tertius* fångar, skulle de kunna göra det utan att hemfalla åt frestelsen att tolka spelandet som en medvetet eller omedvetet fullt ut cynisk verksamhet (”spelet handlar *egentligen* blott om ...”).

För det andra bör *tertius* kunna berika den rent allmänna förståelsen av social handling och interaktion. Jag vill belysa detta genom att knyta an till Habermas välbekanta distinktion mellan strategiskt och kommunikativt handlande (Habermas 1987). Det strategiska handlandet är målorienterat och det råder här ingen nödvändig principiell kognitiv jämställdhet mellan *ego* och *alter*. Det kommunikativa handlandet är däremot inriktat mot samförstånd och på handlingskoordinering på grundval av gemensamt insedda skäl och sakförhållanden (faktiska, normativa och expressiva). Denna uppdelning, så som den formulerades i *Theorie des kommunikativen Handelns*, är mycket tydlig, för att inte säga skarp (även om Habermas senare har försökt nyansera den; se till exempel Eriksen & Weigård 2000:60–67); för den som handlar kommunikativt är erkännandet av *alters* implicita och explicita giltighetsanspråk helt avgörande, för den som handlar strategiskt är de av underordnad betydelse (skärpan i fråga är för övrigt besläktad med skärpan i andra liknande och besläktade distinktioner, se till exempel Skjervheim 1960; jämför Wide 2017). Men tänk nu på det vetenskapliga seminariet (jämför Habermas 1987:411–412). Det vore förstås ett mycket dysfunktionellt seminarium, vetenskapligt sett, om deltagarna i huvudsak agerade strategiskt (strängt resultatorienterat) för att uppnå sina egna mål; på något sätt måste ju ämnet och dess möjliga sanning stå i centrum (jämför Østerbergs diskussion av det kollegiala

samtalen ovan). Men handlar deltagarna för den skull rent kommunikativt? Förvisso, vid seminariet bör alla vara formellt jämställda – här bör den ideala talsituationen råda (Habermas 1989:174–183). Och ändå vet nog varje person som deltagit vid ett seminarium att det ofta eller åtminstone ibland, och ofta när seminariet fungerar väl rent vetenskapligt, uppstår ett slags lustfylld kamp – ett slags spel! – mellan deltagarna eller några av dem (jämför Huizinga 2001:161–173; Russell & Ryall 2015:143). Själva ämnet blir då, föreställer jag mig, interaktionens *tertius*, och *ego* och *alter* kämpar, försåvitt seminariet inte urartar till ren maktkamp, så att säga både *med* varandra för att bättre förstå ”saken” och med saken *mot* varandra och varandras tolkningar, varandras sätt att ställa frågor, varandras metoder och så vidare. Man spelar här alltså både mot och med varandras relativa okunskap, och man spelar samtidigt, och just därför, så att säga med och mot ämnet. Och det förefaller mig nu som om detta spel, i en eller annan form, är nödvändigt för vetenskapen. För vetenskap handlar ju till syvende och sist inte enbart om att finna pålitliga svar eller lösningar på vissa redan givna frågor eller problem (om den, som Charles Sanders Peirce skrev (1992:139), ”opinion which is fated to be ultimately agreed to by all who investigate”), utan också om att finna de rätta frågorna och problemen. Och arbetet med att finna dessa frågor tycks mig inte fullt ut kunna analyseras i termer av antingen strategiskt eller kommunikativt handlande, eller ens av en blandform av dessa (jämför Eriksen & Weigård 2000:60–67). Här borde nog en tredje handlingstyp, en som kretsar kring *tertius* kunna vara klargörande.

Detta arbete har behandlat schack, sociala interaktion och, i viss utsträckning, strategiskt handlande, och det har gjort det i synnerhet utifrån Dag Østerbergs och Johan Asplunds perspektiv. Det är min förhoppning att behandlingen därvid i någon mån bidragit till en fördjupad förståelse av dessa fenomen och perspektiv. Jag hoppas emellertid också att arbetet har lyckats antyda att och på vilket sätt begreppet *tertius* skulle kunna vara ett tillskott till det allmänna sociologiska språket. Begreppets *fulla* betydelse och värde återstår dock ännu att bestämma.

Referenser

- Andersson, S. (1983) *Resgods. Samtal med nordiska samhällsvetare*. Göteborg: Korpen.
- Asplund, J. (1987a) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Asplund, J. (1987b) *Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet*. Göteborg: Korpen.
- Asplund, J. (1991) *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg: Korpen.
- Asplund, J. (2002) *Genom huvudet. Problemlösningens socialpsykologi*. Göteborg: Korpen.
- Aycock, A. (1990) ”Play without players, players without play. The world computer chess championship”, *Play & Culture* 3 (2):133–145.
- Aycock, A. (1992) ”Finite reason. A construction of desparate play”, *Play & Culture* 5 (2):182–208.
- Bernard, J. (2003) ”Un ensemble né d’une pratique ludique. Les joueurs d’échecs professionnels”, *Socio-anthropologie* 13. <https://doi.org/10.4000/socio-anthropologie.175>

- Bloomfield, B.P. & T. Vurdubakis (2008) "IBM's chess players. On AI and its supplements", *The Information Society* 24 (2):69–82.
<https://doi.org/10.1080/01972240701883922>
- Bourdieu, P. (2000[1992]) *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stockholm: Symposion.
- Christie, N. & H. Giertsen (2008) "På reise med Dag", 185–193 i H. Nilsen (red.) *Frihet og klasse. Tekster til Dag Østerberg*. Oslo: Res Publica.
- Cockburn, A. (1975) *Idle passion. Chess and the dance of death*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Desjarlais, R.R. (2011) *Counterplay. An anthropologist at the chessboard*. Berkeley: University of California Press.
- Eales, R. (1985) *Chess. The history of a game*. London: Batsford.
- Ensmenger, N. (2012) "Is chess the drosophila of artificial intelligence? A social history of an algorithm", *Social Studies of Science* 42 (1):5–30.
<https://doi.org/10.1177/0306312711424596>
- Eriksson, B. (2005) "Johan Asplund. Ideas and position", *Acta Sociologica* 48 (4):284–291. <https://doi.org/10.1177/0001699305059959>
- Eriksen, E.O. & J. Weigård (2000[1999]). *Habermas politiska teori*. Lund: Studentlitteratur.
- Fine, G.A. (2015) *Players and pawns. How chess builds community and culture*. Chicago: University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226265032.001.0001>
- Fine, R. (1956) "Psychoanalytic observations on chess and chess masters", *Psychoanalysis. Journal of Psychoanalytic Psychology* 3:(Psychoanalysis monograph 1).
- Fine, R. (1973) *Bobby Fischer's conquest of the world's chess championship. The psychology and tactics of the title match*. London: G. Bell & Sons.
- Fink, E. (1957) *Oase des Glücks. Gedanken zu einer Ontologie des Spiels*. Freiburg: Karl Alber.
- Galitis, I. (2002) "Stalemate. Girls and a mixed-gender chess club", *Gender and Education* 14 (1):71–83. <https://doi.org/10.1080/09540250120098898>
- Gerdes, C. & P. Gränsmark (2010) "Strategic behavior across gender. A comparison of female and male expert chess players", *Labour Economics* 17 (5):766–775.
<https://doi.org/10.1016/j.labeco.2010.04.013>
- Gizycki, J. (1961[1960]) *Stora schackboken. Schackets kulturhistoria kompletterad med svensk schackhistorik av Gideon Ståhlberg*. Stockholm: Fröleéns.
- Gobet, F. (2019) *The psychology of chess*. New York: Routledge.
- Goffman, E. (1961) *Encounters. Two studies in the sociology of interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Goffman, E. (1974) *Frame analysis. An essay on the organization of experience*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Goffman, E. (1990[1956]) *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin.
- Grønn, A. (2017) "Sjakkspelaren Østerberg", *Dag og Tid*, 3 mars 2017.
- Habermas, J. (1987[1981]) *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1: Hand-*

- lungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1989) *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hall, J. (2001) *Träna schack med Jesper Hall*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hallman, J.C. (2003) *The chess artist. Genius, obsession, and the world's oldest game*. New York: St. Martin's.
- Hannak, J. (1991[1952]) *Emanuel Lasker. The life of a chess master*. New York: Dover.
- Hegselmann, R. (1995) "Spieltheorie" i *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Basel: Schwabe. <https://doi.org/10.24894/hwph.4006>
- Henricks, T.S. (2006) *Play reconsidered. Sociological perspectives on human expression*. Urbana: University of Illinois Press.
- Henricks, T.S. (2015) *Play and the human condition*. Urbana: University of Illinois Press.
- Hoffman, P. (2007) *King's gambit. A son, a father, and the world's most dangerous game*. Boston: Hachette.
- Holländer, H. (2003) "Wildwechsel von Ideen. Über Wilhelm Steinitz und Emanuel Lasker", 95–115 i E.-V. Kotowski, S. Poldauf och P.W. Wagner (red.) *Emanuel Lasker. Homo ludens – homo politicus. Beiträge über sein Leben und Werk*. Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg.
- Hooper, D. & K. Whyld (1984) *The Oxford companion to chess*. Oxford: Oxford University Press.
- Huizinga, J. (2001[1938]) *Homo Ludens. Vom Ursprung der Kultur im Spiel*. Hamburg: Rowolt
- Hörberg, B. & J. Westberg (1961) *Wilhelm Steinitz. Den förste officiella världsmästaren. 100 utvalda partier och biografi*. Stockholm: Forum.
- Johnson, J.E., S.G. Eberle, T.S. Henricks & D. Kuschner (2015) *The handbook of the study of play*. Band 1–2. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Kant, I. (2003[1790]) *Kritik av omdömeskraften*. Stockholm: Thales.
- Kasparov, G. (2018[2017]) *Deep thinking. Where machine intelligence ends and human creativity begins*. London: John Murray.
- Klaus, G. (1965). "Emanuel Lasker. Ein philosophischer Vorläufer der Spieltheorie", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 13 (8):976–988. <https://doi.org/10.1524/dzph.1965.13.8.976>
- Kotowski, E.-V., S. Poldauf & P.W. Wagner (red.) (2003) *Emanuel Lasker. Homo ludens – homo politicus. Beiträge über sein Leben und Werk*. Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg.
- Krause, U. (2001) "'Lasker verliert mitunter eine Partie, aber niemals den Kopf.' Emanuel Lasker als Schachspieler und Schachdenker", 55–88 i M. Dreyer & U. Sieg (red.) *Emanuel Lasker. Schach, Philosophie, Wissenschaft*. Berlin: Philo.
- Leifer, E.M. (1988) "Trails of involvement. Evidence for local games", *Sociological Forum* 3 (4):499–524.
- "Lång rockad. Badour Jobava" (2017) *Tidskrift för schack* 122 (2):57.

- Mead, G.H. (1967[1934]) *Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist*. C.W. Morris (red.). Chicago: The University of Chicago Press.
- Opfermann, H.C. (1982[1978]) *Die Spielgeheimnisse der großen Schachkämpfer. Von Gioachino Greco bis zur Gegenwart*. München: Heyne.
- Otnes, P. (2006) "Dag Østerberg – determination through ruptures. The dialectics of post-positivism", *Acta Sociologica* 49 (1):19–28.
<https://doi.org/10.1177/0001699306061897>
- Peirce, C.S. (1992[1878]) "How to make our ideas clear", 124–141 i N. Houser & C.J.W. Kloesel (red.) *The essential Peirce. Selected philosophical writings, volume 1 (1867–1893)*. Bloomington: Indiana University Press.
- Persson, A. (2015) "Online schack och chatt interaktion. Spel och spelande i schack ansikte-mot-ansikte och online", 65–82 i H. Rahm (red.) *Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 2016*. Lund: Vetenskaps societeten.
- Petzold, J. (1986) *Schach. Eine Kulturgeschichte*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Puddephatt, A.J. (2003) "Chess playing as strategic activity", *Symbolic Interaction* 26 (2):263–284. <https://doi.org/10.1525/si.2003.26.2.263>
- Puddephatt, A.J. (2008) "Incorporating ritual into greedy institution theory. The case of devotion in amateur chess", *The Sociological Quarterly* 49 (1):155–180.
<https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2007.00110.x>
- Puddephatt, A. & G.A. Fine (2013) "Chess as art, science, and sport", 390–404 i D.L. Andrews & B. Carrington (red.) *A companion to sport*. Oxford: John Wiley & Sons.
<https://doi.org/10.1002/9781118325261.ch23>
- Réti, R. (2002[1922]) *Modern ideas in chess. The road along which chess has travelled*. Devon: Hardinge Simpole.
- Réti, R. (2012[1930]) *Masters of the chessboard*. Milford: Russell.
- Russell, W. & E. Ryall (2015) "Philosophizing play", 139–159 i J.E. Johnson, S.G. Eberle, T.S. Henricks & D. Kuschner (red.) *The handbook of the study of play*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Sala, G. & F. Gobet (2016) "Do the benefits of chess instruction transfer to academic and cognitive skills? A meta-analysis", *Educational Research Review* 18:46–57.
<https://doi.org/10.1016/j.edurev.2016.02.002>
- Sala, G. & F. Gobet (2017) "Does chess instruction improve mathematical problem-solving ability? Two experimental studies with an active control group", *Learning & Behavior* 45 (4):414–421. <https://doi.org/10.3758/s13420-017-0280-3>
- Shahade, J. (2005) *Chess bitch. Women in the ultimate intellectual sport*. Los Angeles: Siles.
- Shenk, D. (2007) *The immortal game. A history of chess*. Toronto: Anchor Canada.
- Skjervheim, H. (1960[1957]) "Deltakar og tilskodar", 63–84 i A. Aarnes, A. Næss, B. Vestre, H. Skjervheim, S. Mehren, K.E. Tranøy & E.A. Wyller *Brytninger i tidens tankeliv*. Oslo: Tanum.
- Steinbeck, J. (1954) *Sweet thursday*. London: Heinemann.
- Strouhal, E. (2000[1996]) *Schach. Die Kunst des Schachspiels*. Hamburg: Nikol.
- Sundbø, S. (1999) *Dag Østerberg. En kronologisk bibliografi over forfatterskapet 1955–1999*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

- Sutton-Smith, B. (1997) *The ambiguity of play*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Swedberg, R. (2001) "Sociology and game theory. Contemporary and historical perspectives", *Theory and Society* 30 (3):301–335. <https://doi.org/10.1023/A:1017532512350>
- Weinreb, M. (2007) *The kings of New York*. New York: Gotham.
- Wendling, T. (1996) "Jouer avec le temps. La pendule des joueurs d'échecs", *L'Homme* 36 (138):87–109. <https://doi.org/10.3406/hom.1996.370075>
- Wide, S. (2007) "Kan man anklaga en filosof för fusk?", *Axess* (1):13.
- Wide, S. (2017) "Max Scheler på norska? Om ursprunget till 'Deltakar og tilskodar'", *Norsk sosiologisk tidsskrift* 1 (5):365–379. <https://doi.org/10.18261/issn.2535-2512-2017-05-02>
- Wittgenstein, L. (1978 [1953]) *Filosofiska undersökningar*. Stockholm: Bonniers.
- Zweig, S. (1974[1943]) *Schachnovelle*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Øfsti, A. & D. Østerberg (1982) "Self-defeating predictions and the fixed-point theorem: A refutation", *Inquiry* 25 (3):331–352. <https://doi.org/10.1080/00201748208601971>
- Østerberg, D. (1977a[1966]) *Förståelseformer. Ett filosofiskt bidrag*. Göteborg: Korpen.
- Østerberg, D. (1977b) *Samfunnsmotsetninger. Et samfunnssetisk essay*. Oslo: Tanum-Norli.
- Østerberg, D. (1988) *Metasociology. An inquiry into the origins and validity of social thought*. Oslo: Norwegian University Press.
- Østerberg, D. (1993a[1991]) "Bemerkninger om Colemans *Foundations of social theory*", 249–258 i *Fortolkende sosiologi 1. Almene emner og metodologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerberg, D. (1993b[1986]) *Fortolkende sosiologi 1. Almene emner og metodologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerberg, D. (1993c[1963]) "Metasosiologisk essay", 11–61 i *Fortolkende sosiologi 1. Almene emner og metodologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerberg, D. (1993d[1986]) "Selvbekjempende forutsigelser og nøyaktige sosiologiske lover", 179–193 i *Fortolkende sosiologi 1. Almene emner og metodologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerberg, D. (1993e[1986]) "Sosial interaksjon og spillteorien. Sjakkspillet eksempel", 195–209 i *Fortolkende sosiologi 1. Almene emner og metodologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerberg, D. (1993f[1980]) "Sosiologi og strategisk tenkning", 213–238 i *Fortolkende sosiologi 1. Almene emner og metodologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østerberg, D. (2011) "Ludwig von Mises", 75–104 i H. Friis Nilsen & C.A. Smedshaug (red.) *Troen på markedet. De nyliberale strateger*. Oslo: Res Publica.

Författarpresentation

Sverre Wide är docent i sociologi och lektor vid Örebro universitet. Hans huvudsakliga forskningsintresse är riktat mot relationen mellan socialitet och tänkande samt mot förklaringsmodeller inom samhällsvetenskaperna.

Kontaktuppgifter författare

Sverre Wide

Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap

701 82 Örebro

sverre.wide@oru.se

Hope and a horizon of solidarity – An interview with Jeffrey C. Alexander

Interviewed by Anna Lund and Andrea Voyer

Abstract

In this interview, Jeffrey C. Alexander describes the development of cultural sociology, the importance of collaborative work, and the inspiration he takes from his political action, and from the art and humanities. The interview focuses primarily on civil sphere theory (CST), and Alexander's goal in moving towards Durkheimian and away from Parsonian conceptions of solidarity. Alexander addresses common misunderstandings and critiques of CST, describes the current project of the internationalization of CST, and applies the theory to the present crisis of a global pandemic and the social movement of Black Lives Matter. Finally, Alexander reflects upon life in the academic world and the importance of not only analyzing meaning as a cultural sociologist but also working with meaningful projects in order to not be alienated. Alexander was invited keynote speaker at the Sociologidagarna in March in Stockholm 2020, but due to the Corona pandemic the conference was cancelled. This interview took place through Zoom in three different locations (Stockholm, New Haven, and Coventry, Connecticut) on 22 June 2020.

Keywords: Jeffrey C. Alexander, Cultural sociology, Civil sphere theory, Meaning, Black Lives Matter, COVID-19

JEFFREY C. ALEXANDER is the Lillian Chavenson Saden Professor of Sociology at Yale University, USA, where he established the Center for Cultural Sociology (CCS) with Philip Smith and Ron Eyerman. He is one of the founders of the journal *American Journal of Cultural Sociology*. He has published more than twenty books and edited another thirty more, along with hundreds of articles. After publishing *Theoretical logic in sociology* in the early 1980s, and leaving neo-functionalism shortly after, he began to develop a meaning-oriented cultural sociology, creating research programs in trauma theory¹, performance theory², and civil sphere theory³. Currently, expanding on work from a decade ago, he is developing a new research program on iconicity. Among the

1 Alexander, J.C., R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser & P. Sztompka (2004) *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley: University of California Press.

2 Alexander J.C. (2004) "Cultural pragmatics: Social performance between ritual and strategy", *Sociological Theory* 22 (4):527–573. <https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2004.00233.x>

3 Alexander, J.C. (2006) *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.

most recent projects he has been engaged in is an internationalization of the civil sphere theory through several civil sphere conferences followed by edited volumes⁴.

ANNA LUND IS a professor of sociology at the Department of Sociology, Stockholm University. Cultural sociological perspectives and ethnographic methods characterize her research, as well as a theoretical concern with social change and cultural transformation under conditions of adversity. Her current research interest is connected to how modes of incorporation is performed in school settings among and for migrant students as well as in Swedish children's theater. She employs civil sphere theory at the microlevel by investigating interactional and organizational processes in school and theater contexts.

ANDREA VOYER IS an Associate Professor (*docent*) at the Department of Sociology, Stockholm University. Voyer is a cultural sociologist whose research focuses on meaning and its impact on processes of social inclusion and exclusion on the basis of immigration, race, and class. She uses qualitative and computational sociological methods in her research. Prior to joining the faculty of Stockholm University, Voyer was a Russell Sage Foundation Visiting Scholar and an Assistant Professor of Sociology at the University of Connecticut, USA. She received her Ph.D. from the University of Wisconsin-Madison, USA.

Cultural sociology as a collaborative project

Anna Lund [AL]: Over the years, you have built a research milieu and the weekly workshop in cultural sociology. How do you see social theory in relation to building a research environment? Do you see social theory as a collaborative project?

Jeffrey Alexander [JA]: Yes and no. On the one hand, I'm very aware that my own theorizing is occurring in a place inside of my own mind. It's an unconscious creative process that's developed over 40 years. I'm aware of that process, but I never know where it's going to go. So, in that sense social theory is from each person – it comes out of themselves. But in my own life, at least from the beginning of cultural sociology, which for me was in the mid-eighties, it is always collaborative. Everything has developed in conversation with, at first, students, and then colleagues. I can't imagine my ideas developing without that continuous dialogue.

At UCLA [in 1984], I started this thing called the Culture Club before I even knew what cultural sociology was exactly. I knew that we would be bringing in hermeneutics and semiotics, but there was no cultural sociology at that time, so I only assigned things

4 Alexander, J.C. & C. Tognato (2018) *The civil sphere in Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.; Alexander, J.C. (2019) *The civil sphere in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press; Alexander, J.C., A. Lund & A. Voyer (2019). *The Nordic civil sphere*. Cambridge: Polity Press.

from outside of the discipline of sociology. We would read anthropology, semiotics, narrative theory, history and, of course, Clifford Geertz and Foucault. Those conversations with such early students as Anne Kane, Eric Rambo, Elaine Chan, Agnes Ku, and Steven Sherwood were crucial. Elaine and Eric, for example, wrote a review essay on the sociology of culture in 1990, in which they gave the term “culture structures” center place⁵. We had used the term culture structures a lot in our Culture Club discussions but it had never been published. This was a great feeling, that they had done this, getting our new sensibility published in a good journal. We felt that we were making something as we were going along.

My students always gave me new ideas, and sometimes giant ones. Phil Smith was critical in helping provide a rich empirical elaboration of the skeleton essay I wrote on the discourse of civil society, and he did the same incredible work on our foundational essay on structural hermeneutics.⁶ Jason Mast came in the 1990s. He tried to apply the Watergate ritual model to the Clinton impeachment.⁷ He said, “It doesn’t work. Jeff, nothing you said happened with Nixon, happened with Clinton.” and I said, “But Jason, I didn’t say it *had* to happen. I pointed to contingencies,” and we had this ongoing discussion. Then, in the summer of 2000, I said, “Jason I’m going to think of a new model.” I started thinking about performance, which is a much more contingent understanding of symbolic processes, and decided to get completely away from ritual. I realized that the idea of a ritual, even if you think of it as a contingent ritual, is way too constricting. It was time to get new ideas.

Moving to Yale, the Culture Club became like a public sphere, and my own perspective on cultural sociology continued to develop. In 2003, I published the book *The meanings of social life*, which brought together essays that I had published, often very obscurely, since the 1980s Culture Club days, but there was an emergent phenomenon here, and the time was evidently right, because the book soon came to be regarded as creating a new paradigm, a way of doing cultural sociology. The first meeting of CCS (Center for Cultural Sociology) was probably in fall 2002 or spring 2003. There were about a half a dozen of us, and we’d invite people from Yale humanities and other cultural thinkers from outside Yale to make presentations. Over the next 20 years, CCS became a kind of “group mind” experience. Two things happened. On the one hand, without knowing it, the group created a culture of discourse and respect, and a protected space where people could ask hard questions even if they were just beginning their academic careers. And, on the other hand, they also felt that they were involved in a common project together, such that they would never have to justify a strongly

5 Rambo, E. & E. Chan (1990) “Text, structure, and action in cultural sociology”, *Theory and Society* 19 (5):635–648. <https://doi.org/10.1007/BF00147029>

6 Alexander, J. & P. Smith (2001) “The strong program in cultural theory: Elements of a structural hermeneutics”, 135–150 in J.H. Turner (Ed.) *Handbook of sociological theory*. Boston: Springer. https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_7

7 Alexander, J.C. (1988) “Culture and political crisis: Watergate and Durkheimian sociology”, 187–224 in J.C Alexander (Ed.) *Durkheimian sociology: Cultural studies*. Cambridge: Cambridge University Press.

cultural sociology. This opened up what had been a little club at UCLA, expanding it into a big society, and eventually a global network of conversation. It became a very wide dialogue among many, many people across the world. The weekly Friday workshops felt less like an academic seminar and more like “collective thinking,” working through new pathways for and fundamental questions about cultural sociology. And, throughout this time, I was collaborating with individual doctoral students – their particular interests, their concerns, their ideas. Working with doctoral students is always a going back and forth that enriches both of us.

Throughout this period, I was also engaged in intimate collaboration with colleagues who had never been my students. Without Bernhard Giesen, Ron Eyerman, and Piotr Sztompka, there would have been no cultural trauma theory. Years earlier, Bernhard and I gave one another reassurance at a critical moment of intellectual transition from neo-functionalism to semiotics. Years later, we worked together, along with our doctoral students, on the emerging theory of social performance.

The civil sphere conferences are the culmination of these experiences of collaboration. They are extraordinary because I organized each of them by depending completely on people I already knew, like the two of you for *The Nordic civil sphere*, or two former students for the *East Asian civil sphere*. They, in turn, would suggest a dozen or so sociologists whom I didn’t know. Then there’d be this long, long process of proposals, feedback on the proposals, and asking for revision. Then the two-day conferences, filled with a lot of intense dialogue. When, at the end of these long sequences, I would write (usually co-write) the introductions to each civil sphere volume, what came out in these essays was nothing like what I would have ever been able to think through by myself. These learning experiences were truly gratifying, the epitome of a collegial experience.

Civil sphere theory

AL: What if sociologists never heard of CST? How would you explain it?

JA: I think we all have the idea, all of us in all societies, whether it’s China or Sweden or India or Colombia, of a horizon of solidarity with everybody who’s in what Geertz called the “terminal community.” We have this feeling that everybody is the same kind of human being, or at least has the potential to become fully human. It’s a sense that we know who the people in our society are, as either types of people or individuals we actually could know and understand. I wanted to find a way of crystallizing this feeling conceptually. What I came eventually to realize is that these feelings actually constitute an organized social world, that there’s actually this sphere. There’s not just an economy, a church, a family, a legal order, a state, and a market. There’s also this other thing, and we’ll call it the civil sphere. We relate it to solidarity. After I first crystallized this idea, I realized that it had rarely been talked about. But I also realized that this new intellectual idea was a way of having hope. It was a way of trying to bring what philosophers call a normative dimension into a sociological concept in order to

highlight horizontal as compared to (what sociologists usually concentrate on) vertical relationships. Citizenship is a term that means to capture this, too, but it is to me a very thin idea because it refers primarily to a legal, state-accorded status, although T.H. Marshall⁸ did wonderfully theorize other political and especially social levels. I wanted to find a concept, a theory, and a model that, on the one hand, would articulate this subjective sensibility for the first time, that we're connected to other people and that we're all in this together, and I wanted to connect to the notion of justice. I often had a working title for *The civil sphere*, which was *Justice* – a take-off on Rawls' book, *A theory of justice*.⁹ How could these subjective and normative things be transformed into a rigorous, "realistic" sociological theory that made empirical statements and not normative ones, but built the normative hopes and aspirations of social actors into the theory? That was the challenge.

AL: Where did you get your inspiration?

JA: Partly from a life spent as a politically-involved person. Partly from objectifying my own individual consciousness. I had always cared passionately about social injustice, as so many of us do. But then I wondered, "Well, what exactly, in sociological terms, have I been caring about all this time? What have I been working for?" My parents were very moved by the civil rights movement in the 1950s and 1960s. During the Lyndon B. Johnson days, I worked for his "Great Society" program for the summer of 1966, as a social worker in Watts, the African-American ghetto in Los Angeles. I was also very active as an anti-war activist. I was in SDS (Students for a Democratic Society) as an undergraduate at Harvard and in March 1969, when the campus came to a halt after the SDS building takeover, I was elected to the Harvard Strike Steering Committee. As a doctoral student at Berkeley, I organized, alongside others, anti-war and pro-working class campaigns in a working class suburb and a trade union organizing hall. In the 1980s, at UCLA, I worked with a group called "Concerned Faculty," staging teach-ins against Reagan's Central American interventions and massive rallies against Apartheid. Such experiences constituted the personal inputs to my later creation of CST. But then, of course, there were the decisive intellectual ones. After I gave up Marxism in the early 1970s, I fell in love with Durkheim and interpreted a new, "late" focus in his work. Durkheim is Mr. Solidarity, and I was acutely aware that this concept had more or less disappeared from modern social theory. Parsons had developed the notion of the societal community, certainly related to Durkheim's notion of society and solidarity, but Parsons hadn't connected it to issues of justice and injustice, so his thinking about community didn't stretch to the dynamic, intense, and complex tension that exists between hopes for an expanded solidarity and social hierarchies of various kinds. But I did think that something like a "societal community" would be a great idea, if it could ever exist! Somebody once asked Gandhi, "What do you think of Western civiliza-

8 Marshall, T.H. (1964) *Class, citizenship, and social development: Essays*. New York: Doubleday.

9 Rawls, J. (2005[1971]) *A theory of justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

tion?” and Gandhi said, “I think it would be a good idea!” As a relatively conservative liberal, Parsons believed that it already existed, whereas my sense was that it had yet to be made, at least more fully made; hence, the civil sphere is a project. I went to China in May 1989, taught a course at Tianjin for a month, about sociological theories of democracy, and left the day that Tiananmen started. Returning to UCLA, I was obsessed with the Tiananmen struggles. I had been reading Foucault with Adam Seligman, who was visiting for the year, and when I told him that modern sociology had no way to conceptualize what was going on in China, Adam mentioned that there’d actually been a resurgence of writing about civil society in relation to the transition from communism and from authoritarianism in Latin America. I wasn’t aware of this recent resurgence. For me civil society was a concept in the history of political thought, which I’d studied at Harvard – Locke, Tocqueville, Mill, and Hegel. After that, when I became a “New Left Marxist,” I discovered the cultural Marxism of Gramsci, who had studied with Labriola, the Italian Hegelian-Marxist. I was immediately taken by Gramsci’s understanding of bourgeois civil society as a cultural field, inside of which unfolded a struggle for ideological hegemony. As I was leaving Marxism behind, I wrote a paper for Leo Löwenthal synthesizing Durkheim and Gramsci, and never left behind the idea that civil society was cultural. As I started reading the new civil society theorizing in the fall of ‘89 after coming back from China, everything crystallized, and I very quickly wrote an essay on the civil sphere, in which, over about a hundred pages, I first formulated my ideas of a binary civil discourse at the core of a structure, always fragmented and partial, of a powerful solidarity. The British political theorist David Held was visiting UCLA at the time, and he was one of the troika of editors of Polity Press. I remember David saying, “I want to publish this essay right as it is.” and I said, “Well, I just need a little more work on it.” Seventeen years later, I published it.

Andrea Voyer [AV]: What are some common misunderstandings or critiques of civil sphere theory and how do you address them?

JA: The most common misunderstanding and critique is that I think that we have a civil sphere that’s great and that I think everything’s perfect – that I’m reading civil society as a Parsonian. Parsons was really brilliant, but also extremely irritating in terms of his rather enthusiastic, whiggish endorsement of the modern US and his broadly Pollyannaish understanding of what he called “the system of modern society.” *The civil sphere* was written, implicitly, as a refutation of this Parsonian way of thinking. So, there is a misunderstanding that Alexander thinks that we have a wonderful community of solidarity. I keep reminding people to look at chapter eight, “Contradictions: Uncivilizing pressures and civil repair.” The whole point of the book is to look at the contradictions. I developed the theory to talk about hope as a possibility, and about justice as a possibility, not as an already achieved reality. My personal and political life, my life as a person, not just as a thinker, has been involved, and has evolved with, the movements for peace, racial justice, and feminism. Those movements and then, later, the gay and lesbian movement have been at the core of my political consciousness. I

think these movements have been hugely consequential in creating social betterment and civil repair. At the same time, justice, for these movements and others, is always a continuing project. Which is why I developed a theory of the challenges that are posed to the civil sphere by the anti-civil strains generated by time, place, and function. The civil sphere has never been able to institutionalize the ideal of justice, it is always a search, always a possibility. So, in this sense, there's an element of the Marx–Hegel dialectical thinking that left a big impression on me, and remains at the core of CST. What I learned in my Marxism period, which for me meant a lot of reading Hegel (in Berkeley I took classes with a radical philosopher named Richard Lichtman), was the idea of continuous strain, continuous dialectics, and continuous developing. Every thesis is contradicted by an antithesis, every new synthesis is always unsettled, becoming a new thesis to be contradicted by historical development once again.

The other thing that irritated and upset me in the initial reception of CST was the notion that civil sphere theory is just about the United States. I conceptualized CST, in the first two parts of the book, as a universal theory without reference to time and place; yet, no denying it, most of my empirical examples in all four parts of the book were drawn from the United States – my treatments of French feminism and European anti-Semitism excepted. So, I could see why some readers got the impression CST was a theory about the US, and it was this understanding that triggered the still ongoing international collaboration on civil sphere theory. Throughout this years-long project, I have collaborated very closely with Peter Kivisto (Augustana College) and Giuseppe Sciortino (Trento University), who with Carlo Tognato (National University of Bogota, now at George Washington University) have been central to the elaboration of CST as a research program.

AL: I was reading a recently published article in *Sociological Theory* by Ricarda Hammer, she critiques CST for not being sensitive enough to colonial power structures and says that there are colonial layers of meaning embedded in the civil discourse itself.¹⁰ What is your response to this critique?

JA: There is, of course, a wide range of “critical theory”, and/but CST is not “critical theory” in the same way. I would define “critical theory” as an approach that sees a fundamental, likely irresolvable contradiction inside of modernity. The first such critical theory was formulated by Marx, who argued that inside of capitalism class cannot be overcome and that democracy is therefore merely formal, that the class contradiction can only be resolved via revolution. Critical race theories argue that the West, but especially the US, is a “racial system,” fundamentally and foundationally racist, such that race holds the same theoretical position as class does in Marxism. Some forms of feminist theory are “critical” in the same way. Critical theories of

10 Hammer, R. (2020) “Decolonizing the civil sphere: The politics of difference, imperial erasures, and theorizing from history”, *Sociological Theory*, published online. <https://doi.org/10.1177/0735275120921215>

race and gender have been among the most creative and important theorizing over the last 30 years, as Steven Seidman and I argued in our “Introduction” to *The new social theory reader*.¹¹ Postcolonial theory is part of this new critical social theorizing. Starting with Edward Said’s brilliant work¹², there’s been a vital new understanding among intellectuals in the West, which has gradually allowed us to put Western society in a different global and historical context. (I think that S.N. Eisenstadt’s theory of “multiple modernities,”¹³ based in his and Bellah’s reworking of what Jaspers called the Axial Age theory in Weber’s comparative sociology of religion, were also responses, like Said’s, to the growing reflexivity about Western imperialism.)

Despite their significance, however, I do not take these “critical theories” – race, gender, or post-colonial – at face value. They have a powerful truth, but only in part. Each of them points to a powerful injustice, an oppressive, anti-civil social and historical fact, which represent what I eventually theorized as contradictions in real existing civil spheres. As I developed CST, I sought to conceptually encompass these anti-justice elements as contradictions generated by time, place, and function, the latter of which focused attention on the non-civil boundaries of the civil sphere, for example the capitalist market economy which produces its class hierarchy, or the familial sphere which produces patriarchal hierarchy, or the founding groups of actually existing civil spheres who insist on equating civil capacities with their own particular primordial qualities – like whiteness and Northwestern European ethnicity in the US.

Another problem with these “critical” theories, from my point of view, is that they don’t recognize the self-critical capacities of a society that are provided by the existence of even fragmented civil spheres – to develop a reflexive critique of their own anti-civil forms of hierarchical domination. Such reflexive capacity is, in a sense, concentrated by democratic self-government, which allows progressive social movements to emerge and new governments that can initiate far-reaching civil repair. There is a real danger, it seems to me, in each of the strong “critical theories,” which portray society as if it consisted purely of domination along the particular dimension they identify, such that only two possibilities for change exist: revolution or exit, both of which would purportedly create an ideal society without contradictions. Thus, strong race and gender theories, proposing exit, suggest separating race into different geographical spaces, as the only way racism could be avoided, or creating a separate society for women. While I don’t think Judaism generated a “critical theory” in the same sense, Zionism has similarities. In reaction to the horrifying European anti-Semitism of the 1880s and 1890s, Zionist thinkers argued that Jews could never become incorporated into Western society, suggesting it was foundationally anti-Semitic. Because Western society was defined by the hierarchy Christian over Jew, the only option was to create a separate society made up only of Jews.

In some part, I tried to construct civil sphere theory against such “critical” theories

11 Alexander, J.C. & S. Seidman (2008) *The new social theory reader*. New York: Routledge.

12 Said, E.W. (1978) *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul.

13 Eisenstadt, S.N. (2000) “Multiple modernities”, *Daedalus* 129 (1):1–29.

of fundamental and irredeemable contradictions, even as I tried to incorporate critical arguments that documented the extraordinary inequalities and sufferings that have been built into actually existing civil spheres. What I wanted to conceptualize, in contrast to “critical theory,” is that, to the degree the civil sphere remains relatively autonomous, to that degree a society retains the capacity for self-criticism and change. In his recently *A performative feel for the game: How meaningful sports shape gender, bodies, and social life*, Trygve B. Broch directly confronts “critical theories” of race and gender, arguing that CST is not only morally more uplifting but empirically more faithful to the realities of democratic change.¹⁴

This is a long way of saying that, no, I do not accept the notion that the discourse of civil society is a colonial discourse; rather, I would say that the discourse of civil society can be used and has been used as a colonial discourse in the same way that it has been used as a racial discourse, as a patriarchal discourse, and as an anti-Semitic discourse – but there is always a civil “remainder.” That’s the whole point of CST, actually. Because the discourse of civil society is binary, it is a very neat and efficient way of justifying domination, and certainly that is one of the most critical points I wanted to make. How, as a Jewish person, I could not help but be hyperaware of this hypocrisy at the heart of Western history. The theoretical implications of the Holocaust began to weigh on me only in the 1970s and early 1980s, as the trauma-drama of the German mass murder began to permeate Western-Christian understandings. It became one more reason for my break with the evolutionary thinking of Parsons.

AL: Could it also be said that critical theorizing in a way is evidence that a civil sphere exists?

JA: Definitely. Critical theory is a way of demanding justice, a way of pointing out that that society is hypocritical, and that actually existing civil spheres are self-serving. If you take classic critical theory from the Frankfurt School, for example Marcuse’s work on Hegel, you understand the tension between the universal and the particular as creating a dialectical strain at the heart of society. This is something I agree with entirely, and I believe this makes CST a critical, if not a “critical,” theory. Because the civil sphere is always only partially institutionalized, it will inevitably produce “critical” theories. What’s fascinating to me is that there will always be new and unexpected forms and foci of critical theory just over the horizon.

AL: You’re talking to two ethnographers. What do you think CST could bring to ethnographic work, and how have ethnographic accounts informed your thoughts about CST?

14 Broch, T.B. (2020) *A performative feel for the game: How meaningful sports shape gender, bodies, and social life*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-35129-8>

JA: One of the criticisms of *The civil sphere* in 2006 was that it didn't look at interaction. There were arguments that it was just a macro theory. Even though it was about institutions and meanings, though, I never thought that the theory couldn't be elaborated to include interactions. My own development of the theory had not gone there, but others could, I believed. So, I would love to see theorists conceptualize the interactional dimension of the civil sphere. The closest thing to cultural sociology that existed, *avant la lettre*, was ethnography. At Berkeley, and later at UCLA, which had a big ethnographic group, I felt that ethnography was the most fruitful sociological pathway then available for exposing subjectivity in human relationships. What always disappointed me, however, was that it didn't thematize cultural structures. Because of the Chicago tradition, it focused on the emergence of meaning from interactions. I'm aware that there is a circle, with both reproduction and emergence of meaning. The codes of the civil sphere are carried inside of people. They're not just discourse, they are part of emotions and part of identities. Ethnography can show that. Interaction shouldn't be thought of as being irrelevant to the domain of culture or civil sphere. Some excellent ethnographers, like my friends Nina Eliasoph and Paul Lichterman, sometimes seem to suggest that the culture in which interaction is interpellated should be conceived as "style," whereas only the macro level of civil sphere is about codes¹⁵, but I don't agree.

Applications of civil sphere theory

AV: In terms of the internationalization of the civil sphere volumes, have these books illuminated anything that surprised you?

JA: Yes, very much so! On the one hand, of course, I have had the satisfaction of affirming my intuition that CST is "true," that it provides a set of universal concepts that can be used productively in all the different places of the world. Yet, at the same time, it's clear that civil spheres are different everywhere. In working on the Latin America book with Carlo Tognato and Nelson Arteaga, for example, I understood the competition between the discourse of civil society and, ideal-typically, two other public discourses that are very visible in Latin America – the patrimonial/hacienda discourse and a militant left discourse, which you might call Leninist or Maoist. If the civil sphere is a sociological theory of democracy, but Latin American nations have, until recently, rarely been democracies, then is CST relevant? What I realized is this: If the civil sphere is a promise, a promissory note, as Martin Luther King put it in "I have a dream," about the expansion of solidarity, then of course there are civil sphere elements in non-democratic societies, in their culture, institutions, and interactions. This collaboration also was important to highlight that the anti-democratic elements that have often hobbled civil spheres in Latin American history have also undermined

15 Eliasoph, N. & P. Lichterman (2003) "Culture in interaction", *American Journal of Sociology* 108 (4):735–794. <https://doi.org/10.1086/367920>

civil spheres in the “north” and “west.” Fascism was not invented in Latin America, but in Europe, after all.

In *The Nordic civil sphere*, the big issue for me was the state. I was always very concerned with trying to conceptualize the independence of the civil sphere analytically and empirically from the state, particularly because, in political sociology, we’ve had such state-centered theories of power and elites. I wanted to emphasize that, if there’s a democracy, people go into the state as representatives of the civil sphere. But as we all got into the Nordic project, it became apparent that, if the civil sphere “does well,” if civil solidarity becomes strong, then the democratic state can do well, too. Nordic nations have strong states, but they are strong in a civil-democratic way. The idea of the “civil state,” to which we dedicate our volume, came from one of our contributors,¹⁶ and it is a significant new concept. So, working with our collaborators on this volume allowed me to think more clearly about states and civil spheres. And the contributions to *The Nordic civil sphere* that examine the particularistic and primordial elements that oppose multicultural modes of incorporation gave me more confidence that CST’s “modes of incorporation” are applicable outside the US. When I wrote *The civil sphere*, I was alone, and I often wondered, “Is this true?” Working with many collaborators in the years since the book’s publication has not only been exciting and productive, but given me more confidence that, yes, its basic theoretical stipulations hold water.

AV: At this time, there is a global pandemic and also a global movement in support of black lives matter. How can cultural sociology help us understand these times?

JA: We need cultural sociology because it references the inner subjectivity and not just the outer envelope of this movement. You can think of the pandemic as a biological problem, which isn’t about cultural sociology. You can also think of it as an emotional and psychological problem, because the feeling of precariousness creates psychological anxiety. You can also think of it sociologically. We could say it’s about the class system, about failing medical systems and the structure of governance. As a cultural sociologist, however, I want also to consider the structures of feeling and representation – about what kind of society we feel ourselves to be. The pandemic has raised this question: Are we a good society or not? Do we feel ashamed? Do we have a sustaining civil sphere or is it fragmented and unfair? Are the rich getting well more easily than people in the middle and lower classes? What about the people who, as service workers, provide our essential services, even as they don’t have enough medical care to stay healthy, which is especially the case in the United States?

Speaking of the United States, there’s been a constant binary discourse of othering and pollution that’s allowed people to distance themselves from some COVID-19 victims. There are many Americans who feel they don’t have to help the sick, reach out to people in lower classes, stigmatized races, or immigrants. Cultural sociology,

16 Enroth, H. & M. Henriksson (2019) “The civil sphere and the welfare state”, 15–38 in J.C. Alexander, A. Lund & A. Voyer (Eds.) *The Nordic civil sphere*. Cambridge: Polity Press.

trauma theory, and civil sphere theory have a lot to offer as we try to understand what this crisis means.

And then, on top of the COVID-19 trauma, there was the George Floyd murder. It triggered what American public health guru Anthony Fauci called a “double-whammy” – a play within a play, a trauma within a trauma. It’s as if we’re looking at a drama about injustice and justice playing out before our very eyes. There is a vast public protest against the inequality of the coronavirus, the inadequacy of our welfare state, racial bias, and structural racism. Yet, at the same time, these protests have become an historic celebration of interracial solidarity, with white Americans supporting them in great numbers. There’s been a very pronounced shift in white opinion. If you compare majority white opinion about these current demonstrations to the first Black Lives Matter movement that emerged in 2013, it’s remarkable how there’s now so much more psychological identification of whites with blacks, and, as a result, a significant cultural extension of civil values. Many observers believe this may be a tipping point in US race relations. The first time around, in 2016, Trump silenced psychological identification and limited cultural extension by winning a racially-tinged election with the support of “All Lives Matter” and “Blue Lives Matter,” movements that urged whites to identify with their race and with the police.

As president, Trump continued to denigrate non-whites, women, LGBTI people, and immigrants, and almost immediately the civil sphere struck back. The #MeToo movement was an extraordinary demonstration of the capacity for expanding justice in the US civil sphere. Trump is a misogynist with a terrible record, but after his election the civil sphere rippled with civil indignation and feminist consciousness, triggering massive, nation-wide protest marches the day after his inauguration. Less than a year after that, we witnessed the massive explosion of an historic social justice movement – #MeToo. Organized despite, and against, a newly elected American president and his powers of state, #MeToo and the new movements of racial protest demonstrate the power of cultural structures over material resources, showing how civil power can often trump the power of the state.

I feel some real hope, now, that Trump can be trumped, but of course I don’t know what’s going to happen.

AL: Both Andrea and myself find some of your concepts from CST very useful, such as civil repair, civil translators, and modes of incorporation. How do you think that these concepts could be applied to current times?

JA: Civil repair depends on identification with those who are suffering, which can happen only if people in the dominant group stop applying the discourse of repression to the dominated, polluting them and justifying their exclusion. This also involves translating their sphere-specific problems into problems for the civil sphere. Only such “societalization” can broaden solidarity.¹⁷ It is in such a manner that we can repair the

17 Alexander, J.C. (2018) “The societalization of social problems: Church pedophilia, phone hacking, and the financial crisis”, *American Sociological Review* 83 (6):1049–1078. <https://doi.org/10.1177/0003122418803376>

consciousness of a compromised civil sphere, which will then direct that state to spend the money and create institutional resources, and to obey shifting legal norms. The current double whammy crisis has exposed civil contradictions as powerfully as ever before. It has created a social drama that provides the opportunity for significantly increasing solidarity and identification.

George Floyd was once an anonymous African American; with the protests, he has become personalized and “known,” constructed as a hero, a new personification of injustice.¹⁸ People now know who George Floyd was. The cover of *The New Yorker* magazine displayed George Floyd as a giant and beneficent figure, drawing inside this heroic figure smaller dramas about slavery, the civil rights movement, the slave ships coming over. The trauma-drama has allowed identification and cultural extension, and it does give one hope. It’s the same process that slowly but surely undermined anti-Semitism after the Holocaust. During the actual mass murder of Jews, and even in its immediate aftermath, there was little identification. It took aesthetic events, like *The Diary of Anne Frank* and hundreds of melodramatic movies, books, and TV shows about the Holocaust to humanize Jews for Christians, such that they could experience identification and then repulsion for the anti-Semitism that had been previously, for two millennia, accepted in Western society. Only with such a change in consciousness could there begin the dismantling of anti-Semitic laws and institutional policies and the incorporation of Jews into Western society. I hope that this is happening now for African-Americans.

AL: The civil translators can be the activists, but also the media and movies?

JA: The communicative media are critical. While they’re reporting the news, they are reconstructing sensibilities and making interpretations. There are also activist carrier groups, civil associations, and public opinion polls. All the different communicative elements are at play.

AL: Are the three modes of incorporation also at play?

JA: Yes. This crisis is all about incorporation. It’s not just equality. It’s not simply giving and distributing things equally to different groups, which can be thought of as a form of bargaining. Equality is about incorporation into a civil sphere of solidarity. It’s about recognition, attachment, and structures of feeling. Empathy, pity, but also alarm, shock, identification, and disgust are all powerful emotions that are circulating and symbolized in the media. But this is also a crisis about a specific, multicultural “mode” of incorporation. Whether it’s “only” a new form of political correctness, what it means to incorporate African Americans has shifted over recent weeks. Juneteenth was a holiday, a holy day for African-Americans, but it had been segregated and split off, encapsulated inside the African American

18 Olesen, T. (2015) *Global injustice symbols and social movements*. New York: Palgrave Macmillan.

community without the “knowledge” of most in the white community. Suddenly, there’s this explosion of discussion about Juneteenth, feeding into growing streams of recognition of African American culture as something dignified and distinctive, with its own rituals and sensibilities. In other words, there’s a movement toward framing race inside of the tradition of American pluralism as the pragmatic sociologist Horace Kallen conceived it – as an alternative to melting pot assimilation. You can be incorporated into the American civil sphere and your distinctive differences can actually be increasingly appreciated. That’s the fascinating doubleness of this moment.

Reflections on a life in academia

AV: What are you looking forward to when it comes to your own research?

JA: In 2007, I began to develop a new research program in iconicity. I thought that was what I was going to be writing about for the next few years. I had some fruitful insights and wrote some productive papers. But then I got pulled away by current events. Trauma theory and especially CST are theories about the political world and pressing social problems. They allow me to enter into a thinking relationship with what’s going on. That’s why you become a sociologist, most people anyway, because you care about society, injustice, conflicts, and reforms. Icon theory is not that kind of theory. It has applications. It can help us understand things that are political, like racial and gender stereotypes, but it’s different, not itself a political theory. Rather, it is a theory that highlights the aesthetic – sensuous and material – dimensions of our experience. This iconic dimension can powerfully crystallize gender and race, but it does so in terms of shaping consciousness and emotions about what is beautiful, sublime, ugly, and disgusting. In other words, icon theory adds a new dimension to cultural sociology. For the first time, it intertwines discourse with aesthetics – as practice, as art, as philosophy.

As for where I see my work going: In the first place, I want to continue internationalizing CST – I am currently collaborating with Suryakant Waghmore, a sociologist at the Indian Institute of Technology Mumbai, on an Indian civil sphere project, and with Mervyn Hogan, at the University of Guelph, on the Canadian civil sphere. Ron Eyerman and I have a plan for a project on cultural trauma and the civil sphere, too. I also want to work more continuously on icon theory, which will not only produce foundational concepts about aesthetics and materiality but new approaches to othering and even to contemporary capitalism, which depends on the continuous production of iconically compelling objects.

Down the line, if and when I complete the icon book, I’d also to begin a project about the global civil sphere. Civil spheres have been more, and less, established inside nation-states, but the relation among these states is hardly civilly regulated. Nations maniacally produce weapons and prepare for wars. I see this, in a way, as a problem created by the still limited geographical extension of civil spheres.

It used to be that civil spheres were confined to city-states, whether these were Greek, medieval, or Renaissance. Then, later, the civil sphere extended to nations. Now, it's what's outside the nation that is a big problem. There is, of course, an "international" discourse of human rights, but there are no global mass media that project representations beyond their nation of origins, e.g., CNN and BBC. The discourse of civil society is globally understood, such that even inside dictatorships corruption can be condemned (though it usually isn't), they feel compelled to have formal voting, constitutions, and newspapers that claim to speak truth. The regulative institutions of the civil sphere don't extend: there is no legal regulation that demands that a global state exercise civil control over violence. Instead, nations that are civilly regulated domestically build weapons of mass destruction and have often fought among themselves terrible wars. So, I'd like to extend civil sphere theory to the world beyond the nation, in a systematic but historically sensitive way. This effort would offer an opportunity to theorize imperialism, in both the West and the East, and the worldwide destruction of the civilizations of indigenous peoples.

AL: In your work, you brought in theories from the humanities and from performance studies as well. Could sociologists learn more from art theory and artistic work?

JA: Sociologists have spent way too much time chasing after what has all too often been the fool's gold of the natural sciences, obsessed with mechanism, force, and statistical significance. As Isaac Reed¹⁹ so brilliantly explained, there are other approaches to rational social inquiry. If we recognize that meaning is at the center of society and we want to develop a cultural sociology, then we need to look outside our discipline and not to the natural sciences. The significant elements of cultural sociology have come from the humanities or from anthropology – interpretation, narrative, code, performance (and icon). The most important "pure theory" I've developed over the last two decades has been performance theory. In doing so, I didn't draw on Goffman, although he was an inspiration, but from drama and film studies and Austin's notion of performative speech acts. The humanities are about meaning. They deal with reconstructing texts, with how emotions are aroused, and with aesthetic form. Art and life are thoroughly intertwined. So, as I'm working on icon theory, I'm doing a lot of reading in the philosophy of aesthetics and histories of painting and design.

19 Reed I.A. (2011) *Interpretation and social knowledge: On the use of theory in the human sciences*. Chicago: University of Chicago Press.

AL: What advice can you offer junior scholars about being a good sociologist?

JA: What moves you from being a young, intellectually-curious person to being a sociologist is learning to translate your social and moral passions into the intellectual language and concepts of the discipline. You shouldn't think of sociology as a science unrelated to your ethical, moral, and even emotional passions. The challenge of doctoral training is to make that movement from here to there in a way that doesn't alienate yourself but, instead, connects it to our intellectual heritage. Sociologists and social theorists have such a tremendous heritage of great minds and great ideas. So, study the things you really care about, but be true to the highest standards of our intellectual traditions. Be honest, but be reflexive. Don't just let your sociology simply write your political beliefs. We have to take one step back. Sociology is politicized and very political, which is great in many ways, but you have to take that one step back. You can't let your immediate reactions to political events be your theory. You know, I hate Trump with a hot passion, but I don't kid myself that our current crisis can be attributed to Trump alone. Replacing him won't change much by itself. He's an expression of the dark side of the American civil sphere, and if we're not able to change that, there will be another Trump in our national future.

AV: You have had a successful career so far, but there were also moments of rejection and uncertainty. What has made it possible to accomplish what you've accomplished?

JA: There's so much shit in the academic world, not to put too fine a point on it. It is so terribly unfortunate that so many creative and intellectually gifted people have been trampled by the academic system. It's a bureaucracy. It's a market. It's filled with routinization and periodically creates enormous frustration. There is real anxiety among our students about finding a job, and, when they do, about publishing furiously, and sometimes strategically, afterward, to get promotion and tenure. Every academic has experienced the frustration of submitting pretty good articles only to have them rejected time and time again! So how do you cope? I think you have to have a project. You need to understand that beneath the bureaucracy and the market is a something deeply meaningful, the sociological equivalent of Henry James' "golden bowl." You have to remember that this bowl is fragile and precious and it's why you got into this "business" in the first place. So, I love writing and I love research and, yeah, there is other stuff that has to be there because otherwise I couldn't be paid for doing the stuff that I love.

The other thing is teaching. Teaching can sometimes feel alienating, but it can also be a transcendental intellectual experience. It's a requirement and you just have to do it, and I've sometimes struggled to stay in touch with the pleasure of teaching. But I'd still wager that few things are more intrinsically satisfying than giving a lecture to receptive university students and to engage in a spirited discussion afterward. And working with engaged doctoral students can truly be a mind-blowing experience.

AL: What are you most proud of in your academic life?

JA: In terms of a single work, I'd have to say *The civil sphere*. I wanted to express my sensibility about society as a new sociological theory, but during all the years I worked on CST I never knew whether it would ever be completed, and how it would look, much less how it would be received. But there have also been individual essays in which I have taken deep pleasure and pride. My piece on the Holocaust was intensely meaningful not just personally but intellectually, for I could demonstrate how trauma process could transform injustice into incorporation. My initial essay on social performance, in *Sociological Theory*, was also a joltingly powerful intellectual experience. In one's life, there are only a handful of moments of deep creativity, and one looks back on them with gratitude.

Then there is the whole collaborative nature of my intellectual experience since the Culture Club first met in my living room in 1984. Ever since, my theorizing has been involved with groups – groups of students, former students who become colleagues, a small set of deeply connected colleagues who never were students, and also the less personal but still vibrant national and international networks that constitute theory and cultural sociology. For the last two decades, all of this has flowed through Yale CCS, which has been the organizational center of my intellectual life, and through the semi-annual conferences of the ISA Social Theory Research Committee. Alone together – I guess that sums up my life as a social theorist. I am filled with gratitude and, really, a sense of wonder, intellectually and personally.

AL & AV: Thanks for sharing your thoughts and experiences with us.

Recensioner

Irene Wennemo. *Politik på riktigt. Handbok för sociala ingenjörer.* Atlas, 2020.

I do understand power, whatever else may be said about me.

I know where to look for it, and how to use it.

– Lyndon Baines Johnson

Den italienska 1500-talstänkaren Niccolò Machiavellis *Fursten* borde vara obligatorisk läsning för sociologer som är intresserade av makt och politik. Machiavelli skriver sin traktat i exil, förvisad från Florens i samband med att familjen Medici återtar makten över staden år 1512. *Fursten* har genom århundradena ofta lästs på ett inskränkt och felaktigt vis, som ett pläderande för en principiös maktutövning. Själva ordet ”machiavellisk” har till och med kommit att betyda detsamma som ”hänsynslös” eller ”diabolisk”. Men att läsa *Fursten* på detta vis gör inte Machiavelli rättvisa; i själva verket är boken en sofistikerad och insatt reflektion kring den politiska maktens natur. Men den är framförallt en lärobok i hur man faktiskt gör politik, hur man får något gjort utan att störtas från makten av utländska fiender eller misslynta undersåtar. Kanske kunde man rentav läsa *Fursten* som en elaborerad jobbsökkan till familjen Medici, som mycket riktigt snart återkallade Machiavelli till Florens för att träda i familjens tjänst.

Det vore kanske en absurd överdrift att utnämna Irene Wennemo till en svensk nutida Machiavelli, men nog har hennes gärning drag av den lärde florentinarens. Wennemo är numer generaldirektör på statliga Medlingsinstitutet men tills helt nyligen statssekreterare på Arbetsmarknadsdepartementet. Statssekreterarposten utgjorde kulmen på en karriär som policyprofessionell som även inkluderat en lång period som utredare och enhetschef på LO och en betydligt kortare som politiskt sakkunnig i Regeringskansliet, varvat med olika tunga uppdrag som statlig utredare och ledarskribent.

Wennemo är dessutom disputerad sociolog (faktiskt är hon en av de yngsta svenskar som någonsin disputerat i ämnet), det blev hon på en avhandling om svensk familjepolitik i jämförande perspektiv. Men akademien var inte för henne, hon ville få mer praktiska saker uträttade. *Politik på riktigt* kunde därför lika väl sättas som rubrik på hennes egen karriär som på den bok hon författat. Boken är ett i sann mening machiavelliskt stycke – mycket riktigt refererar hon också till 1500-talsmästaren – i mycket

koncentrerad på hur man med Regeringskansliet som verktyg kan få något utträttat i politiken och därmed infria de löften man gett för att nå den politiska makten.

En tänkbar alternativ titel på boken vore ”Politik är att lyckas”. Olof Palme menade ju att ”Politik är att vilja” men Wennemo menar att det är långt ifrån tillräckligt. Att vilja något i politiken är lätt, att genomföra saker som på allvar förändrar något är svårt. Wennemo har en utpräglat instrumentell syn på politik: politik är till för att åstadkomma något och dess framgång mäts i lagar och föreskrifter som skrivs om, beteenden som förändras, resurser som omfördelas. För den som har ett mer expresivt förhållande till politik, där det viktiga är att stå upp för en åsikt, tala sanning till makten, förändra offentlighetens sätt att prata om grupper och företeelser, har Wennemo sällan något annat till övers än en förströdd likgiltighet. Utan att hon någonsin använder ordet tror jag hon skulle avfärda sådana aktivister som ”frasmakare”, mer upptagna med att prata på rätt sätt än att faktiskt åstadkomma något. För Wennemo finns det ingen poäng med att uttrycka saker som inte går att förverkliga, man bara slösar bort värdefullt förtroende och dyrbar tid.

Boken kunde också ha en alternativ undertitel: ”Till min efterträdare.” För om det finns någon enskild social ingenjör som är bokens adressat, är det nog den nyblivne statssekreterare som ska ge sig i kast med att genomföra ett politiskt program, trots att hen ännu inte riktigt förstår vad Regeringskansliet är och gör. Wennemo tar sin efterträdare stadigt i handen och tillsammans ger de sig ut på en vandring i kanslihusets och maktens korridorer, för att reda ut hur beslutsmaskineriet egentligen fungerar. Det kan låta torrt och tråkigt, men det blir det nästan aldrig med Wennemo som ciceron.

Uppsättningen goda råd till den som vill få något gjort blir ganska omfattande. Till att börja med handlar det om att lova rätt saker. Lova ingenting som inte går att genomföra är ganska självklart, men det handlar också om att lova saker som gör att de som får fördel av reformerna verkligen märker av dem i sin vardag och förstår vem de har att tacka. Och det handlar om att söka rätt sorts konflikter, helst sådana där den egna sidan står enad medan splittring råder bland motståndarna. Lova däremot ingenting om saker där det i efterhand inte går att fastställa vad som egentligen hänt. Undvik i möjligaste mån abstrakta löften av slaget ”x miljarder till y” – ingen normal människa kan visualisera vad detta innebär i deras egen vardag. Är 50 miljoner mycket eller lite pengar? Tja, det beror på vad man jämför med och till vad de ska användas. Listan på i det närmaste meningslösa vallöften kan göras lång och riskerna för besvikelser hopas.

När väl löfterna avgetts och valet vunnits börjar det verkliga grovjobbet. Här är *tid* och *motstånd* centrala variabler. Politik på riktigt tar tid, och tiden är alltid knapp i politiken. Det gäller att få en flygande start; tvekar man för länge hinner de svåra och viktiga reformerna aldrig genomföras innan nästa val och mötet med besvikna väljare står för dörren. Det gäller vidare att vara ihärdig, hålla tempot, inte slappna av förrän allt verkligen är genomfört. Max Weber beskrev politik ”som att tålmodigt och intensivt borra i plankor, med lidelse och distans på samma gång” och det är precis så politiken framträder i Wennemos bok.

Ska detta fungera måste det motstånd reformer alltid väcker neutraliseras. Man måste kunna läsa motståndarens önsknings och avsikter och aldrig hemfalla till att

dumförklara dem som gör motstånd. Kanske är deras motstånd egentligen ganska tunt motiverat och då kan man köpa deras medgörlighet genom att ge dem något annat som är viktigare för dem. Kanske bottenar motståndet i att motparten inte satt sig in i frågan ordentligt och då kan fördjupade analyser och tålmodiga samtal lösa knutarna. Kanske rör motståndet helt centrala frågor för motparten och då måste man söka kompromiser. Om allt måste det förhandlas och då helst på ett sådant vis som bygger förtroende på lång sikt. För man ska möta sina motparter om och om igen under denna och alla andra mandatperioder och då vill det till att man inte bränt sina broar och skepp.

För att bli framgångsrik i svensk politik krävs att man förstår det centrala beslutsmaskineriet: Regeringskansliet. Man måste förstå vad var och en sitter på för kunskap och information i Regeringskansliet och vilka drivkrafter de olika aktörerna har. Man måste lära sig förstå obegripliga förkortningar och greppa besynnerliga men i sitt sammanhang effektiva beslutsrutiner. Man behöver veta när och om vad och om alls man ska prata med olika personer i Regeringskansliet. Det finns ingen annan organisation i Sverige som liknar Regeringskansliet och vad som händer där är ganska osynligt från utsidan.

Wennemo visar vägen genom beslutslabirint. Hon beskriver hur lagstiftningsprocessen går till och vad man måste tänka på för att inte köra fast på vägen, förklarar vad hissningar av beslut innebär och varför de måste användas sparsamt, berättar om årscykeln av beredningar och beslut. Den som vill kunna påverka måste förstå vad som sägs och vad som är rätt tajmning annars är man – som den tekniska termen lyder – helt rökt.

Precis som sin florentinske föregångare är Wennemo amoralisk, på ett både befriande och lätt obehagligt vis. Vad innehållet är i de reformer som ska genomföras eller vilken normativ grund de kan tänkas ha är inget boken överhuvudtaget befattar sig med. Det handlar om att få saker gjorda. Jag ryser vid tanken på en ny tillträd smart statssekreterare (SD) som sätter sig att läsa *Politik på riktigt* innan hen ger sig i kast med att göra livet till ett elände för de utlandsfödda och deras barn.

Politik på riktigt genomsyras av en torr och kvick humor som gör att jag fnissar flera gånger under läsningen. Här skriver någon som är van att vara den smartaste personen i rummet och som med en blandning av overseende och trötthet betraktar dem som inte tänker lika snabbt och långt. Det kunde lätt landa i en outhärdlig elitism, men Wennemos raka tilltal och befriande självironi gör att man ändå inte storknar.

För den som vill påverka och förverkliga politik är *Politik på riktigt* en guldgruva. När jag under åren intervjuat olika policyprofessionella – som har politisk påverkan som yrke utan att vara valda – klagat många av dem över att deras studier i statsvetenskap varit ganska värdelösa för att förstå hur politik fungerar på riktigt. De kommer att finna Wennemos bok betydligt mer användbar och dessvärre är det nog så att det är proffsen i politiken – från lobbyister till politiskt sakkunniga – som är de som i första hand kommer att dra nytta av de råd boken levererar.

Men kanske är det ändå något jag saknar i en bok som säger sig behandla ”politik på riktigt”. Den politik som bedrivs utanför kanslihusets väggar och bortom valkampanjer och debattframträdanden syns nästan inte alls. Sådan politik som grundas i en känsla

hos de förfördelade att så här kan vi inte ha det längre – och som yttras i en beredskap att sätta sin tillvaro och ibland sitt liv på spel för att förändra samhällets orättvisa regler. Denna gatans politik kan i vissa fall, när politiska konjunkturer och reformmöjligheter sammanfaller, omstöpa samhällen i grunden. I Wennemos bok framstår politik oftast som något som både börjar och slutar hos den politiska klassen, men det finns en annan politik som varken börjar eller slutar där. Utan den amerikanska medborgarrättsrörelsen och Martin Luther King hade knappast Lyndon B. Johnson någonsin kommit på tanken att genomdriva medborgerliga fri- och rättigheter för söderns svarta befolkning.

Men, kunde Wennemo replikera, utan insiderhjälpen från Johnson, denna mästartarnas mästare i politik på riktigt, hade förmodligen medborgarrättsrörelsen slagits ned av en övermäktig våldsapparat, ebbat ut, tappat modet. Om gatans politik inte så småningom inlöses i förändrad lagstiftning, förändrade möjligheter och förändrad resursfördelning har den varit förgäves. Kanske är *Politik på riktigt* framförallt berättelsen om vad man gör för att det inte ska gå så illa.

Stefan Svallfors

Institutet för framtidsstudier

Miguel Martinez, *Squatters in the capitalist city. Housing, justice, and urban politics*. Routledge, 2019.

Att ockupera hus innebär att ta över en privat eller offentligt ägd byggnad och använda den för sina egna syften. Många gånger är husockupationer relaterade till sociala och politiska rörelser men hus kan också ockuperas för kultur-, affärs- eller boendeändamål. För flera år sedan träffade jag en äldre husockupant i Frankrike, vi kan kalla honom Gilles. Gilles berättade om sin tid som "squatter" i Paris, då han var inblandad i våldsamma konfrontationer med andra, mer konstnärsinriktade, husockupanter. Dessa mer konstnärligt inriktade husockupanter tog över hus och förhandlade sedan med fastighetsägare och myndigheter för att få vara kvar. Dessa ockupanter, menade Gilles, approprierade fastigheter som betydligt mer prekära papperslösa immigranter annars hade kunnat nyttja. Han beklagade sig också över fristaden Christiania, som han kallade för den mest kapitalistiska plats han någonsin besökt, med sin Pusher Street och sina mycket dyra lastcyklar. Denna observation synliggör några av de många relevanta motsättningarna inom det nuvarande postfordistiska och nyliberala paradigmet. Det är också i mångt och mycket den typen av konflikter som Miguel Martinez berör i sin senaste bok, vilket också titeln signalerar: *Squatters in the capitalist city. Housing, justice, and urban politics* (min kursivering).

Boken är utmärkt att läsa för den som är intresserad av urban teori och sociala rörelserns historiska och samtida möjligheter till mobilisering och förändring i det ständigt skiftande nyliberala urbana, sociala och politiska landskapet. Det är en väl grundad och bred teoretisk och empirisk dialog med ett spännande forskningsfält. Martinez berättelse om de europeiska ockuperade husen är både fängslande och beklämmande. Läsaren får följa husockupationsrörelsen från dess storhetstid under sjuttio- och åttiotalen till ett betydligt mer repressivt samtida samhällsklimat. Boken är både en syntes av Martinez egen forskning och erfarenhet och en komparativ dialog med den övriga forskningen om ockuperade hus i Europa. Enligt Martinez knyter ockupanter ofta an till olika nationella och transnationella rörelser; vi får därför följa olika fall av urbana och sociala rörelser, ibland ända tillbaka till slutet av andra världskriget. Erfarenheter av att ockupera hus och bekämpa fastighetsspekulanter eller rivningsivrande modernister finns ofta i det kollektiva minnet när hus ockuperas. Under husockupationernas storhetsdagar i Nederländerna ockuperades cirka tio hus i veckan. Det fanns 35 koordinationskontor som gav juridisk och praktisk rådgivning till ockupanter och hjälpte till när ett hus hotades av vräkning (s. 126–127).

Att sammanfatta de cirka 300 mycket detaljrika sidorna är ingen lätt uppgift men jag ska ändå försöka ge en överblick. Även om Martinez bedrivit mycket spännande forskning i Latinamerika och Asien så är boken framför allt en europeisk berättelse. Den börjar i de autonoma arbetarkampernas Italien där husockupationsrörelsen växte sig stark under sjuttioalet och tjänade som förebild för liknande rörelser i Spanien, Tyskland och Danmark (s. 67–68). Här strejkade och saboterade arbetare på sina arbetsplatser och ifrågasatte hela den sociala fabriken genom att vägra betala för kollektivtrafik, kultur och boende eller genom att kräva lön för hushållsarbete (s. 67). Många av dessa ockupe-

rade hus var så kallade sociala center som ägnade sig åt subversiv politisk organisering, kooperativ produktion och kulturevenemang. London har upplevt många olika vågor av husockupationer; i slutet av sjuttioalet beräknades cirka 50 000 människor bo i ockuperade hus i staden (s. 43). Många av dem tillhörde den ”nya vänstern” och motkulturen. Här har också den berömda *Squatters handbook* publicerats i 14 upplagor sedan 1976. Även i Frankrike är praktiken att ockupera hus utbredd. Ockupanter har vunnit många politiska segrar, till exempel en ”vintervapenvila” som innebär att husockupationer inte får vräkas vintertid. I Östberlin, som liksom alla andra fall har sina speciella lokala förutsättningar, räknade myndigheterna ut att det totalt fanns cirka 1 200 ockuperade lägenheter i slutet av sjuttioalet. I Västberlin gjorde de generösa välfärdssystemen att människor kunde bo billigt i ockuperade hus och ägna sig åt aktivism på heltid (s. 88); bara i stadsdelen Kreuzberg fanns cirka 160 ockuperade hus. Martinez behandlar också husockupationsrörelser i Östeuropa, där dessa på vissa håll samarbetat aktivt med lokala hyresgästföreningar till exempel i Polen (s. 119); i Tjeckien ockuperade i stället många husockupanter offentliga byggnader då det rädde stor iver för privat ägande efter murens fall; trots deras motkulturella profil hade ockupanterna goda möjligheter att förhandla med myndigheterna och blev oftast positivt skildrade i medierna (s. 195).

Ett av syftena bakom boken är, skriver Martinez, att förstå hur husockupationsrörelsen påverkas av och gör motstånd mot den konservativa högervändning som skett i samhället; en utveckling som enligt författaren beror på de senaste 40 årens nyliberala politik. Det är generellt sett så att repression mot husockupationer ökar när urban spekulation tilltar (s. 211). I Nederländerna finns det i dag bara tre samordningskontor för husockupationer kvar. Dessa är dock mycket effektiva och har visat sig arbeta med strategier som håller över tid, men de är betydligt färre än åttioalets trettiofem kontor (s. 132). ”Bara” cirka ett nytt hus i månaden ockuperas i Nederländerna i dag, jämfört med cirka tio i veckan för 30 år sedan (s. 126–127). 2010 kriminaliserades också husockupationer i Nederländerna och speciella säkerhetsföretag har kraftigt begränsat husockupanters möjligheter att ta över nya hus. Säkerhetsföretag riktar in sig på att övervaka tomma fastigheter genom att placera tillfälliga hyresgäster på prekära kontrakt i dem. I flera ockuperade hus har också de boende vräcks, men det råder en ”repressiv tolerans” mot dem som kan visa att de passar in i de entreprenörsurbanistiska stadsbilderna genom konstnärliga och kreativa program. Repressiv tolerans innebär att makthavare accepterar vissa delar av en social rörelses praktiker medan andra delar begränsas och förbjuds.

Som denna recensions inledning antyder är detta också en trend i Frankrike och andra länder, där konstnärer i många fall ockuperar hus för att sedan förhandla med olika auktoriteter. Ibland genomför dessa alternativa kulturprogram som finansieras av lokala myndigheter, även i konservativa valdistrikt. Repressionen är samtidigt hård mot de ockupationer som utförs av den förhandlingsvägrande utomparlamentariska autonoma vänstern eller av papperslösa immigranter; intressant nog verkar det ändå finnas en synergieffekt i städer med breda och varierande ockupationsrörelser, i synnerhet i Paris (s. 253), trots motsättningar dem emellan.

I den torftiga svenska mediedebatten om gentrifiering uppmärksammas ofta hipsters eller alternativrörelser som gentrifieringspionjärer och de huvudsakliga agenterna

när stor- och småskaliga förändringar av hela kvarter genomförs. Jag är ibland ute och föreläser om gentrifiering och det händer att jag stöter på ängsliga svenska ungdomar som tillhör någon sorts motkultur; de undrar om det är rätt att flytta till Berlin? Runt detta har Martinez en genomgående diskussion under rubriken "Are squatters the storm troopers of gentrification?" (s. 109). Självklart uppstår gentrifiering inte huvudsakligen på grund av att det finns många alternativrörelser eller ockuperade hus i en stadsdel. Gentrifiering kräver organisation och samordning av många olika aktörer. I Berlin har till exempel utförsäljningar av stadens hyresrätter bidragit till processen, liksom en mängd skattelättnader som skapat gynnsamma förutsättningar för företag att investera i fastigheter. Storskalig spekulation i mark och byggnader är också ett resultat av en krisande kapitalism som ännu inte återhämtat sig sedan sjuttioalets lågkonjunktur.

Enligt Martinez har husockupanter förvisso använts i marknadsföringssyften av fastighets- och stadsutvecklare men de har i många fall aktivt bekämpat gentrifiering just genom att ockupera hus som lämnats att förfalla av spekulanter. Husockupanter har också kämpat emot sexism, rasism och kapitalism genom politiska kampanjer och praktiker (s. 98). Däremot har en del av tidigare generationers ockupanter i Berlin gått in i miljöpartiet Die Grünen, anammat rasistiska agendor och beordrat vräkning av migranter som protesterar och ockuperar (s. 161); delar av den ockuperande autonoma vänstern i Spanien och Italien har också gjort gemensam sak med radikaldemokratiska koalitioner och valt en mer institutionaliserad väg (s. 160). Martinez visar alltså i exempel efter exempel hur den repressiva toleransen kanaliseras husockupationer i en viss riktning (s. 134); att den entreprenöriella urbanismen faktiskt skapar en politisk möjlighetsstruktur för vissa ockupanter, till exempel de mer konstnärligt inriktade grupperna. I vissa fall gynnas ockupanterna också av att myndigheter vill undvika storskaliga protester som kan skada en stads image eller varumärke (s. 126). Trots bokens lysande empiriska genomgång så förbiser ändå författaren till viss del i sin diskussion om gentrifiering litteraturen om den platsskapande funktion som ockuperade hus och sociala center också fyller. De kan alltså bidra till att förändra identiteten, stämningen och känslan i en stadsdel när räntegapet, det vill säga skillnaden mellan den faktiska och den potentiella markräntan, ska slutas. Det handlar alltså om sådant som relaterar till Scott Lash och John Urrys *Economies of signs and space* (1994) eller andra tankar om rummets förändring i entreprenöriellt omstöpta urbana regimer.

Ett begrepp myntat av Martinez som jag använder i min egen forskning om urbana rörelser är *hybriditet*; att beskriva en rörelse som hybrid är att ifrågasätta ideologin om autonomi; enligt författaren finns det inga ockupanter som helt kan undvika att samarbeta med kommersiella eller institutionella aktörer. Också de mest radikala grupperna tvingas att kompromissa och förhandla även om dom aldrig skulle erkänna det (s. 91). Det är därför studier av samtida urbana rörelser är så viktigt: för att det visar på de många motsättningar som uppstår när stora mängder kapital plöjs ner i städer och även de mest radikala sociala rörelser kan fylla en funktion i kapitalets reproduktion.

Anders Westerström
Göteborgs universitet

Mikael Svensson, *Hur klass gör skillnad. Klasspositionens betydelse för rasistiska och negativt särkiljande praktiker*. Uppsala universitet, 2019.

En avhandling är en speciell typ av bok som behöver följa vissa krav, men som framför allt är resultatet av minst fyra års (ofta betydligt längre än så) lärande hos en person som varit doktorand. Genom avhandlingens slutförande och godkännande gör författaren samtidigt en resa i social status till att bli disputerad doktor med möjlighet att så småningom få anställning som lektor och att forska. Avhandlingen redovisar resultatet av empiriska undersökningar och av omfattande läsning av tidigare studier. Från att inte veta så mycket om det som ska studeras blir doktoranden expert på området. Vilken grad av expertis som doktoranden har erhållit synliggörs i avhandlingen. Det är oftast mycket lärorikt att läsa avhandlingar och det är det också i detta fall.

Bokens frågeställning står redan på första raden, formulerad kort: ”Hur hänger klass och rasism samman?”. Det kan låta som en genialt enkel fråga, men som alla bra frågor är den inte så lätt att svara på. Mikael Svensson behöver 114 sidor för att komma fram till presentationen av undersökningens resultat. Dessa sidor består dock inte av en transportsträcka fram till avhandlingens kärna, utan är lika mycket en utredning av hur frågan kan besvaras som den empiriska undersökningen är.

I kapitlet om tidigare forskning inleds resan i de akademiska rummen. Rummen består av forskning om klass och rasism och en viktig koppling till platsens betydelse. Platsen där vi bor, och där de andra bor, är viktig för att förstå vilka Vi och Dom är, och därmed särkiljandets praktik. Samtidigt är platsen där vi bor en konsekvens av vilka vi är och av särkiljandets praktik i den bredare sociala, ekonomiska och politiska kontext som vi lever i. Ett delvis annat akademiskt rum handlar om hur enkätundersökningar försökt ta reda på relationen mellan klass och rasistiska attityder, men inte lyckats svara på Hur. Slutligen presenteras forskning om rasistiska praktiker. Kapitlet presenterar huvudsakligen forskning utförd i Sverige, men det är fullt tillräckligt för att förstå komplexiteten i frågan och nödvändigheten att koppla plats till frågan om hur klass och rasism hänger samman.

I kapitlet där avhandlingens teoretiska utgångspunkter och analytiska begrepp redovisas får vi reda på vilka verktyg Svensson använt för att sortera det empiriska materialet och svara på frågan. Om vi fortsätter med metaforen om rum så handlar det om Svenssons egna analytiska rum där det empiriska materialet ska sorteras och belysas genom olika verktyg. Normcirklar är ett viktigt redskap som används. Till sin hjälp för att konstruera sina verktyg gräver han fram ytterligare idéer om hur klass och rasism kan förstås. Den här begreppsutredningen är, menar jag, en lika viktig del av undersökningens resultat som den empiriska. Här diskuteras också svårigheten att tala om effekter och samband; hur kan en fråga som börjar på Hur ens besvaras? Inte heller Svensson lyckas hitta ett svar på den frågan, men han visar här vilka grepp han kommer att ta för att åtminstone försöka.

I kapitel fyra redovisas hur Svensson valde två olika typer bostadsområden, och därefter boende inom dessa bostadsområden, för att jämföra personer med mer privilegierad klassposition med personer i arbetarklasspositioner, och hur insamlandet

av materialet gick till. Upplägget av studien kopplar ihop frågan om plats, klass och rasistiska praktiker på ett bra sätt och nu när mer än halva boken har lästs finns stora förväntningar, men samtidigt insikt i hur svårt det kommer att bli, att svara på Hur.

De fyra empiriska kapitlen är, liksom resten av avhandlingen, välskrivna. Vi får följa med till de olika bostadsområdena och höra hur personer med olika klasspositioner resonerar kring personer ”med utländsk bakgrund”. Genom de analytiska strategier som Svensson har valt mejslas några olika svar på frågan ut.

En viktig aspekt är att Svensson valt kritisk realism och att leta efter generativa mekanismer, vilket innebär att han utgår från möjligheten att identifiera konkreta linjära orsaker, där A leder till B genom olika mekanismer. A är i det här fallet klasspositionen, B är negativt särskiljande praktiker.

Studien visar, enligt Svensson, att klasspositionen har betydelse för vilka negativt särskiljande praktiker som förekommer och att praktikernas orsaker kan variera beroende på klassposition (s. 258). Personer i mer privilegierade klasspositioner möter, enligt Svensson, färre personer med utländsk bakgrund, och de personer med utländsk bakgrund som de möter befinner sig högre upp i status- och klasshierarkin.

Tre mekanismer som leder till nio olika praktiker identifieras i avhandlingen: Klassmekanismen, graden av auktoritet, och statusmekanismen leder på olika sätt fram till 1) rasifierade praktiker, 2) exploaterade praktiker, 3) exkluderande praktiker, 4) undvikande praktiker, 5) segregering praktiker, 6) inkluderande praktiker, 7) korrigerande praktiker, 8) strategiskt kontaktsökande praktiker och 9) försiktighetspraktiker. Ett intressant resultat i avhandlingen är att föreställningarna och uppfattningarna om ”personer med utländsk bakgrund” är anmärkningsvärt lika i de två grupperna av intervjupersoner.

Som en ytterligare förklaring anges att klasstrukturen även struktureras av rasifierade hierarkier. Här blir det lite av ett cirkelresonemang, eftersom de rasifierade hierarkierna och de negativt särskiljande praktikerna kan sägas vara uttryck för samma fenomen – det finns rasistiska praktiker eftersom det finns rasistisk struktur. Negativa särskiljande praktiker är det som återskapar de rasifierade hierarkierna. Utan dessa praktiker skulle inte de rasifierade hierarkierna upprätthållas. Svensson håller dock fast vid att tala om generativa mekanismer – det är trots allt den analytiska metod som har valts. Observationen att klasstrukturen inte är tillräcklig för att förklara vilka negativt särskiljande praktiker som utförs av personer med olika klasspositioner visar på ömsesidiga relationer mellan struktur och praktik som, till skillnad från ensidigt kausala relationer, blir mycket svårare att påverka.

En fråga jag funderar på är nödvändigheten att kategorisera de särskiljande praktikerna som negativa eller positiva. För vem är de i så fall negativa eller positiva? Den som utför praktiken ser den troligtvis som positiv för egen del. Är strategiskt kontaktsökande verkligen en negativt särskiljande praktik? Vad skulle en positivt särskiljande praktik vara? Är det inte själva särskiljandet som är det problematiska sett ur samhällsperspektiv?

En annan fråga som kanske förklaras av den kritiska realismen, som utgår från vad intervjupersonerna säger och inte så mycket från vad de inte säger, är påståendet att

de med privilegierade klasspositioner inte möter lika många personer med utländsk bakgrund som de med arbetarklasspositioner. Det är säkert så att intervjupersonerna med privilegierade klasspositioner lättare förhåller sig till relationer som är personliga och horisontella, och därmed inte själva reflekterar över alla de personer med utländsk bakgrund som de också har relationer med. Det är dock rimligt att anta att intervjupersonerna med privilegierade klasspositioner har en mängd vertikala relationer med personer med utländsk bakgrund som anlitas för olika typer av tjänster som till exempel städning av hemmet, barnpassning, renovering, biltvätt, massage, kontorsstädning, träningscoacher, butiks- och restaurangpersonal, taxiförare, hemtjänst och äldreomsorg. En strategi där de i överordnade positioner, medvetet eller omedvetet, osynliggör alla dessa underordnande relationer borde också ha kunnat identifieras som en särskiljande praktik.

Som avslutning visar avhandlingen på ett gediget arbete där begrepp och analytiska metoder är tydligt redovisade, empirin är noggrant insamlad och analyserad, och slutsatserna ställer – som sig bör – nya intressanta frågeställningar. Den före detta doktoranden har med den här boken inte bara gjort en välförtjänt uppflyttning till en mer privilegierad statusposition utan också levererat ett läsvärt bidrag för de som vill veta mera om klass, rasismens praktiker, dess relationer till plats och om hur frågan Hur kan besvaras.

Susanne Urban

Uppsala universitet

Jennifer Hobbins, Erna Danielsson och Angelika Sjöstedt (red.), *Genus, risk och kris*. Studentlitteratur, 2020.

Det är med stort intresse jag accepterade att recensera antologin *Genus, risk och kris* under redaktion av Jennifer Hobbins, Erna Danielsson och Angelika Sjöstedt. Bokens ambition är att problematisera genusstrukturer inom risk- och krisområdet. Ett flertal av bidragen i boken är, utifrån mitt eget forskningsintresse, särskilt tänkvärda. De berör bland annat maskulinitetsperspektiv, krishanteringens olika logiker samt klimatkrisens demografi. Dessa kommer jag att belysa längre fram.

Inledningsvis är jag beredd att vara enig med redaktörerna om att det behövs en samlad volym som vetenskapligt genomlyser genus- och maktkonflikter inom risk- och krisområdet. Dessutom håller jag med om att det behövs litteratur på svenska som sprider forskning bland forskarkollegor, studenter och belyser praktiker inom den nationella krishanteringssektorn.

Forskning om krishantering har länge varit könsblind. Nationellt har den fått ett uppsving i och med fleråriga forskningssatsningar genom Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap (MSB). Insikten om att denna könsblindhet kan få stora konsekvenser för krisberedskap såväl som för krishantering har lett till ett riktat forskningsfokus på ett flertal svenska lärosäten. En mängd forskare har därför analyserat risker, kriser och krishantering utifrån normkritiska såväl som feministiska perspektiv. Den här boken bidrar således med en samlad kunskap kring detta tvärvetenskapliga forskningsfält och erbjuder en sociologisk analys av fenomenet genus, risk och kris.

Den första reaktionen är att antologin är ett ambitiöst försök till ett tvärvetenskapligt samarbete mellan tretton forskare och författare från fem svenska lärosäten. Antologin består av tio kapitel, där flera av dem utgår från faktiska kriser och katastrofer som har inträffat i modern tid, medan andra kapitel är teoretiserande och fördjupande till sin karaktär. Denna ansats kan vara både en fördel men också en nackdel i ett samlingsverk. En fördel med en bra sammansatt antologi är att den har en enorm rikedom av infallsvinklar, olika empiriska såväl som teoretiska perspektiv där alla följer en röd tråd. En nackdel med antologier med många författare är risken att det blir alldeles för spretigt. En antologi kan inte "slängas ihop" utan varje kapitel måste, även om det är läsvärt, förtjäna sin plats om den slutliga samlingen ska höjas över det medelmåttiga. Tyvärr är denna bok ambitiös men spretig.

Antologins tre centrala begrepp sägs vara genus, risk och kris. Men det råder inte en samstämmighet mellan bidragen om att just dessa tre begrepp ska vara styrande. Som läsare får man en uppfattning om att förutom genus, risk och kris är även kön, intersektionalitet och maktordningar minst lika centrala. Dessa begrepp förekommer och återkommer frekvent genom hela boken. De utgör i mitt tycke den faktiska röda tråden, teoretiskt och empiriskt. Inledningskapitlet med disposition över bokens bidrag är olyckligt ostrukturerat. Det är synd, eftersom det är det första man läser när man öppnar boken. Mitt i kapitlet, mellan sammanfattningarna av kapitel sju och åtta, kommer en rubrik med centrala begrepp som är lite malplacerad. Efter rubriken definieras ett antal begrepp och sedan följer sammanfattningar av bokens följande

kapitel. Det är svårt att få ett helhetsgrepp om bokens innehåll och jag väljer därför att göra nedslag i några av bokens kapitel.

De första två kapitlen utgår båda från den stora skogsbranden i Västmanland 2014 och fokuserar på kvinnors erfarenheter av delaktighet och arbete vid brandbekämpning. Det första kapitlet är empiriskt nyanserat och visar hur traditionella könsmonster återspeglas i krishantering. Erna Danielsson och Kerstin Eriksson övertygar läsaren med olika typer av berättelser i vilka kvinnor som följer könsnormer uppmärksammas positivt eller osynliggörs då deras arbete karaktäriseras av låg status. Om de bryter mot könsnormer och är aktiva i brandsläckningsarbetet tas de inte på allvar. Det krävs mer för att de ska vinna respekt. Kvinnors arbete som en värdefull resurs erkänns inte i krishanteringsarbetet. Jennifer Hobbins kommer fram till liknande slutsatser i bokens andra kapitel, men fokuserar på intervjuer med kvinnliga lärare och deras kunskaps-gemenskap som växte fram i samband med hanteringen av Västmanlandsbranden. Det råder dock en avsaknad av metodologisk transparens, vilket ger ett intryck av att teserna har formats i förväg och applicerats på ett antal utsagor. Kapitlet är välskrivet men hamnar i skuggan av det första bidraget.

Kapitel tre och fyra hänger väl ihop och kompletterar varandra med sina olika perspektiv på liknande fenomen. De behandlar nämligen frågan om migranter och flyktingar i Sverige i modern tid. Erna Danielsson, Katarina Giritli Nygren och Anna Olofsson utvärderar MSB:s insatser under flyktingmottagandet 2015 utifrån den feministiska forskaren Dorothy Smiths etnografiska metod, som går ut på att analysera organisatoriska *scripts* (texter). Analys av organisatoriska *scripts* utifrån handlar om att synliggöra strukturer och styrningsrelationer mellan människor, institutioner och praktiker. Med denna ansats, som författarna tillämpar på insamlade intervjuer, kommer de fram till att migranters röster sällan blir hörda av dem som fattar beslut om deras livsvillkor. Insatsen under MSB:s paraply fokuserade mest på organisatoriska processer och omsorgen om migranterna blev underordnad det instrumentella arbetet. Författarna lyckas väl med att synliggöra den maktordning mellan kvinnliga och manliga domäner som råder i samhället, i detta fall den kvinnodominerade omsorgen som underordnas den manligt dominerade krishanteringsfältet. Genom detta kapitel blir man väl medveten om behovet av att studera organisatoriska processer och strukturer ur ett genusperspektiv. Strukturer framställs som neutrala och avhumaniserade men när man börjar gräva på djupet träder maktasymmetrier fram i ljuset. En liknande slutsats drar Mathias Ericson och Misse Wester i sitt kapitel om de samverkanskonferenser som syftade till att skapa en gemensam lägesbild kring flyktingsituationen. Någon sådan gemensam bild skapades inte, menar författarna, utan i stället återskapades maskulina normer i krishanteringsprocesserna.

Fortsättningsvis fokuserar två kapitel på maskulinitetsfrågor. Mathias Ericson analyserar begreppen risk, sårbarheter och beskydd ur ett maskulinitetsperspektiv och kommer fram till att sårbarhet tycks vara ett passivt feminiserat begrepp medan beskydd i stället blir ett aktivt maskuliniserat begrepp. Det är i ljuset av dessa begrepp som agendor kring kris och risk bestäms. Linda Kvarnlöf och Elin Montelius fortsätter på temat maskulinitet i kapitel sex och kommer fram till liknande slutsatser. Krishante-

ring är könskodad och präglas av maskulina normer medan kvinnor förväntas ta ansvar för hemmen och hemberedskap. De senare tycks ha lägre status. Denna ordning, där kvinnors delaktighet i krisarbetet och i krisberedskapen återigen hamnar i skymundan, förefaller reproduceras i olika typer av myndighetsmaterial.

Susanne Brandheims kapitel handlar om stigmatisering av vad författaren benämner ”tjocka kvinnor”, där deras kroppar anses utgöra en hälsorisk. Synen på den kroppsliga variationen verkar enligt Brandheim få långtgående moraliska konsekvenser för de kvinnor som enligt någon måttstock anses vara överviktiga. Som empiri används foton från sociala medier med tillhörande positiva såväl som negativa kommentarer. Kapitlet har sin givna plats i samhällsdebatten och Brandheim är en skicklig debattör och skribent. Däremot är detta bidrag malplacerat i denna bok, eftersom det är fristående från övriga bidrag som behandlar makt, intersektionalitet och genus i en risk- och kriskontext. Detta bidrag saknar helt koppling till de kriser och risker som denna bok har sitt fokus på.

Kapitel åtta av Martin Hultman behandlar klimatkrisen ur ett ekofeministiskt genusperspektiv. Hultman är modig och rak på sak. Han presenterar den industrimoderna maskuliniteten som en bidragande orsak till vår tids klimatförnekelse. Med en tvärvetenskaplig ansats presenterar han en forskningsöversikt med teser som egentligen skuldbelägger inflytelserika resurskrävande män i ledarposition, vilka också anses vara mer riskbenägna och därmed mer hänsynslösa mot naturen. Detta är en av antologins mest intressanta bidrag där författaren, mot bakgrund av klimatförändringarna som en smygande kris, ifrågasätter den kapitalistiska andan och dess bärare, nämligen resursstarka och resursslösande män i samhällets topp.

I kapitel nio presenterar Katarina Giritli Nygren, Anna Olofsson och Susanna Öhman en teori om intersektionalitet i risk- och kriskontexten och drar slutsatsen att gamla könskodade strukturer återigen reproduceras. I det sista kapitlet slår Angelika Sjöstedt ett slag för feministiska kamper i risk- och krishanteringssammanhang, med syftet att bidra med kunskap som fram tills nu har varit marginaliserad i den maskulina hierarkin.

Boken *Genus, risk och kris* är inspirerande på många sätt. Ett flertal bidrag har väl förtjänat sin plats i boken, som till exempel bidragen skrivna av Erna Danielsson och Kerstin Eriksson, (kapitel ett), Erna Danielsson, Katarina Giritli Nygren och Anna Olofsson (kapitel tre), Mathias Ericson (kapitel fem) och Martin Hultman (kapitel åtta). Men slutsatserna i övriga bidrag är på ett övergripande plan upprepande och i vissa fall forcerade. Den kritiska ansatsen drivs för kritikens skull. Finns det något meningsfullt i att krishanteringen är könskodad? Finns det någon inneboende trygghet i denna makt(o)balans som är värd att undersöka induktivt? Det finns en del uppenbara brister typografiskt och innehållsligt men trots det behandlar boken ett hedervärt ämne. Bokens främsta bidrag står i synnerhet de ovan nämnda författarna för, vilka verkligen ger ett empiriskt och teoretiskt bidrag till forskningsfältet risk- och krishantering med ett genusperspektiv.

Aida Alvinus

Försvarshögskolan

CALL FOR PAPERS

TEMANUMMER: Hur har samhället och människors liv påverkats av coronakrisen och covid-19-pandemin?

Gästredaktörer:

Shai Mulinari, Lunds universitet • shai.mulinari@soc.lu.se
Linda Soneryd, Göteborgs universitet • linda.soneryd@gu.se
Susanna Öhman, Mittuniversitetet • susanna.ohman@miun.se

Sociologisk Forskning • Call for papers

Det behövs sociologiska perspektiv för att belysa de många samhälleliga utmaningar som pandemin covid-19 har inneburit, såväl direkt som indirekt. Vi efterlyser därför aktuella och empiriskt grundade forskningsartiklar som utifrån sociologiska perspektiv kan öka vår förståelse av coronakrisen och pandemin covid-19.

Relevanta frågor att belysa är till exempel expertkunskaper och relationen mellan vetenskap och politik, betydelsen av social ojämlikhet under pandemin samt dess sociala konsekvenser, samhällets organisering och styrning under kristider, de nya utmaningar som krishanteringsåtgärder skapar, hur människor agerar under kriser och hanterar ensamhet, isolering och permitteringar. Artiklarna kan handla om svenska förhållanden men även använda jämförande och internationella perspektiv för att förstå det som händer i Sverige i förhållande till andra länder.

En världsomspännande hälsokris gör att vi alla behöver experter mer än någonsin, för att veta hur vi kan skydda oss mot viruset och för att ta fram vaccin eller andra effektiva behandlingar. Under pandemin covid-19 har vi sett att det finns en stor tilltro till vetenskap och teknik samtidigt som expertisen ständigt ifrågasätts. Expertkunskaper handlar aldrig enbart om faktaförhållanden utan även om hur problemen uppfattas och vem som har ansvar för att lösa dem. Sociologiska perspektiv på huruvida vetenskap uppfattas som är viktiga under kriser när experter dominerar debatten.

Minst lika viktiga sociologiska teman är mellanmännsliga relationer, emotioner och människors drivkrafter. Vad är det som gör att vi agerar som vi gör i en kris? Vilken beredskap har människor och organisationer för att agera i en kris?

Vi efterlyser också bidrag som uppmärksammar perspektiv som tenderat att falla bort i rapporteringen, till exempel frågor om ojämlikhet, konflikter, makt och ideologi. Det finns ett stort behov av empirisk forskning som undersöker hur coronakrisen och pandemin covid-19 har drabbat olika grupper samt huruvida socioekonomiska skillnader, åldersskillnader och innessekonflikter har synliggjorts eller osynliggjorts under coronakrisen.

Bidrag kan skrivas på svenska, engelska, danska och norska. Artiklar kan vara mellan 4 000 och 10 000 ord långa. I övrigt se tidskriftens riktlinjer på www.sociologiskforskning.se. Deadline för manus är 15 oktober. Alla artiklar genomgår anonymiserad kollegial granskning (*double blind peer review*). Vid frågor, kontakta gärna någon av gästredaktörerna för temanumret.

Sveriges Sociologförbund
Swedish Sociological Association

Deadline för manus är 15 oktober 2020

Den nya styrelsens arbete

SOM TIDIGARE MEDDELATS fick Sociologförbundet en ny styrelse vid årsstämman som hölls i våras. På grund av pandemin covid-19 har vi inte mötts fysiskt såsom brukligt är för en ny styrelse, men vi har hunnit med två produktiva Zoommöten.

Vi har så smått börjat planera arbetet under mandatperioden. Styrelsens tre huvuduppgifter är att överse Sociologidagarna och Sociologisk Forskning, samt att representera Sveriges sociologer i de internationella förbunden. Här vill vi rikta ett stort tack till Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet, som kommer att anordna Sociologidagarna 2022. Vi vill också uttrycka vår tacksamhet för att den redaktionella flytten av Sociologisk Forskning från Lunds universitet till Södertörns högskola gick så smidigt.

Vid sidan av våra huvuduppgifter finns visst spelrum för att viderutveckla och fördjupa förbundets verksamhet. Vi kommer fortsättningsvis arbeta mer aktivt med medlemsregistret för att upprätthålla vårt höga medlemstal. Förbundet har i dag drygt 300 individuella medlemmar och 13 institutionsmedlemmar, vilket vi är mycket stolta för. Med detta är vi ett av Nordens största nationella sociologiska förbund. I efterdyningarna av vår inställda konferens vill vi rikta ett särskilt tack till våra institutionsmedlemmar, som valt att efterskänka de individuella konferensavgifterna till förbundet. Denna solidariska handling har helt klart räddat vår ekonomi, som annars hade lidit svåra förluster.

Flera medlemmar har uttryckt önskemål om en alternativ sammankomst i stället för de inställda Sociologidagarna. Vi undersöker just nu möjligheten att under hösten organisera mindre forskarseminarium, förslagsvis via någon applikation på webben. Vi har också beslutat att se över våra digitala kanaler och finna nya former för att hålla frågan om gymnasiesociologin aktuell. Här sonderar vi möjligheterna att arbeta med ljud och bild via våra digitala kanaler. Det senare kan också bli aktuellt i anslutning till det alumniarbete som styrelsen är intresserad att åta sig i samverkan med medlemsinstitutionerna.

Med detta önskar undertecknad och styrelsen en härlig sommar!

Kenneth Nelson

Ordförande för Sveriges Sociologförbund

Anvisningar för författare

Sociologisk Forskning accepterar vetenskapliga artiklar för eventuell publicering på svenska, engelska, danska eller norska. Tidskriften tillämpar anonymiserad kollegial granskning (*double blind peer review*), vilket innebär att artiklar som publiceras i Sociologisk Forskning är granskade av minst två andra forskare utanför tidskriftens redaktion. Sociologisk Forskning accepterar endast texter som inte tidigare publicerats och avvisar manuskript som samtidigt erbjudits annan tidskrift eller förlag. Inga avgifter tas ut för publicering i Sociologisk Forskning.

Artiklar

1. För bedömning accepteras endast kompletta manuskript. Redaktionen accepterar inte synopsis, utkast till artiklar eller i övrigt ofärdiga manuskript.
 2. Manuskriptets författare ska följa Sociologförbundets riktlinjer för samförfattande.
 3. Manuskript registreras via Sociologisk Forsknings hemsida.
 4. Manuskriptet ska vara skrivet i MS-Word med dubbelt radavstånd och försett med goda marginaler. Nytt stycke görs med radbrytning. Manuskriptets omfång ska vara minst 4 000 ord och högst 10 000 ord, inklusive abstract/sammanfattning. Redaktionen tar endast emot manuskript via webbsidan.
 5. Författare ska inte anges i manuskriptet. På manuskriptets första sida anges endast titel och antal ord.
 6. En sammanfattning på engelska om maximalt 175 ord, en engelsk översättning av titeln, samt fem nyckelord på engelska ska bifogas.
 7. En kort författarpresentation på ca 50 ord ska bifogas. Ange även din titel, vetenskapliga hemvist, samt postadress.
 8. Eventuella noter placeras som fotnoter i manuskriptet. Slutnoter ska inte användas.
 9. Tabeller, figurer och bilder ska laddas upp som separata filer i sitt ursprungliga filformat.
 10. Undvik förkortningar i den löpande texten. Eventuella förkortningar skrivs med punkt ("t.ex.", "m.fl.").
 11. Vid användning av akronymer för organisationer, institutioner eller dylikt, skriv ut den oförkortade lydelsen första gången akronymen används i texten.
 12. Vetenskapliga termer och begrepp bör i första hand översättas, till vedertagen svensk översättning.
 13. Litteraturhänvisningar i löpande text görs enligt följande: (Sontag 1977:35) alternativt Sontag (1977:35). Vid flera refererade verk inom samma parentes, skriv: (Sontag 1977:35; Pilgrim & Rogers 1993:25). För litteraturhänvisningar till verk med fler än tre författare, skriv (della Porta, Hänninen, Siisiäinen m.fl. 2015:79). För litteraturhänvisningar i vilka flera verk av samma författare anges, skriv: (Merton 1949, 1973, 1976).
 14. För alla referenser i referenslistan för vilka det finns ett DOI-nummer registrerat, ska det numret anges i referensen (i den form som anges i exemplet för tidskriftsartiklar nedan).
-

Referenserna i referenslistan utformas på följande sätt

Bok: Durkheim, É. (2005[1897]) *Suicide. A study in sociology*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203994320>

Artikel: Haavio-Mannila, E., J.P. Roos & O. Kontula (1996) "Repression, revolution and ambivalence. The sexual life of three generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409–430. <https://doi.org/10.1177/000169939603900403>

Kapitel i bok: Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor. Ett medel för minskad snedrekrytering?", 285–308 i R. Erikson, & J.O. Jonsson (red.) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlsson.

Recensioner

Recensioner av sociologiska avhandlingar och annan relevant litteratur (inklusive kurslitteratur) välkomnas och bedöms av redaktionen. En recension ska vara minst 700 ord och högst 1 500 ord. En recensionsessä, det vill säga en recension där två eller fler böcker behandlas, ska vara högst 2 500 ord. Recensioner laddas upp via Sociologisk Forsknings hemsida.

Debatt och kommentarer

Debattinlägg ska vara högst 3 000 ord. Kommentarer till texter publicerade i tidskriften ska vara högst 1 000 ord och skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att texten publicerats. Författaren till den text som kommenteras ges alltid utrymme att svara på kommentarer. Debattinlägg och kommentarer laddas upp via Sociologisk Forsknings hemsida.

Redaktörerna har ordet

Lena Sohl & Magnus Wennerhag

Samhället utmanat? Artificiell intelligens och sociologisk kunskap

Rolf Lidskog

Resisting the rat race – Self-sufficiency as a search for resonance
in rural Sweden

Majken Jul Sørensen

Betydelse av könsstämpning hos migrerade minoriteter i Sverige
– En feministisk våldsforskningsanalys

Sofia Strid

Schack och social interaktion – Dag Østerberg, Johan Asplund
och brädet

Sverre Wide

Hope and a horizon of solidarity – An interview with Jeffrey C.
Alexander

Interviewed by Anna Lund and Andrea Voyer

Recensioner

Sociologförbundet har ordet – Den nya styrelsens arbete

Kenneth Nelson

Avs.

Sociologisk Forskning

Södertörns högskola

141 89 Huddinge

www.sociologiskforskning.se

Sveriges Sociologförbund
Swedish Sociological Association